

K. Marx

Prilog

kritici

političke

ekonomije

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

KARL MARX

ZUR KRITIK DER POLITISCHEN
ÖKONOMIE

KARL MARKS

PRILOG KRITICI
POLITIČKE EKONOMIJE

1956
KULTURA

Predgovor i Uvod u kritiku političke ekonomije
preveo *Moša Pijade*

*

Engels: Karl Marks, „Prilog kritici političke ekonomije
prevela *Mara Fran*

*

Prilog kritici političke ekonomije
preveo *Miloš Sofrenović*

*

Redaktor *Zvonko Tkalec*

Delo koje se ovim prevodom pruža našim čitaocima jeste prvo obimnije, sistematizovano delo osnivača naučnog socijalizma, koje je isključivo posvećeno političkoj ekonomiji. Ono je prvi put štampano 1859 godine. Izgledalo bi da posle gotovo sto godina ovo delo može imati samo još naučno-istorisku vrednost, jer je osam godina posle njega napisan i štampan Marksov *Kapital*, čije prve tri glave prve sveske obuhvataju, u doteranom obliku, ono što je glavna sadržina *Priloga kritici političke ekonomije*, — zatim *Teorije o višku vrednosti*. Međutim, iako je od pojave tog rada do danas prošao čitav vek (bez tri godine!) *Prilog kritici političke ekonomije* ostao je aktuelan. Ustvari, *Prilog kritici političke ekonomije*, *Kapital* i *Teorije o višku vrednosti* čine jednu monolitnu naučnu celinu. Stoga se tek izdavanjem i ovog dela omogućuje našim čitaocima da se ne samo upoznaju sa ogromnim delom Karla Marksa, sa njegovom naučnom svestranošću i savesnošću, nego i da samog Marksa bolje shvate i bolje iskoriste u svojim nastojanjima da savremene ekonomske pojave marksistički analiziraju i objasne.

Napomenuto je da prve tri glave I sveske *Kapitala* sadrže, čak u doteranom obliku, ono što je dato u *Prilogu kritici političke ekonomije*. Ali sam Marks o tome kaže:

„... Ukoliko je priroda predmeta iole dopuštala, ja sam ovde (U *Kapitalu*. — Izd.) razradio izvesne momente koji su ranije bili samo nagovešteni, a, naprotiv, ponešto što sam ranije opširno izložio, ovde samo nagoveštavam. Naravno da odeljci o *istoriji teorije vrednosti i novca* sada moraju sasvim da otpadnu...“

U ovom delu čitalac će naći detaljnu razradu pitanja o društvenom karakteru rada koji čini sadržinu vrednosti robe, kao i detaljnu obradu problema apstraktnog rada, koji je naučno obradio i dokazao jedino Marks. Ovo je pitanje u *Prilogu* obrađeno detaljnije i sa više objašnjenja nego u *Kapitalu*, a čini jednu od vrlo važnih komponenata Marksovog tumačenja teorije vrednosti.

Drugo što je za svakog ko hoće da se bavi problemima ekonomije isto tako od neophodne važnosti jesu odeljci o *istoriji teorije vrednosti i novca*. Čitajući te odeljke čovek ne može da se otme utisku da i u nauci, izgleda, važi ona Hegelova izreka, koju Marks citira na početku svog dela *Osamnaesti brimer* — da se istorija ponavlja, i koju Marks dopunjava dodatkom: „jednom kao drama, drugi put kao farsa“. Marksove analize i kritike raznih teorija novca, koje su se pojavile do njegova vremena, kao da su

predosećale savremene teorije novca i cena, koje se odlikuju onom karakteristikom koju je Marks dao uopšte za vulgarnu ekonomiju. Nama se čini da se prava suština tih novih teorija ne može pravilno shvatiti i oceniti bez temeljnog studija drugog odeljka *Priloga kritici političke ekonomije*.

Pažljivi čitalac će uočiti i jednu razliku između *Priloga* i *Kapitala* u vezi sa upotrebom termina prometna vrednost. Ta razlika je, naime, u tome što u ovom svom delu Marks još ne diferencira sasvim oštro i jasno prometnu vrednost i vrednost — prvu kao oblik u kojem se druga (vrednost) kao sadržina jedino može izraziti. Tu razliku Marks je izveo tek u *Kapitalu*, koji se pojavio osam godina kasnije.

Na kraju ovog izdanja nalaze se još Marksov *Uvod** i nedovršena serija Engelsovih članaka-recenzija na *Prilog*, koji su počeli izlaziti u nemačkom nedeljnom listu „Das Volk“, avgusta 1859 u Londonu. Iako se ti Engelsovi članci nalaze na kraju ove knjige, preporučujemo čitaocima da studij ove knjige počnu upravo s tim Engelsovim člancima, jer im oni daju potrebno prethodno objašnjenje metoda koji je primenjen u Marksovim analizama i prikazima.

* Vidi Marksov predgovor, str. 7. *Uvod* je datiran sa avgustom 1857 god.

Sistem buržoaske ekonomije je posmatran ovim redom: kapital, zemljišna svojina, najamni rad; država, spoljna trgovina, svetsko tržište. Pod prvim trima rubrikama istražujem ekonomske životne uslove triju velikih klasa na koje se deli savremeno buržoasko društvo; povezanost ostalih triju rubrika bije u oči. Prvi odeljak prve knjige, koja raspravlja o kapitalu, sastoji se iz sledećih glava: 1) roba; 2) novac ili prost promet; 3) kapital uopšte. Prve dve glave čine sadržinu ove sveske. Celokupni materijal leži preda mnom u obliku monografija koje sam s velikim prekidima, u raznim periodima stavio na hartiju za sebe lično, a ne za štampu; hoću li moći da ih sistematski obradim po navedenom planu, zavisiće od spoljašnjih okolnosti.

Opšti uvod, koji sam bio skicirao, izostavljam, jer mi se pri temeljnijem razmišljanju čini da bi svako anticipiranje rezultata koje tek treba dokazati bilo čitaocu na smetnji, i što se čitalac koji uopšte želi da me prati mora odlučiti da se od pojedinačnog penje ka opštem. Ali će zato nekolike napomene o toku mojih sopstvenih političko-ekonomskih studija možda biti ovde na svom mestu.

Struka koju sam studirao bilo je pravo, ali sam se njime bavio samo kao sporednom disciplinom pored filozofije i istorije. Godine 1842—43, kao urednik „Rajnskih novina“, našao sam se prvi put u neprilici da sam i ja morao govoriti o takozvanim materijalnim interesima. Prve povode da se pozabavim ekonomskim pitanjima pružiše mi debate Rajnskog landtaga o šumskim krađama i o parcelisanju zemljišnog poseda, zvanična polemika koju je o prilikama mozelskih seljaka zapodeo s „Rajnskim novinama“ g. von Schapper, tadašnji oberprezident Rajnske oblasti, i najzad debate o slobodnoj trgovini i zaštitnoj ca-

rini. S druge strane, u ono vreme kada je dobra volja da se „pođe dalje“ višestruko nadmašivala poznavanje stvari, začuo se u „Rajnskimi novinama“ odjek francuskog socijalizma i komunizma s lakim filozofskim koloritom. Izjasnih se protiv tog diletantstva, ali sam u isti mah u jednoj kontroverzi sa „Allgemeine Augsburger Zeitung“-om otvoreno priznao da mi moje dotadašnje studije ne dopuštaju da se usudim dati bilo kakav sopstveni sud o samoj sadržini francuskih pravaca. Štaviše, željno sam iskoristio iluziju izdavača „Rajnskih novina“ da će umerenijim držanjem lista moći da postignu da ga mimoide smrtna presuda, koja je nad njim već bila izrečena, da bih se sa pozornice javnosti povukao u sobu za učenje.

Prvi rad koji sam preduzeo radi rešavanja sumnji koje me bejahu ophrvale bio je kritički pregled Hegelove filozofije prava, rad čiji je uvod izašao u „Deutsch-französische Jahrbücher“, izdatim u Parizu 1844 godine. Moje je istraživanje dovelo do rezultata da se ni pravni odnosi, ni oblici države ne mogu razumeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog opšteg razvitka ljudskog duha, nego da im je koren, naprotiv, u materijalnim životnim odnosima, čiju je celokupnost Hegel, po primeru Engleza i Francuza XVIII veka, obuhvatio imenom „građansko društvo“, a da se anatomija građanskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji. Proučavanje ove nauke, koje sam otpočeo u Parizu, produžio sam u Brislu, kamo se bejah preselio proteran po naređenju g. Guizota. Opšti rezultat do kojeg sam došao i koji mi je, kad sam već došao do njega, poslužio kao putokaz u mojim studijama, može se ukratko ovako formulisati. U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu vest. Na izvesnom stupnju svoga razvitka dolaze mate-

rijalne proizvodne snage društva u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje. Pri posmatranju ovakvih prevrata mora se uvek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se da konstatovati s tačnošću prirodnih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umetničkih ili filozofskih, ukratko, ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svesni toga sukoba i borbom ga rešavaju. Kao god što neku individuu ne ocenjujemo šta je po onome što ona o sebi misli da jeste, tako ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svesti, već, naprotiv, moramo tu svest da objašnjavamo iz protivrečnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje. Nikada neka društvena formacija ne propada pre no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može da reši, jer kad tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo onde gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja. U opštim linijama mogu se aziski, antički, feudalni i savremeni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije. Buržoaski odnosi proizvodnje su poslednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, antagonistički ne u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potiče iz društvenih životnih uslova individua, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uslove za rešenje toga antagonizma. Zato se sa tom društvenom formacijom završava predistorija ljudskog društva.

Friedrich Engels, s kojim sam otkako je izišla njegova genijalna skica kritike ekonomskih kategorija (u

„Deutsch-französische Jahrbücher“) stalno razmenjivao misli preko pisama, došao je drugim putem (uporedi njegov *Položaj radničke klase u Engleskoj*) do istog rezultata kao i ja, a kada se sproleća 1845 i on nastanio u Brislu, odlučismo da zajednički izradimo svoje shvatanje kao suprotnost ideološkom shvatanju nemačke filozofije, ustvari da se obračunamo s nekadašnjom svojom filozofskom savešću. Tu smo nameru izveli u obliku kritike poslehegelske filozofije. Rukopis, dva debela toma u osmini, bio je već davno prispeo u Vestfaliju gde je trebalo da bude izdat, kad nam stiže vest da izmenjene okolnosti ne dopuštaju štampanje. Prepustismo rukopis glodarskoj kritici miševa, utoliko pre što smo glavnu svrhu bili postigli — sebi smo stvari objasnili. Od razasutih radova, u kojima smo u ono vreme iznosili pred publiku svoje poglede u ovom ili onom pravcu, pomenuću samo *Manifest komunističke partije*, koji smo zajednički napisali Engels i ja i *Govor o slobodnoj trgovini*, koji sam objavio. Glavne tačke našeg shvatanja prvi put su naučno, mada samo polemički, nagoveštene u mome spisu *Beda filozofije*, koji sam 1847 objavio protiv Proudhona. Štampanje moje nemački napisane rasprave *Najamni rad*, u kojoj sam povezo u celinu predavanja koja sam o tom predmetu držao u briselskom Udruženju nemačkih radnika, prekinuto je Februarskom revolucijom i mojim prisilnim udaljavanjem iz Belgije u vezi s njom.

Izdavanje „Novih rajnskih novina“ 1848 i 1849 godine i događaji koji su posle nastupili prekidoše moje ekonomske studije, koje sam mogao produžiti tek u Londonu 1850 godine. Ogroman materijal za istoriju političke ekonomije koji je nagomilan u Britanskom muzeju, povoljna osmatračnica koju London pretstavlja za posmatranje buržoaskog društva, najzad novi stadijum razvitka u koji je ono izgledalo da ulazi sa otkrivanjem kaliforniskog i australiskog zlata, opredeliše me da opet počnem sasvim otpočetka i da kritički pređem novi materijal. Ove su me studije delimice same od sebe odvele disciplinama koje su prividno sasvim udaljene od ekonomije, a na kojima sam morao probaviti duže ili kraće vreme. Ali je vreme koje mi je stajalo na raspolaganju bilo naročito stešnjavano imperativnom nužnošću da radim za svoje izdržavanje. Moja

danas već osmogodišnja saradnja u prvom englesko-američkom listu „New York Tribune“ izazivala je, pošto se pravim novinskim dopisništvom bavim samo izuzetno, vanrednu rasepkanost mojih studija. Međutim, članci o značajnim ekonomskim događajima u Engleskoj i na kontinentu zauzimali su toliki deo mojih priloga da sam bio primoran da se dobro upoznam s praktičnim pojedinstima koje leže van oblasti političke ekonomije kao nauke.

Ova skica o toku mojih studija u oblasti političke ekonomije treba da dokaže samo to da su moja shvatanja, ma kako se o njima sudilo i ma koliko da su malo u skladu sa zainteresovanim predrasudama vladajućih klasa, rezultat savesnog i dugogodišnjeg istraživanja. A na ulazu u nauku, kao na ulazu u pakao, mora se postaviti zahtev:

Qui si convien lasciare ogni sospetto;
Ogni viltà convien che qui sia morta.

Tu ne daj da te sumnja svlada;
Malodušje nek ovde umre svako.

(Dante)

London, januara 1859

Karl Marx

Prva knjiga

O KAPITALU

KAPITAL UOPŠTE

Glava prva

ROBA

Na prvi pogled buržoasko bogatstvo pojavljuje se kao ogromna zbirka roba, a pojedinačna roba kao njegovo elementarno postojanje. Svaka roba, međutim, predstavlja se u dvostrukom vidu: *upotrebne vrednosti i prometne vrednosti*.¹

Po načinu izražavanja engleskih ekonomista, roba je pre svega „bilo koja stvar potrebna, korisna ili prijatna za život“, predmet ljudskih potreba, životno sredstvo u najširem smislu reči. Ovo postojanje robe kao upotrebne vrednosti podudara se s njenom prirodnom, opipljivom egzistencijom. Pšenica je, naprimer, posebna upotrebna vrednost za razliku od upotrebni vrednosti pamuka, stakla, hartije itd. Upotrebna vrednost ima samo vrednost za upotrebu i ostvaruje se samo u procesu potrošnje. Ista upotrebna vrednost može se različito iskoristiti. Ipak, zbir njenih mogućnih primena obuhvaćen je u njenom postojanju kao stvari sa određenim svojstvima. Ona je određena, dalje, ne samo kvalitativno nego i kvantitativno. Prema svojoj prirodnoj osobini, različite upotrebne vred-

¹ *Aristoteles*, „De republica“, L. 1, c. 9 (edit. J. Bekkeri, Oxonii 1837). Svaki predmet koji posedujemo ima dvojaku upotrebu. Jedna mu je svojstvena, druga nije. Naprimer, sandala se upotrebljava za obuvanje i za razmenu. I u jednom i u drugom slučaju sandala je predmet upotrebe, jer i onaj ko je razmeni za ono što mu je potrebno, za novac ili za hranu, upotrebljava je kao sandalu. Ali ovo nije upotreba koja joj je svojstvena, jer sandala nije napravljena za to da bude predmet razmene.

nosti imaju i različite mere, naprimer merica pšenice, ris hartije, aršin platna itd.

Ma kakav bio društveni oblik bogatstva, upotrebne vrednosti sačinjavaju uvek njegovu sadržinu, u prvi mah indiferentnu prema tom obliku. Po ukusu pšenice ne može se utvrditi ko ju je sejao: ruski kmet, francuski sitni seljak ili engleski kapitalist. Iako je predmet društvenih potreba, i stoga uključena u društvenu vezu, upotrebna vrednost ipak ne izražava društveni produkcionni odnos. Ova roba je, kao upotrebna vrednost, napr. dijamant. Na dijamantu se ne može primetiti da je roba. Služi li kao upotrebna vrednost, estetski ili mehanički, na grudima lorete ili u ruci stakloresca, on je dijamant, a ne roba. Svojstvo upotrebne vrednosti je nužna pretpostavka za robu, dok je za upotrebnu vrednost svojstvo robe indiferentna odredba. Upotrebna vrednost u ovoj indiferentnosti prema ekonomskoj odredbi oblika, tj. upotrebna vrednost kao upotrebna vrednost, leži van kruga razmatranja političke ekonomije.² U njen krug upotrebna vrednost ulazi samo onde gde je ona odredba oblika. Neposredno je upotrebna vrednost materijalna baza na kojoj se pretstavlja određeni ekonomski odnos — *prometna vrednost*.

Prometna vrednost se pojavljuje pre svega kao *kvantitativni odnos* u kojem su upotrebne vrednosti jedna s drugom razmenljive. U takvom odnosu one sačinjavaju istu razmenljivu veličinu. Tako 1 tom Propercija i 8 unča burmuta mogu biti iste prometne vrednosti i pored sasvim različitih upotrebni vrednosti duvana i elegije. Kao prometna vrednost, neka upotrebna vrednost vredi taman koliko i druga, samo ako postoji u pravoj količini. Prometna vrednost jedne palate može se izraziti u određenom broju kutija masti za obuću. Obrnuto, londonski fabrikanti masti za obuću izrazili su prometnu vrednost gomila svojih kutija u palatama. Dakle, potpuno indiferentno prema svom prirodnom načinu egzistiranja i bez obzira na specifičnu prirodu potrebe zbog koje jesu upo-

² To je razlog što nemački kompilatori obrađuju *con amore* [s ljubavlju] upotrebnu vrednost, fiksiranu pod imenom „dobro“. Vidi naprimer *L. Stein*, „System der Staatswissenschaft“, t. I, odeljak o „dobraima“. Razumna obaveštenja o „dobraima“ treba tražiti u „Uputstvima za poznavanje robe“.

trebne vrednosti, robe se u određenim količinama izjednačuju, nadomeštaju jedna drugu u razmeni, važe kao ekvivalenti i tako predstavljaju isto jedinstvo i pored svog šarolikog izgleda.

Upotrebne vrednosti su neposredno životna sredstva. Ali, obrnuto, i sama ova životna sredstva su proizvodi društvenog života, rezultat utrošene ljudske životne snage, *opredmećeni rad*. Kao materijalizacija društvenog rada, sve su robe kristalizacija istog jedinstva. Potrebno je sada razmotriti određeni karakter ovog jedinstva, tj. rada koji se predstavlja u prometnoj vrednosti.

Pretpostavimo da su 1 unča zlata, 1 tona gvožđa, 1 kvarter pšenice i 20 aršina svile prometne vrednosti iste veličine. Kao takvi ekvivalenti, u kojima je izbrisana kvalitativna razlika njihovih upotrebni vrednosti, oni predstavljaju podjednak volumen istog rada. Rad koji se u njima ravnomerno opredmećuje mora i sam biti jednoobrazan, bezrazličan, prost rad, za koji je isto tako indiferentno da li se pojavljuje u zlatu, gvožđu, pšenici ili svili, kao što je za kiseonik indiferentno da li se pojavljuje u rđi gvožđa, atmosferi, soku od grožđa ili u ljudskoj krvi. Ali kopati zlato, vaditi gvožđe iz rudnika, sejati pšenicu i tkati svilu su kvalitativno različite vrste rada. Ustvari, ono što se predmetski pojavljuje kao različitost upotrebni vrednosti, pojavljuje se procesno kao različitost u delatnosti koja stvara te upotrebne vrednosti. Indiferentan prema posebnoj materiji upotrebni vrednosti, rad koji stvara prometnu vrednost indiferentan je i prema posebnom obliku samog rada. Razne upotrebne vrednosti su, dalje, proizvodi delatnosti raznih individua, dakle rezultat individualno različitih radova. Ali kao prometne vrednosti one predstavljaju jednak, bezrazličan rad, tj. rad u kome iščezava individualnost onih koji rade. Rad koji stvara prometnu vrednost je, stoga, *apstraktno opšti rad*.

Ako su 1 unča zlata, 1 tona gvožđa, 1 kvarter pšenice i 20 aršina svile prometne vrednosti iste veličine ili ekvivalenti, onda su 1 unča zlata, $\frac{1}{2}$ tone gvožđa, 3 bušela pšenice i 5 aršina svile prometne vrednosti potpuno različitih veličina, i ova kvantitativna razlika je jedina razlika koju su, kao prometne vrednosti, uopšte u stanju da is-

polje. Kao prometne vrednosti razne veličine, one predstavljaju veće ili manje kvantume onog prostog, jednoobraznog, apstraktno opšteg rada koji sačinjava supstanciju prometne vrednosti. Postavlja se pitanje: kako da se mere ovi kvantumi? Ili, štaviše, postavlja se pitanje: koje je kvantitativno postojanje samog tog rada, jer veličinske razlike robâ kao prometnih vrednosti samo su veličinske razlike rada koji je u njima opredmećen. Kao što je vreme kvantitativno postojanje kretanja, tako je *radno vreme* kvantitativno postojanje rada. Različitost njegovog sopstvenog trajanja je jedina razlika koju on može da ispolji, uz pretpostavku da je njegov kvalitet dat. Kao radno vreme, rad dobija svoje merilo u prirodnim merama vremena: času, danu, sedmici itd. Radno vreme je živo postojanje rada, indiferentno prema njegovom obliku, njegovoj sadržini i njegovoj individualnosti; ono je njegovo živo postojanje kao kvantitativno postojanje koje istovremeno sadrži svoju imanentnu meru. Radno vreme opredmećeno u upotrebnim vrednostima robâ je supstancija koja ih čini prometnim vrednostima, te stoga robama, i ujedno meri njihovu određenu veličinu vrednosti. Odgovarajuće količine različitih upotrebnih vrednosti u kojima je opredmećeno isto radno vreme jesu ekvivalenti, ili, sve su upotrebne vrednosti ekvivalenti u proporcijama u kojima sadrže isto utrošeno, opredmećeno radno vreme. Kao prometna vrednost, sve su robe samo određene mere *ščvrnutog radnog vremena*.

Da bi se razumelo određivanje prometne vrednosti radnim vremenom, ne smeju se gubiti iz vida sledeći osnovni momenti: svođenje rada na prost, takoreći beskvalitetan rad; specifičan način po kome je rad koji stvara prometnu vrednost, koji, dakle, proizvodi robe, *društveni rad*; najzad, razlika između rada ukoliko su njegov rezultat upotrebne vrednosti i rada ukoliko su njegov rezultat prometne vrednosti.

Da bi se prometne vrednosti roba merile radnim vremenom koje je sadržano u njima, moraju se razne vrste rada svesti na bezrazličan, jednoobrazan, prost rad, ukratko na rad koji je kvalitativno isti i stoga se razlikuje samo kvantitativno.

Ovo svođenje pojavljuje se kao apstrakcija, ali to je apstrakcija koja se svakodnevno vrši u društvenom procesu proizvodnje. Rastvaranje svih roba u radno vreme nije veća apstrakcija, ali istovremeno ni manje realna od rastvaranja svih organskih tela u vazduh. Rad koji je tako izmeren vremenom ne pojavljuje se ustvari kao rad raznih subjekata, već se, naprotiv, razne individue koje rade pojavljuju kao puki organi tog rada. Ili, rad, kako se pretstavlja u prometnim vrednostima, mogao bi se izraziti kao *opšte ljudski rad*. Ova apstrakcija opšte ljudskog rada postoji u prosečnom radu koji može da vrši svaka prosečna individua datog društva, a sastoji se iz određenog produktivnog trošenja čovečjeg mišića, nerva, mozga itd. To je *prost rad*³ u kome se svaka prosečna individua može obući i koji ona mora da obavlja u jednom ili drugom obliku. Sam karakter ovog prosečnog rada je različit u pojedinim zemljama i u pojedinim kulturnim epohama, ali se javlja kao dat u svakom postojećem društvu. Prost rad sačinjava daleko najveću masu celokupnog rada buržoaskog društva, kako se možemo uveriti iz svake statistike. Ako A u toku 6 časova proizvodi gvožđe, a u toku 6 časova platno, dok B takođe u toku 6 časova proizvodi gvožđe, a u toku 6 časova platno, ili ako A u toku 12 časova proizvodi gvožđe, a B u toku dvanaest časova platno, očigledno je da je to samo različita primena istog radnog vremena. Ali kako stoji sa složenim radom koji se uzdiže iznad prosečnog nivoa kao rad višeg intenziteta, veće specifične težine? Takav se rad rastvara u sastavljen prost rad, prost rad na višoj potenciji, tako da je, naprimer, jedan dan složenog rada jednak trima danima prostog rada. Zakoni koji regulišu ovo svođenje ne spadaju još ovamo. Ali je jasno da se svođenje vrši: jer, kao prometna vrednost, proizvod najsloženijeg rada je u određenoj proporciji ekvivalent proizvoda prostog prosečnog rada, dakle jednak određenoj količini tog prostog rada.

Određivanje prometne vrednosti radnim vremenom pretpostavlja, dalje, da je u određenoj robi, naprimer u jednoj toni gvožđa, opredmećena *jednaka količina* rada, bez obzira na to da li je to rad A-a ili B-a, ili da razne

³ „Unskilled labour“ nazivaju ga engleski ekonomisti.

individue upotrebljavaju istu količinu radnog vremena za proizvodnju iste, kvalitativno i kvantitativno određene upotrebne vrednosti. Drugim rečima, pretpostavlja se da je radno vreme sadržano u nekoj robi radno vreme koje je *potrebno* za njenu proizvodnju, tj. radno vreme koje se iziskuje da bi se pod datim opštim uslovima proizvodnje proizveo nov primerak iste robe.

Uslovi rada koji stvaraju prometnu vrednost, kako proizlaze iz analize prometne vrednosti, jesu *društvene odredbe* rada ili odredbe *društvenog rada*, ali ne naprosto društvenog, već društvenog na poseban način. To je jedna specifična vrsta društvenosti. Pre svega, bezrazlična prostost rada jeste *jednakost* radova različitih individua, uzajamno dovodenje u vezu njihovih radova kao jednakih radova, i to stvarnim svođenjem svih radova na istovrstan rad. Ukoliko se pretstavlja u prometnim vrednostima, rad svake individue ima ovaj društveni karakter jednakosti i pretstavlja se u prometnoj vrednosti samo ukoliko je, kao jednak, doveden u odnos sa radom svih ostalih individua.

Dalje, u prometnoj vrednosti pojavljuje se radno vreme svake individue neposredno kao *opšte radno vreme*, a ovaj *opšti karakter* pojedinačnog rada kao njegov *društveni karakter*. U prometnoj vrednosti pretstavljeno radno vreme je radno vreme pojedinca, ali pojedinca koji se ne razlikuje od drugih pojedinaca, dakle svih pojedinaca ukoliko vrše jednak rad, usled čega radno vreme koje se za proizvodnju određene robe iziskuje od jednog jeste *potrebno* radno vreme koje bi svako drugi upotrebio za proizvodnju iste robe. To je radno vreme pojedinca, *njegovo* radno vreme, ali samo kao svima zajedničko radno vreme, za koje je stoga indiferentno čije je radno vreme. Kao opšte radno vreme ono se pretstavlja u nekom opštem proizvodu, u nekom *opštem ekvivalentu*, u nekoj određenoj količini opredmećenog radnog vremena koja se, indiferentna prema određenom obliku upotrebne vrednosti u kome se neposredno pojavljuje kao proizvod nekog pojedinca, može po volji prevesti u bilo koji drugi oblik upotrebne vrednosti u kome se pretstavlja kao proizvod svakog drugog pojedinca. Ona je *društvena* veličina samo kao takva *opšta* veličina. Da bi imao za rezultat pro-

metnu vrednost, rad pojedinca mora imati za rezultat *opšti ekvivalent*, tj. pretstavljjanje radnog vremena pojedinca kao opšteg radnog vremena ili pretstavljjanje opšteg radnog vremena kao radnog vremena pojedinca. To je isto kao kad bi razne individue svoje radno vreme bacile na gomilu i razne količine radnog vremena koje im zajednički stoje na raspolaganju pretstavile u raznim upotreb-
nim vrednostima. Radno vreme pojedinca je tako ustvari ono radno vreme koje je društvu potrebno radi proizvodnje određene upotrebne vrednosti, tj. radi zadovoljenja određene potrebe. Ali ovde je reč samo o specifičnom obliku u kome rad dobija društveni karakter. Određeno radno vreme prelca opredmećuje se, naprimer, u 100 funti lanenog prediva. Pretpostavimo da 100 aršina platna, proizvod tkača, pretstavlja istu količinu radnog vremena. Ukoliko oba ova proizvoda pretstavljaju jednaku količinu opšteg radnog vremena i ukoliko su stoga ekvivalenti za *svaku* upotrebnu vrednost koja sadrži isto toliko radnog vremena, oni su jedan za drugog ekvivalenti. Samo time što se radno vreme prelca i radno vreme tkača pretstavljaju kao opšte radno vreme, a njihovi proizvodi stoga kao opšti ekvivalenti, rad tkača za prelca i rad prelca za tkača postaje ovde rad jednog za rad drugog, tj. društveno postojanje njihovih radova za obojicu. Naprotiv, u seosko-patrijarhalnoj industriji, gde su prelac i tkač živeli pod istim krovom, gde je ženski deo porodice preo, a muški tkao, i to za sopstvene potrebe porodice, predivo i platno su bili *društveni* proizvodi, a pređenje i tkanje *društveni* radovi u okviru porodice. Ali njihov društveni karakter nije se sastojao u tome što se predivo kao opšti ekvivalent zamenjivalo za platno kao opšti ekvivalent, niti što su oboje međusobno zamenjivani kao ekvipolentni i ekvivalentni izrazi istog opšteg radnog vremena. Porođična povezanost je, naprotiv, svojom prirodnom podelom rada udarala proizvodu rada svoj osobiti društveni pečat. Ili uzmimo naturalne usluge i naturalna davanja Srednjeg veka. Određeni radovi pojedinaca u svom naturalnom obliku, posebnost a ne opštost rada, čine ovde društvenu vezu. Ili uzmimo, najzad, zajednički rad u njegovom prvobitnom obliku kakav nalazimo na pragu istorije svih

kulturnih naroda.⁴ Ovde do društvenog karaktera rada očigledno ne dolazi time što rad pojedinca dobija apstraktan oblik opštosti ili njegov proizvod oblik opšteg ekvivalenta. Zajednica, koja je pretpostavka proizvodnje, sprečava da rad pojedinca bude privatni rad, a njegov proizvod privatni proizvod i dovodi, štaviše, do toga da se pojedinačni rad pojavljuje neposredno kao funkcija člana društvenog organizma. Za rad koji se pretstavlja u prometnoj vrednosti pretpostavlja se da je rad izolovanog pojedinca. Društvenim postaje time što uzima oblik svoje neposredne suprotnosti, oblik apstraktne opštosti.

Za rad koji stvara prometnu vrednost karakteristično je, naposljetku, što se društveni odnos lica u neku ruku pretstavlja izopačeno, naime kao društveni odnos stvari. Samo ukoliko se jedna upotrebna vrednost dovede u vezu s drugom kao prometna vrednost, doveden je u međusobnu vezu rad raznih lica kao jednak i opšti rad. Ako je, stoga, ispravno reći da je prometna vrednost odnos između lica⁵, onda se mora dodati: odnos skriven pod materijalnim omotačem. Kao što funta gvožđa i funta zlata pretstavljaju *isti* kvantum težine i pored svojih različitih fizičkih i hemijskih osobina, tako isto dve upotrebne vrednosti roba u kojima je sadržano isto radno vreme pretstavljaju *istu* prometnu vrednost. Prometna vrednost se na taj način pojavljuje kao društvena određenost upotrebni vrednosti, kao određenost koja im pripada kao stvarima i usled koje se one u procesu razmene nadomeštaju u određenim kvantitativnim odnosima, čine ekvivalente,

⁴ Smešna je predrasuda, proširena u poslednje vreme, da je oblik *prvobitne* zajedničke svojine specifično slovenski ili čak isključivo ruski oblik. To je praoblik koji možemo naći kod Rimljana, Germana, Kelta; čitava kolekcija njenih raznovrsnih uzoraka, iako delimično u ostacima, nalazi se još uvek kod Indijaca. Detaljniji studij aziskih, a posebno indijskih oblika zajedničke svojine, pokazao bi kako iz različitih oblika prvobitne zajedničke svojine proizlaze razni oblici njenog raspadanja. Tako se, naprimer, razni originalni tipovi rimske i germanske privatne svojine mogu da izvedu iz raznih oblika indijske zajedničke svojine.

⁵ „La Ricchezza è una ragione tra due persone.“ (Bogatstvo je odnos između dva lica.) *Galiani*, „Della Moneta“, p. 221, u III tomu zbornika „Scrittori classici italiani di Economia Politica.“ Parte Moderna. Milano 1803, izd. Custodi.

kao što se jednostavne hemiske materije spajaju u određenim kvantitativnim odnosima, čine hemiske ekvivalente. Samo navika svakidašnjeg života čini da izgleda trivijalno, po sebi razumljivo, da društveni produkcionni odnos uzima oblik predmeta, tako da se odnos lica u njihovom radu pretstavlja, obrnuto, kao odnos u kome stoje stvari međusobno i prema licima. U robi je ova mistifikacija još vrlo jednostavna. Svakome manje ili više lebdi pred očima da je odnos roba kao prometnih vrednosti, obrnuto, odnos lica prema njihovoj uzajamnoj proizvodnoj delatnosti. U višim produkcionnim odnosima nestaje ovaj privid jednostavnosti. Sve iluzije monetarnog sistema potiču otuda što se na novcu ne vidi da pretstavlja društveni produkcionni odnos, istina u obliku neke prirodne stvari s određenim osobinama. Kod modernih ekonomista, koji se prezrivo potsmehuju iluzijama monetarnog sistema, izbija ista iluzija čim počnu da se bave višim ekonomskim kategorijama, naprimer kapitalom. Ona izbija iz naivnog čuđenja kad se odjedanput pojavi kao društveni odnos ono što su maločas mislili da imaju pred sobom kao grubu stvar, a zatim ih opet draži kao stvar ono što su tek bili utvrdili kao društveni odnos.

Budući da prometna vrednost roba ustvari nije ništa drugo do međusobni odnos radova pojedinaca kao jednakih i opštih, ništa drugo do predmetni izraz jednog specifično društvenog oblika rada, tautologija je reći da je rad *jedini* izvor prometne vrednosti, a stoga i bogatstva ukoliko se ovo sastoji od prometnih vrednosti. Ista je tautologija kad se kaže da prirodna materija kao takva nema prometne vrednosti⁶ jer ne sadrži rad, i da prometna vrednost kao takva ne sadrži prirodnu materiju. Ali kad William Petty naziva „rad ocem, a zemlju majkom bogatstva“, ili kad episkop Berkeley pita „nisu li četiri elementa

⁶ „U svom prirodnom stanju materija je uvek lišena vrednosti.“ *Mac Culloch*, „Discours sur l'origine de l'économie politique etc.“, traduit par Prévost, Genève 1825, p. 57. Iz toga se vidi koliko visoko stoji čak i jedan Mac Culloch iznad fetišizma nemačkih „mislilaca“ koji proglašavaju „materiju“ i još pola tuceta koječega ostalog elementima vrednosti. Uporedi, naprimer, *L. Stein*, l. c., t. I. str. 110.

i ljudski rad u njima pravi izvor bogatstva“⁷, ili kad Amerikanac Cooper popularno objašnjava: „Oduzmi od jednog hleba na njemu izvršen rad, rad pekara, mlinara, farmera itd., šta onda ostaje? Nekoliko semenki koje divlje rastu i koje su bez ikakve koristi za ljudsku upotrebu“⁸, tada kod svih ovih razmatranja nije reč o apstraktnom radu kao izvoru prometne vrednosti, već o konkretnom radu kao izvoru materijalnog bogatstva, ukratko o radu ukoliko proizvodi upotrebne vrednosti. Time što je upotrebna vrednost robe pretpostavljena, pretpostavljena je i posebna korisnost, određena celishodnost u nju utrošenog rada, ali time je sa stanovišta robe istovremeno iscrpeno i svako uzimanje u obzir rada kao korisnog rada. Na hlebu kao upotrebnoj vrednosti interesuju nas njegove osobine kao sredstva ishrane, a nipošto radovi farmera, mlinara, pekara itd. Ako bi usled nekog pronalaska otpalo 19/20 ovih radova, hleb bi vršio istu ulogu kao i ranije. Kada bi hleb padao gotov s neba, on time ne bi izgubio ni jedan atom svoje upotrebne vrednosti. Dok se rad koji stvara prometnu vrednost ostvaruje u jednakosti roba kao opštih ekvivalenata, rad kao celishodna proizvodna delatnost ostvaruje se u neizmernoj raznolikosti svojih upotrebni vrednosti. Dok je rad koji stvara prometnu vrednost *apstraktno opšti* i *jednak* rad, rad koji stvara upotrebnu vrednost je konkretan i poseban rad, koji se po obliku i materiji cepa u beskrajno različite vrste rada.

Pogrešno je reći da je rad, ukoliko stvara upotrebne vrednosti, *jedini* izvor od njega stvorenog, naime materijalnog bogatstva. Pošto je on delatnost prilagođavanja materije za ovu ili onu svrhu, materija mu je potrebna kao pretpostavka. U različitim upotrebni vrednostima je proporcija između rada i prirodne materije veoma različita, ali upotrebna vrednost uvek sadrži neki prirodni supstrat. Kao celishodna delatnost prilagođavanja prirode u ovom ili onom obliku, rad je prirodni uslov ljudske egzistencije, od svih socijalnih oblika nezavisan uslov izmene materije između čoveka i prirode. Nasuprot tome,

⁷ Berkeley, „The Querist“. London 1750. „Whether the four elements, and man's labour therein, be not the true source of wealth?“

⁸ Th. Cooper, „Lectures on the elements of Political Economy“. London 1831 (Columbia 1826), p. 99.

rad koji stvara prometnu vrednost je specifično društveni oblik rada. Naprimer, krojački rad u svojoj materijalnoj određenosti kao posebna proizvodna delatnost proizvodi kaput, ali ne prometnu vrednost kaputa. Ovu poslednju rad ne proizvodi kao krojački rad, već kao apstraktno opšti rad, a ovaj pripada društvenoj vezi čije konce nije ude-
nuo krojač. Tako su u antičkoj kućnoj industriji žene proiz-
vodile kaput ne proizvodeći prometnu vrednost kaputa. Rad kao izvor materijalnog bogatstva bio je isto tako do-
bro poznat zakonodavcu Mojsiju kao i carinskom činov-
niku Adamu Smithu.⁹

Da razmotrimo sada neke bliže odredbe koje proističu iz svođenja prometne vrednosti na radno vreme.

Kao upotrebna vrednost, roba dejstvuje kauzalno. Pšenica, naprimer, deluje kao sredstvo ishrane. Mašina zamenjuje rad u određenim srazmerama. Ovo dejstvo robe — a samo po njemu je ona upotrebna vrednost, predmet potrošnje — može se nazvati njenom uslugom, uslugom koju ona vrši kao upotrebna vrednost. Ali kao prometna vrednost, roba se uvek posmatra samo sa stanovišta rezul-
tata. Tu nije reč o usluzi koju ona vrši, već o usluzi¹⁰ koja je njoj bila učinjena u njenoj proizvodnji. Tako, naprimer, prometna vrednost neke mašine nije određena količinom radnog vremena koju ona zamenjuje, već količinom rad-
nog vremena koja je na nju samu utrošena i koja je stoga potrebna da bi se proizvela nova mašina iste vrste.

Stoga, ako bi količina rada potrebna za proizvodnju robâ ostala konstantna, njihova bi prometna vrednost bila nepromenljiva. Ali lakoća i teškoća proizvodnje stalno se menjaju. Ako proizvodna snaga rada raste, tada on pro-
izvodi istu upotrebnu vrednost za kraće vreme. Ako pro-

⁹ F. List, koji nikada nije mogao da shvati — kao što je shvatanje uopšte bilo daleko od njegovog jednostrano-praktičnog razuma — razliku između rada koji pomaže u stvaranju nečeg korisnog, naime upotrebne vrednosti, i rada koji stvara određeni društveni oblik bogatstva, naime prometnu vrednost, video je stoga u savremenim engleskim ekonomistima proste plagijatore Mojsija iz Egipta.

¹⁰ Shvatljivo je kakvu „uslugu“ mora da čini kategorija „usluga“ (service) takvoj sorti ekonomista kao što su J. B. Say i F. Bastiat, čija rezonirajuća mudrost uvek apstrahuje, kako je već Malthus tačno opazio, specifičnu određenost oblika ekonom-
skih odnosa.

izvodna snaga rada opada, tada je potrebno više vremena za proizvodnju iste upotrebne vrednosti. Usled toga je veličina radnog vremena sadržanog u nekoj robi, dakle njena prometna vrednost, promenljiva, — ona raste ili pada u obrnutoj srazmeri prema rasteњу ili opadanju proizvodne snage rada. Proizvodna snaga rada, koja se primenjuje u manufakturnoj industriji u unapred određenom stepenu, uslovljena je u poljoprivredi i ekstraktivnoj industriji i prirodnim okolnostima koje se ne mogu kontrolisati. *Isti rad daće veći ili manji iskop raznih metala već prema ređem ili češćem pojavljivanju tih metala u zemljinoj kori. Isti rad može se u povoljnoj godini opredmetiti u 2 bušela pšenice, a u nepovoljnoj možda u jednom bušelu pšenice. Čini se kao da ovde retkost ili obilnost, kao prirodni uslovi, određuju prometnu vrednost roba, jer određuju proizvodnu snagu posebnog realnog rada koja je vezana za prirodne uslove.*

Različite upotrebne vrednosti sadrže u nejednakom volumenu isto radno vreme ili istu prometnu vrednost. U što manjem volumenu svoje upotrebne vrednosti, u poređenju sa ostalim upotrebnim vrednostima, neka roba sadrži određenu količinu radnog vremena, to je veća njena *specifična prometna vrednost*. Ako u raznim, međusobno veoma udaljenim kulturnim epohama, izvesne upotrebne vrednosti sačinjavaju između sebe niz specifičnih prometnih vrednosti koje zadržavaju, ako ne tačno isti broječni odnos, ipak opšti odnos međusobne pretpostavljenosti i podređenosti, kao naprimer zlato, srebro, bakar, gvožđe ili pšenica, raž, ječam, ovas, onda iz toga sledi samo to da progresivni razvoj društvenih proizvodnih snaga deluje ravnomerno ili približno ravnomerno na radno vreme koje je potrebno za proizvodnju tih različitih roba.

Prometna vrednost neke robe ne pojavljuje se u njevoj sopstvenoj upotrebnoj vrednosti. Međutim, kao opredmećenje opšteg društvenog radnog vremena, upotrebna vrednost neke robe stavljena je u odnose prema upotrebnim vrednostima ostalih roba. Tako se prometna vrednost jedne robe manifestuje u upotrebnim vrednostima drugih roba. Ekvivalent je ustvari prometna vrednost jedne robe izražene u upotrebnoj vrednosti neke druge

robe. Kažem li, naprimer, da aršin platna vredi 2 funte kave, onda je prometna vrednost platna izražena u upotrebnoj vrednosti kave, i to u određenoj količini te upotrebne vrednosti. Čim je ova proporcija data, ja mogu vrednost svake količine platna izraziti u kavi. Jasno je da prometna vrednost neke robe, naprimer platna, nije iscrpna u proporciji u kojoj neka druga posebna roba, naprimer kava, sačinjava njen ekvivalent. Količina opšteg radnog vremena koju pretstavlja aršin platna istovremeno je realizovana u beskrajno različitim volumenima upotrebni vrednosti svih ostalih roba. U proporciji u kojoj upotrebna vrednost svake druge robe pretstavlja radno vreme jednake veličine, ona sačinjava ekvivalent za aršin platna. Prometna vrednost *ove pojedine robe* izražava se stoga iscrpno samo u beskonačnom broju jednačina u kojima upotrebne vrednosti svih ostalih roba čine njen ekvivalent. Samo u sumi ovih jednačina ili u celokupnosti raznih proporcija u kojima je neka roba razmenljiva za svaku drugu robu ta roba je iscrpno izražena kao *opšti ekvivalent*. Naprimer, niz jednačina

- 1 aršin platna = $\frac{1}{2}$ funte čaja,
- 1 aršin platna = 2 funte kave,
- 1 aršin platna = 8 funti hleba,
- 1 aršin platna = 6 aršina cica

može se pretstaviti kao

1 aršin platna = $\frac{1}{8}$ funte čaja + $\frac{1}{2}$ funte kave + 2 funte hleba + $1\frac{1}{2}$ aršin cica. Kad bismo, dakle, imali pred sobom celokupnu sumu jednačina u kojoj se iscrpno izražava vrednost jednog aršina platna, mogli bismo njenu prometnu vrednost pretstaviti u obliku jednog niza. Ustvari, ovaj je niz beskonačan, jer krug roba nije nikada definitivno zatvoren, već se stalno proširuje. Ali dok tako jedna roba meri svoju prometnu vrednost u upotrebni vrednostima svih ostalih roba, mere se, obrnuto, prometne vrednosti svih ostalih roba u upotrebnoj vrednosti te jedne robe koja se u njima meri.¹¹ Ako se prometna vrednost 1 aršina platna izražava u $\frac{1}{2}$ funte čaja ili 2 funte kave ili 6 aršina cica ili 8 funti

¹¹ „I to je jedno svojstvo mera što imaju takav odnos prema merenoj stvari da merena stvar postaje u neku ruku mera one

hleba itd., iz toga sledi da su kava, čaj, cic, hleb itd. u onoj srazmeri u kojoj su jednaki nečem trećem, platnu, jednaki i međusobno, dakle da platno služi kao zajednička mera njihovih prometnih vrednosti. Svaka roba kao opredmećeno opšte radno vreme, tj. kao određeni kvantum opšteg radnog vremena, izražava svoju prometnu vrednost redom u određenim količinama upotrebnih vrednosti svih ostalih roba, a prometne vrednosti svih ostalih roba mere se, obrnuto, u upotrebnoj vrednosti ove jedne isključive robe. Ali, kao prometna vrednost svaka roba je i ova jedna isključiva roba koja služi kao zajednička mera prometnih vrednosti svih ostalih roba i, s druge strane, samo jedna od mnogih roba u kompleksu kojih svaka druga roba neposredno predstavlja svoju prometnu vrednost.

Na *veličinu vrednosti* neke robe ne utiče da li pored nje postoji malo ili mnogo roba druge vrste. No, da li će niz jednačina u kojima se realizuje njena prometna vrednost biti veći ili manji, zavisi od veće ili manje raznovrsnosti ostalih roba. Niz jednačina u kojima se, naprimer, predstavlja vrednost kave izražava sferu njene razmenljivosti, granice u kojima ona funkcioniše kao prometna vrednost. Prometnoj vrednosti neke robe kao opredmećenju opšteg društvenog radnog vremena odgovara izraz njene ekvivalentnosti u beskrajno različitim upotrebnim vrednostima.

Videli smo da se prometna vrednost neke robe menja sa količinom neposredno u njoj samoj sadržanog radnog vremena. Njena realizovana, tj. u upotrebnim vrednostima ostalih roba izražena prometna vrednost mora takođe zavistiti od odnosa u kome se menja radno vreme upotrebljeno za proizvodnju svih ostalih roba. Kad bi, naprimer, radno vreme potrebno za proizvodnju jedne mere pšenice ostalo isto, dok bi se za proizvodnju svih ostalih roba potrebno radno vreme udvostručilo, tada bi prometna vrednost merice pšenice izražena u njenim ekvivalentima pala na polovinu. Rezultat bi praktično bio isti kao kad bi radno vreme potrebno za proizvodnju jedne merice pšenice palo na polovinu, a radno vreme potrebno

kojom se meri.“ *Montanari*, „Della Moneta“, p. 48 u zborniku *Custodi*, vol. III, Parte Antica.

za proizvodnju svih ostalih roba ostalo nepromenjeno. Vrednost roba određena je proporcijom u kojoj se one mogu proizvoditi u istom radnom vremenu. Da bi se videlo kojim je sve promenama izložena ova proporcija, uzmimo kao primer dve robe, A i B. *Prvi slučaj.* Radno vreme potrebno za proizvodnju robe B neka ostane nepromenjeno. U ovom slučaju prometna vrednost robe A, izražena u robi B, pada ili raste neposredno kao što pada ili raste radno vreme potrebno za proizvodnju robe A. *Drugi slučaj.* Radno vreme potrebno za proizvodnju robe A neka ostane nepromenjeno. Prometna vrednost robe A, izražena u robi B, pada ili raste u obrnutoj srazmeri sa padanjem ili rastenjem radnog vremena potrebnog za proizvodnju robe B. *Treći slučaj.* Radno vreme potrebno za proizvodnju robe A i B neka pada ili raste u istoj proporciji. Izraz ekvivalentnosti robe A u robi B ostaje tada nepromenjen. Ako bi se usled bilo koje okolnosti proizvodna snaga svih radova smanjila u istoj meri, tako da bi sve robe za svoju proizvodnju iziskivale više radnog vremena u jednakoj proporciji, vrednost *svih* roba bi porasla, realni izraz njihove prometne vrednosti ostao bi nepromenjen, a stvarno bogatstvo društva bi se smanjilo, jer bi mu bilo potrebno više radnog vremena za stvaranje iste mase upotrebničkih vrednosti. *Četvrti slučaj.* Radno vreme potrebno za proizvodnju robe A i robe B može za obe robe da raste ili pada, ali u nejednakom stepenu, ili radno vreme potrebno za robu A može da raste, dok radno vreme potrebno za robu B pada, ili obrnuto. Svi ovi slučajevi mogu se prosto svesti na to da radno vreme potrebno za proizvodnju jedne robe ostane nepromenjeno, dok za drugu robu raste ili pada.

Prometna vrednost svake robe izražava se u upotrebnoj vrednosti svake druge robe, bilo u celim jedinicama ove upotrebne vrednosti, bilo u njenim delovima. Kao prometna vrednost svaka roba je isto tako deljiva kao i samo radno vreme koje je u njoj opredmećeno. Ekvivalentnost roba je isto tako nezavisna od njihove fizičke deljivosti kao upotrebničkih vrednosti kao što je sabiranje prometnih vrednosti roba indiferentno prema tome kroz kakvu realnu promenu oblika prolaze upotrebne vrednosti tih roba prilikom svog pretapanja u jednu novu robu.

Dosad je roba posmatrana s dvojakog gledišta, kao upotrebna vrednost i kao prometna vrednost, svaki put jednostrano. Međutim, kao roba ona je neposredno *jedinstvo* upotrebne i prometne vrednosti; u isti mah, ona je roba samo u odnosu na druge robe. *Stvarni* međusobni odnos roba je njihov *proces razmene*. To je društveni proces u koji ulaze međusobno nezavisne individue, ali one ulaze u njega samo kao imaoči robe; one uzajamno postoje jedna za drugu time što postoje njihove robe, i tako se ustvari pojavljuju samo kao svesni nosioci procesa razmene.

Roba je upotrebna vrednost: pšenica, platno, dijamant, mašina itd., ali kao roba ona istovremeno *nije* upotrebna vrednost. Kad bi za svog imaoča bila upotrebna vrednost, to jest neposredno sredstvo za zadovoljenje njegovih sopstvenih potreba, ona ne bi bila roba. Naprotiv, ona je za njega *ne-upotrebna vrednost*, naime samo materijalni nosilac prometne vrednosti ili puko *sredstvo razmene*; kao aktivan nosilac prometne vrednosti upotrebna vrednost postaje sredstvo razmene. Ona je za svog imaoča upotrebna vrednost samo još kao prometna vrednost.¹² Upotrebnom vrednošću mora stoga tek da *postane*, pre svega za druge. Budući da nije upotrebna vrednost za svog imaoča, ona je upotrebna vrednost za imaoce druge robe. Kad to ne bi bila, njegov rad bi bio beskoristan rad, rezultat toga rada, dakle, ne bi bila roba. S druge strane, roba mora postati upotrebna vrednost *za samog imaoča*, jer njegova životna sredstva postoje van nje, u upotrebnim vrednostima tuđih roba. Da bi *postala* upotrebnom vrednošću, roba mora da se sretne sa onom posebnom potrebom za koju je ona predmet zadovoljenja. Upotrebne vrednosti robâ *postaju*, dakle, upotrebne vrednosti tako što svestrano menjaju mesta, prelaze iz ruku u kojoj su sredstva razmene u ruke u kojoj su predmeti za upotrebu. Samo ovim svestranim *otuđivanjem* robâ rad koji je sadržan u njima postaje korisnim radom. U ovom *procesu* međusobne razmene robâ kao upotrebnih vrednosti, robe ne dobijaju novu ekonomsku određenost oblika.

¹² Baš u toj određenosti Aristotel shvata prometnu vrednost. (viđi citirano mesto na početku glave).

Štaviše, u njemu nestaje one određenosti oblika koja ih je karakterisala kao robu. Hleb, naprimer, ne menja prelaženjem iz ruku pekara u ruke potrošača svoje postojanje kao hleb. Obrnuto, tek se potrošač odnosi prema njemu kao prema upotrebnoj vrednosti, kao određenom sredstvu ishrane, dok je on u ruci pekara bio nosilac jednog ekonomskog odnosa, neka čulno natčulna stvar. Prema tome, jedina promena oblika kojoj se robe podvrgavaju kad postanu upotrebne vrednosti jeste ukidanje njihovog formalnog postojanja u kome su one za svog imaooca bile ne-upotrebna vrednost, a za neimaoca upotrebna vrednost. Postajanje roba upotrebnim vrednostima pretpostavlja njihovo svestrano otuđivanje, njihovo ulazanje u proces razmene, a njihovo postojanje za razmenu je njihovo postojanje kao prometnih vrednosti. Da bi se, dakle, ostvarile kao upotrebne vrednosti, one se moraju ostvariti kao prometne vrednosti.

Dok se pojedina roba s gledišta upotrebne vrednosti prvobitno pojavljivala kao samostalna stvar, ona se, naprotiv, kao prometna vrednost od samog početka posmatrala u odnosu na sve ostale robe. Međutim, ovaj odnos je bio samo teoretski, mišljeni. Realnim on postaje samo u procesu razmene. S druge strane, roba je prometna vrednost ukoliko je na nju utrošen određeni kvantum radnog vremena i ukoliko je ona zbog toga *opredmećeno radno vreme*. Ali, onakva kakva neposredno jeste ona je samo opredmećeno individualno radno vreme posebne sadržine, a ne *opšte* radno vreme. Zato ona *nije* neposredno prometna vrednost, nego takvom mora tek da *postane*. Pre svega, ona može biti opredmećenje opšteg radnog vremena samo ukoliko pretpostavlja radno vreme u određenoj korisnoj primeni, dakle u upotrebnoj vrednosti. To je bio materijalni uslov pretpostavke da je radno vreme sadržano u robama opšte, društveno. Ako, dakle, roba može da postane upotrebna vrednost samo time što se ostvaruje kao prometna vrednost, ona se, s druge strane, može ostvariti kao prometna vrednost, samo time što se u otuđivanju potvrđuje kao upotrebna vrednost. Neka roba može se kao upotrebna vrednost otuđiti samo onome za koga je ona upotrebna vrednost, tj. predmet posebne potrebe. S druge strane, ona se otuđuje samo za neku drugu

robu, ili, ako se stavimo na stranu imaoca druge robe, on isto tako može svoju robu otuđiti, tj. realizovati, samo njenim dovođenjem u kontakt s onom posebnom potrebom čiji je on objekat. U svestranom otuđivanju robâ kao *upotrebnih vrednosti* robe se, dakle, dovode jedna s drugom u odnos prema svojoj materijalnoj različitosti, kao posebne stvari koje svojim specifičnim svojstvima zadovoljavaju posebne potrebe. Ali kao takve puke upotrebne vrednosti one su jedna za drugu indiferentne egzistencije i, štaviše, ne stoje ni u kakvom odnosu. Kao upotrebne vrednosti one se mogu razmeniti samo u odnosu na posebne potrebe. Ali, razmenljive su samo kao ekvivalenti, a ekvivalenti su samo kao jednake količine opredmećenog radnog vremena, tako da više uopšte ne dolaze u obzir njihova prirodna svojstva kao upotrebnih vrednosti i stoga ni odnos roba prema posebnim potrebama. Naprotiv, kao prometna vrednost neka roba dejstvuje na taj način što kao ekvivalent zamenjuje bilo koju određenu količinu svake druge robe, bez obzira da li je za imaoca druge robe upotrebna vrednost ili nije. Ali za imaoca druge robe ona postaje roba samo ukoliko je za njega upotrebna vrednost, a za svog sopstvenog imaoca postaje prometna vrednost samo ukoliko je roba za onog drugog imaoca. Dakle, jedan isti odnos treba da bude: odnos roba kao suštinski jednakih, samo kvantitativno različitih veličina; njihovo izjednačavanje kao materijalizacije opšteg radnog vremena; istovremeno on treba da bude i odnos robâ kao kvalitativno različitih stvari, kao posebnih upotrebnih vrednosti za posebne potrebe, ukratko — odnos koji ih razlikuje kao stvarne upotrebne vrednosti. Ali ovo izjednačavanje i neizjednačavanje međusobno se isključuju. Tako se pojavljuje ne samo začarani krug problema, ukoliko rešenje jednog pretpostavlja rešenje drugog, nego i skup protivrečnih postulata, ukoliko je ispunjenje jednog uslova neposredno vezano za ispunjenje njegove suprotnosti.

Proces razmene roba mora biti i razvijanje i rešenje ovih protivrečnosti, koje se u njemu ipak ne mogu predstavljati na takav jednostavan način. Mi smo samo videli kako se same robe odnose jedna prema drugoj kao upotrebne vrednosti, tj. kako robe kao upotrebne vrednosti

istupaju u okviru procesa razmene. Naprotiv, prometna vrednost, kako smo je dosad posmatrali, postojala je samo u našoj apstrakciji ili, ako hoćete, u apstrakciji pojedinog imaoča robe kome roba kao upotrebna vrednost leži u ambaru, a kao prometna vrednost na duši. Ali u okviru procesa razmene same robe moraju da postoje ne samo kao upotrebne vrednosti nego i kao prometne vrednosti jedna za drugu, a ovo njihovo postojanje treba da se pojavi kao njihov sopstveni međusobni odnos. Teškoća zbog koje smo najpre zapeli bila je u tome što roba, da bi se pretstavila kao prometna vrednost, kao opredmećeni rad, mora prethodno da se otuđi kao upotrebna vrednost, da se udomi, dok njeno otuđivanje kao upotrebne vrednosti, obrnuto, pretpostavlja njeno postojanje kao prometne vrednosti. Ali uzmimo da je ova teškoća rešena. Pretpostavimo da je roba zbacila svoju posebnu upotrebnu vrednost i njenim otuđenjem ispunila materijalni uslov da bude društveno koristan rad umesto poseban rad pojedinca za sebe samog. Tada roba mora u procesu razmene postati prometna vrednost, opšti ekvivalent, opredmećeno opšte radno vreme za ostale robe, i dobiti na taj način ne više ograničeno dejstvo posebne upotrebne vrednosti, već sposobnost neposrednog izražavanja u svima upotrebnim vrednostima kao svojim ekvivalentima. Ali svaka roba je *ona* roba koja se na taj način, otuđivanjem svoje posebne upotrebne vrednosti, mora pojaviti kao direktna materijalizacija opšteg radnog vremena. A, s druge strane, u procesu razmene sučeljavaju se samo posebne robe, radovi pojedinca ovaploćeni u posebnim upotrebnim vrednostima. Sâmo opšte radno vreme je apstrakcija koja kao takva za robe ne postoji.

Pogledamo li sve jednačine u kojima prometna vrednost neke robe nalazi svoj realni izraz, naprimer:

- 1 aršin platna = 2 funte kave,
- 1 aršin platna = $\frac{1}{2}$ funte čaja,
- 1 aršin platna = 8 funti hleba itd.,

to nam ove jednačine kažu samo da se opšte, društveno radno vreme iste veličine opredmećuje u 1 aršinu platna, 2 funte kave, $\frac{1}{2}$ funte čaja itd. Ali, ustvari, individualni radovi koji su pretstavljeni u ovim posebnim upotrebnim

vrednostima postaju opšti i u tom obliku društveni rad samo tako što se stvarno međusobno razmenjuju u odnosu vremenskog trajanja u njima sadržanog rada. Društveno radno vreme postoji u tim robama takoreći samo latentno i ispoljava se tek u procesu njihove razmene. Ne polazi se od rada individuâ kao društvenog, već obrnuto — od posebnih radova privatnih individua, radova koji se tek u procesu razmene pokazuju kao opšti društveni rad ukidanjem svog prvobitnog karaktera. Opštedruštveni rad, prema tome, nije gotova pretpostavka, već rezultat koji nastaje. I tako se javlja nova teškoća da robe moraju, s jedne strane, da uđu u proces razmene kao opredmećeno opšte radno vreme, dok je, s druge strane, sâmo opredmećenje radnog vremena individuâ kao opšteg sâmo proizvod procesa razmene.

Svaka roba otuđivanjem svoje upotrebne vrednosti, dakle svoje prvobitne egzistencije, treba da dobije svoju odgovarajuću egzistenciju kao prometna vrednost. Stoga roba mora u procesu razmene da udvoji svoju egzistenciju. S druge strane, njena druga egzistencija u svojstvu prometne vrednosti može da bude samo neka druga roba, jer se u procesu razmene sučeljavaju samo robe. Kako da se neposredno pretstavi neka posebna roba kao *opredmećeno opšte* radno vreme ili, što je isto, kako da se individualnom radnom vremenu koje je opredmećeno u nekoj posebnoj robi neposredno dâ karakter opštosti? Realni izraz prometne vrednosti neke robe, tj. svake robe kao opšteg ekvivalenta, pretstavlja se u beskonačnom nizu jednačina, kao što su:

- 1 aršin platna = 2 funte kave,
- 1 aršin platna = $\frac{1}{2}$ funte čaja,
- 1 aršin platna = 8 funti hleba,
- 1 aršin platna = 6 aršina cica,
- 1 aršin platna = itd.

Ovo je pretstavljanje bilo teoretsko utoliko ukoliko je roba, kao određena količina opredmećenog opšteg radnog vremena, bila samo *mišljena*. Postojanje neke posebne robe kao opšteg ekvivalenta pretvara se od puke apstrakcije u *društveni rezultat* samog procesa razmene prostim obrtanjem gornjeg niza jednačina. Naprimer:

2 funte kave = 1 aršin platna,
 $\frac{1}{2}$ funte čaja = 1 aršin platna,
8 funti hleba = 1 aršin platna,
6 aršina cica = 1 aršin platna.

Time što kava, čaj, hleb, cica, ukratko sve robe, izražavaju u platnu radno vreme sadržano u sebi samima, prometna vrednost platna razvija se, obrnuto, u svim ostalim robama kao svojim ekvivalentima, a u njemu samom opredmećeno radno vreme neposredno postaje opšte radno vreme koje se jednako pretstavlja u raznim količinama svih ostalih roba. Platno postaje ovde *opšti ekvivalent svestranom akcijom* koju na njega vrše sve druge robe. Kao prometna vrednost, svaka roba je postala mera vrednosti svih drugih roba. Ovde, obrnuto, usled toga što sve robe mere svoju prometnu vrednost u nekoj posebnoj robi, izdvojena roba postaje adekvatno postojanje prometne vrednosti, njeno postojanje u svojstvu opšteg ekvivalenta. Nasuprot tome, beskonačni niz jednačina ili beskonačno mnoge jednačine u kojima se pretstavljala prometna vrednost svake robe sažimaju se u jednu jedinu jednačinu od samo dva člana. Jednačina: 2 funte kave = 1 aršin platna, sada je iscrpan izraz prometne vrednosti kave, jer se 1 aršin platna u tom momentu pojavljuje neposredno kao ekvivalent određene količine svake druge robe. Dakle, u okviru procesa razmene sada robe jedna za drugu postoje ili se jedna za drugu pojavljuju kao prometne vrednosti u obliku platna. To što se sve robe kao prometne vrednosti odnose jedna prema drugoj samo kao razne količine opredmećenog opšteg radnog vremena, manifestuje se sada tako što one kao prometne vrednosti pretstavljaju samo razne količine istog predmeta, naime platna. Stoga se opšte radno vreme, sa svoje strane, pretstavlja kao posebna stvar, kao neka roba pored i izvan svih ostalih roba. Ali istovremeno jednačina u kojoj se jedna roba pretstavlja za drugu robu kao prometna vrednost, naprimer 2 funte kave = 1 aršin platna, jeste izjednačavanje koje tek ima da se ostvari. Samo svojim otuđenjem kao upotrebna vrednost, koje zavisi od toga da li će se potvrditi kao predmet neke potrebe u procesu razmene, roba se stvarno pretvara iz svog postojanja u svojstvu kave u svoje postojanje u svojstvu platna, prima

tako oblik opšteg ekvivalenta i postaje stvarno prometna vrednost za sve ostale robe. Obrnuto, tim što se sve robe svojim otuđenjem kao upotrebne vrednosti pretvaraju u platno, platno postaje pretvoreno postojanje svih ostalih roba, i samo kao rezultat ovog pretvaranja svih ostalih roba u njega neposredno *opredmećenje opšteg radnog vremena*, tj. proizvod svestranog otuđivanja, ukidanja individualnih radova. Ako robe na taj način, da bi se pojavile kao prometne vrednosti jedna za drugu, udvajaju svoju egzistenciju, roba koja je izdvojena kao opšti ekvivalent udvaja svoju upotrebnu vrednost. Osim svoje posebne upotrebne vrednosti kao posebna roba, ona dobija i jednu opštu upotrebnu vrednost. Ova njena upotrebna vrednost je sama određenost oblika, tj. proističe iz specifične uloge koju ona vrši u procesu razmene usled svestrane akcije koju druge robe vrše na nju. Upotrebna vrednost svake robe kao predmeta posebne potrebe ima različitu vrednost u različitim rukama, naprimer drugu vrednost u rukama onoga ko je otuđuje nego u rukama onoga ko je stiče. Roba izdvojena kao opšti ekvivalent je sada predmet jedne opšte potrebe koja izrasta iz samog procesa razmene i ima za svakoga istu upotrebnu vrednost, naime da bude nosilac prometne vrednosti, opšte sredstvo razmene. Tako je u toj jednoj robi rešena protivrečnost koju sadrži roba kao takva, naime da kao posebna upotrebna vrednost bude istovremeno opšti ekvivalent i stoga upotrebna vrednost za svakoga, dakle opšta upotrebna vrednost. Prema tome, dok sve ostale robe sada najpre pretstavljaju svoju prometnu vrednost u obliku zamišljene jednačine s isključivom robom, a koja jednačina ima tek da se realizuje, kod ove isključive robe pojavljuje se njena upotrebna vrednost, mada je realna, u samom procesu kao puko formalno postojanje koje ima da se realizuje tek pretvaranjem u stvarne upotrebne vrednosti. Roba se prvobitno pretstavljala kao roba uopšte, kao opšte radno vreme opredmećeno u nekoj posebnoj upotrebnoj vrednosti. U procesu razmene sve se robe odnose prema izdvojenoj robi kao robi uopšte, prema toj robi, postojanju opšteg radnog vremena u posebnoj upotrebnoj vrednosti. Kao posebne robe one stoga stoje u suprotnosti prema jednoj posebnoj robi kao opštoj robi.

Prema tome, to da se imaoći robâ uzajamno odnose prema svojim radovima kao opštem društvenom radu pretstavlja se tako da se oni odnose prema svojim robama kao prema prometnim vrednostima, a uzajamni odnos roba kao prometnih vrednosti u procesu razmene pretstavlja se kao njihov svestrani odnos prema jednoj posebnoj robi kao adekvatnom izrazu njihove prometne vrednosti, što se opet, obrnuto, pojavljuje kao specifičan odnos te posebne robe prema svim ostalim robama i, zbog toga, kao određeni, takoreći prirodan društveni karakter neke stvari. Ta posebna roba, koja tako pretstavlja adekvatno postojanje prometne vrednosti svih roba, ili prometna vrednost robâ kao posebna, isključiva roba, jeste — *novac*. On je kristalizacija prometne vrednosti robâ koju ove stvaraju u samom procesu razmene. Prema tome, dok robe unutar procesa razmene postaju jedna za drugu *upotrebne vrednosti* tim što se lišavaju svake određenosti oblika i dolaze u međusobni odnos u svom neposrednom materijalnom vidu, one moraju, da bi se jedna za drugu pojavile kao *prometne vrednosti*, primiti novu određenost oblika, poći u pravcu formiranja novca. Novac nije simbol, kao što ni postojanje neke upotrebne vrednosti kao robe nije simbol. To što se neki društveni produkcionni odnos pretstavlja kao predmet izvan individuâ, a određeni odnosi u koje one ulaze u produkcionom procesu svoga društvenog života pretstavljaju kao specifična svojstva stvari, ovo izvrtanje, ova prozaično realna a ne uobražena mistifikacija, karakteriše sve društvene oblike rada koji stvara prometnu vrednost. U novcu se ona samo frapantnije pojavljuje nego u robi.

Potrebna fizička svojstva posebne robe u kojoj treba da se kristalizuje novčano biće svih roba, ukoliko ona proizlaze neposredno iz prirode prometne vrednosti, jesu: proizvoljna deljivost, homogenost delova i bezrazličnost svih primeraka te robe. Kao materijalizacija opšteg radnog vremena ona mora da bude jednorodna i sposobna da pretstavlja čisto kvantitativne razlike. Drugo potrebno svojstvo je trajnost njene upotrebne vrednosti, jer mora da istraje unutar procesa razmene. Plemeniti metali imaju ta svojstva u naročitom stepenu. Budući da novac nije proizvod razmišljanja ili dogovora, već se instinktivno for-

mira u procesu razmene, funkciju novca su naizmenično obavljale veoma različite, više ili manje nepodesne robe. Potreba da se na izvesnom stepenu razvitka procesa razmene odredbe prometne i upotrebne vrednosti polarno raspodele na robe, tako da naprimer jedna roba figurira kao sredstvo razmene dok se druga otuđuje kao upotrebna vrednost, dovodi do toga da svuda jedna ili čak više roba najopštije upotrebne vrednosti najpre slučajno igraju ulogu novca. Ako te robe i nisu objekt neke neposredne potrebe, okolnost da one sačinjavaju materijalno najznačajniji sastavni deo bogatstva obezbeđuje im opštiji karakter nego ostalim upotrebnim vrednostima.

Neposredna trampa, prvobitni oblik procesa razmene, predstavlja početak pretvaranja upotrebni vrednosti u robe, a ne robâ u novac. Prometna vrednost ne dobija samostalan oblik, nego je još neposredno vezana za upotrebnu vrednost. To se ispoljava dvojako. Sama proizvodnja u celoj svojoj strukturi usmerena je na upotrebnu vrednost, a ne na prometnu vrednost, i stoga upotrebne vrednosti samo svojim suviškom iznad obima u kome se traže za potrošnju prestaju ovde da budu upotrebne vrednosti i postaju sredstva razmene, roba. S druge strane, one postaju robe samo u granicama neposredne upotrebne vrednosti, iako polarno raspodeljene, tako da robe koje će njihovi imaoci razmeniti moraju za obojicu biti upotrebne vrednosti, ali svaka od njih upotrebna vrednost za onoga koji je ne poseduje. Ustvari, proces razmene robâ ne pojavljuje se najpre u krilu prvobitnih zajednica,¹³ nego tamo gde one prestaju, na njihovim granicama, na onim retkim tačkama gde one dolaze u kontakt s drugim zajednicama. Tu počinje trampa i odatle prodire prema unutrašnjosti zajednice, koju onda podriva. Otud posebne upotrebne vrednosti koje u trampi između raznih zajednica postaju robe, kao što su robovi, stoka i metali, obrazuju najčešće prvi novac unutar samih zajednica. Videli smo kako se prometna vrednost neke robe u toliko većoj meri predstavlja kao prometna vrednost ukoliko je duži niz

¹³ Aristotel primećuje isto za privatnu porodicu kao prvobitnu zajednicu. Ali prvobitni oblik porodice je rodovska porodica, iz čijeg se istoriskog raspadanja tek razvija privatna porodica. „Jer u prvobitnoj zajednici, to jest u porodici, očigledno nije postojala nikakva potreba za razmenom.“ (l. c.)

njenih ekvivalenata ili ukoliko je *veća* sfera razmene za tu robu. Postepeno proširivanje trampe, povećavanje broja razmena i umnožavanje roba koje ulaze u trampu, razvija stoga robu kao prometnu vrednost, goni na obrazovanje novca i time podriva neposrednu trampu. Ekonomisti obično izvode novac iz spoljnih teškoća na koje nailazi raširena trampa, ali pritom zaboravljaju da ove teškoće proističu iz razvoja prometne vrednosti i, prema tome, iz društvenog rada kao opšteg rada. Naprimer: robe kao upotrebne vrednosti nisu proizvoljno deljive, što moraju da budu kao prometne vrednosti. Ili roba A-a može da bude upotrebna vrednost za B-a, dok roba B-a nije upotrebna vrednost za A-a. Ili, imaocima roba mogu nedeljive robe, koje međusobno žele da razmene, da budu potrebne u nejednakim proporcijama vrednosti. Drugim rečima, pod izgovorom da razmatraju prostu trampu, ekonomisti predočavaju sebi izvesne strane protivrečnosti koju u sebi krije postojanje robe kao neposrednog jedinstva upotrebne i prometne vrednosti. S druge strane, oni se onda drže konsekventno trampe kao adekvatnog oblika procesa razmene roba koji je tobože skopčan samo s nekim tehničkim nezgodama, protiv kojih je novac lukavo smišljeno sredstvo. Polazeći od tog potpuno površnog gledišta, jedan duhoviti engleski ekonomist tvrdio je stoga ispravno da je novac samo materijalno oruđe, kao brod ili parna mašina, a ne izraz jednog društvenog produkcionog odnosa, pa sledstveno ni ekonomska kategorija, i da se stoga novac samo zloupotrebom tretira u političkoj ekonomiji, koja, ustvari, nema ničeg zajedničkog s tehnologijom¹⁴.

U svetu roba je razvijena podela rada pretpostavljena ili se, štaviše, neposredno pretstavlja u raznolikosti upotrebni vrednosti koje se sučeljavaju kao posebne robe i u kojima se kriju isto toliko raznolike vrste rada. *Podela rada*, kao totalitet svih posebnih vrsta produktiv-

¹⁴ „Novac je, ustvari, samo instrument za obavljanje kupovine i prodaje (ali šta vi, molim vas, razumete pod kupovinom i prodajom?) i razmatranje o njemu nije deo političke ekonomije kao nauke baš kao što to nije ni razmatranje o brodovima ili parnim mašinama ili bilo kom drugom instrumentu koji se upotrebljava za olakšanje proizvodnje i raspodele bogatstva.“ (*Th. Hodgskin, „Popular Political Economy etc.“ London 1827, p. 178, 179.*)

nih zanimanja, jeste opšti oblik celokupnog društvenog rada ako se ovaj posmatra s njegove materijalne strane, kao rad koji proizvodi upotrebne vrednosti. Ali kao takva, podela rada postoji, s gledišta robâ i unutar procesa razmene, samo u svom rezultatu, u posebnosti samih roba.

Razmena roba je onaj proces u kome je društvena izmena materije, tj. razmena posebnih proizvoda privatnih individua, u isti mah stvaranje određenih društvenih produkcionih odnosa u koje individue ulaze u toj izmeni materije. Sve razvijeniji odnosi robâ kristalizuju se kao različite odredbe opšteg ekvivalenta, i na taj način je proces razmene u isti mah i proces obrazovanja novca. Celokupnost tog procesa, koji se pretstavlja kao tok raznih procesa, jeste *promet, cirkulacija*.

A. Istoriski osvrt uz analizu robe

Razlaganje robe na rad u dvojakom obliku — upotrebne vrednosti na realan rad ili celishodno proizvodnu delatnost, a prometne vrednosti na radno vreme ili jednak društveni rad — jeste kritički krajnji rezultat više od jednog i po stoleća istraživanja klasične političke ekonomije, koja počinje u Engleskoj sa Williamom Pettyem, u Francuskoj sa Boisguillebertom¹⁵, a završava u Engleskoj sa Ricardom i u Francuskoj sa Sismondijem.

Petty razlaže upotrebnu vrednost na rad, ne obmanjujući se u pogledu prirodne uslovljenosti njegove stvaralačke snage. Stvarni rad on odmah shvata u njegovom društvenom opštem obliku, kao *podelu rada*.¹⁶ Ovo shva-

¹⁵ Komparativni rad na spisima i ličnostima *Pettya* i *Boisguilleberta*, bez obzira na jaku svetlost koju bi bacio na socijalnu oprečnost Engleske i Francuske pri kraju XVII i početkom XVIII veka, bio bi genetičko prikazivanje nacionalnog kontrasta između engleske i francuske političke ekonomije. Isti kontrast ponavlja se na završetku u *Ricardu* i *Sismondiju*.

¹⁶ *Petty* je izložio podelu rada i kao proizvodnu snagu, i to na mnogo širem planu nego *Adam Smith*. Vidi: „An essay concerning the multiplication of mankind etc.“, 3 edition, 1686, p. 35—36. On tu pokazuje prednosti podele rada za proizvodnju ne samo na fabrikaciji džepnog sata, kao što je docnije učinio *Adam Smith* na fabrikaciji igle, već istovremeno razmatranjem jednog grada i cele jedne zemlje iz perspektive velikih fabričkih postro-

tanje izvora materijalnog bogatstva ne ostaje, kao, napri-
mer, kod njegovog savremenika Hobbesa, više ili manje
neplodno, već ga vodi ka *političkoj aritmetici*, tom prvom
obliku u kome se politička ekonomija izdvaja kao samo-
stalna nauka. Ali prometnu vrednost on uzima onako kako
se ona *pojavljuje* u procesu razmene roba, kao novac, a

jenja. U broju od 26 novembra 1711 godine „Spectator“ se poziva
na ovo „illustration of the admirable Sir William Petty“ (obja-
šnjenje divljenja vrednog Sir Williama Pettya]. Mac Culloch se,
prema tome, vara kad misli da je „Spectator“ zamenio Pettya
sa jednim 40 godina mladim piscem. Vidi: *Mac Culloch*, „The
Litterature of Political Economy, a classified catalogue“, London
1845, str. 105. Petty se oseća osnivačem jedne nove nauke. Njegov
metod, veli on, „nije uobičajen metod“. Umesto, kaže on, da se
služi samo komparativnim i superlativnim rečima i spekulativnim
argumentima, on je preduzeo da govori in terms of number,
weight or measure [u brojevima, težinama ili merama], da se
jedino služi argumentima izvedenim iz čulnog iskustva i da ra-
zmatra samo takve uzroke as have visible foundations in nature
[koji imaju očiglednu podlogu u prirodi]. On prepušta drugima
razmatranje uzroka koji zavise od mutable minds, opinions, appe-
tites and passions of particular men [promenljivih gledišta, mi-
šljenja, sklonosti i strasti pojedinih ljudi]. („Political Arithmetic
etc.“ London 1699. Preface.) Njegova genijalna smelost pokazuje
se, naprimer, u predlogu da se svi stanovnici i pokretnosti iz
Irske i planinske Škotske transportuju u ostali deo Velike Bri-
tanije. Time bi se uštedelo radno vreme, povećala proizvodna
snaga rada, a „kralj i njegovi podanici postali bi bogatiji i jači“.
(„Political Arithmetic“, ch. 4.) Ili u onoj glavi njegove „Političke
aritmetike“ u kojoj on, u vreme dok je Holandija još uvek igrala
vodeću ulogu kao trgovačka nacija, a Francuska, kako se činilo,
postajala vladajuća trgovačka sila, dokazuje da je Engleska po-
zvana da osvoji svetsko tržište. „That the king of England's
subjects have stock competent and convenient to drive the trade
of the whole commercial world.“ (Da podanici engleskog kralja
imaju prikladan i dovoljan kapital da obavljaju posao celog trgo-
vačkog sveta.) (l. c., ch. 10.) „That the impediments of Englands
greatness are but contingent and removeable.“ [Da su smetnje
za veličinu Engleske samo slučajne i da se mogu otkloniti.] (p.
247, sequ.) Kroz sve njegove spise provejava originalan humor.
Tako on, naprimer, pokazuje da je osvajanje svetskog tržišta od
strane Holandije, koja je tada bila uzorna zemlja za engleske
ekonomiste, kao što je sada Engleska za kontinentalne ekonomiste,
proizašlo potpuno prirodnim putem „without such angelical
wits and judgments, as some attribute to the Hollanders“ [bez onog
necbeskog oštroumlja i razumnosti koje mnogi pripisuju Holanda-
nima] (l. c., p. 175, 176). On brani slobodu savesti kao uslov trgo-
vine, „jer će siromasi biti marljivi i smatrati rad i radinost du-

sam novac kao postojeću robu, kao zlato i srebro. Sputan pretstavama monetarnog sistema, on posebnu vrstu realnog rada kojim se dobija zlato i srebro proglašava radom koji stvara prometnu vrednost. Ustvari, on misli da buržoaski rad ne mora da proizvodi neposrednu upotrebnu vrednost nego robu, upotrebnu vrednost koja je u stanju da se otuđenjem u procesu razmene pretstavi kao zlato i srebro, tj. kao novac, tj. kao prometna vrednost, tj. kao opredmećeni opšti rad. Međutim, njegov primer dokazuje vrlo ubedljivo da saznanje rada kao izvora materijalnog bogatstva nipošto ne isključuje neshvatanje onog određenog društvenog oblika u kome je rad izvor prometne vrednosti.

Boisguillebert sa svoje strane, ako ne svesno a ono faktično, razlaže prometnu vrednost robe na radno vreme time što „istinsku vrednost“ (*la juste valeur*) određuje pravilnom proporcijom po kojoj se radno vreme individuâ raspodeljuje na posebne industrijske grane, a slobodnu

žnošću pred bogom samo dotle dok im se dozvoljava da misle da oni, raspoložujući sa manje bogatstva, imaju više oštroumlja i razumevanja u božanskim stvarima, što smatraju specijalnom svojinom sirotinje“. Zato trgovina „nije vezana ni za koju određenu veru, već pre za inoverni deo celine“ (l. c., p. 183 do 186). On se izjašnjava za specijalne javne dažbine u korist lupeža, jer je za publiku bolje da za lupeže sama sebe oporezuje nego da dozvoli da je oni oporezuju (l. c., p. 199). Naprotiv, on odbacuje poreze koji prenose bogatstvo od radinog sveta na one koji „ništa ne rade, već jedu, piju, pevaju, sviraju, igraju i bave se metafizikom“. Pettyeva dela su skoro bibliografske retkosti i postoje samo razbacana u starim rđavim izdanjima, što je tim više za čuđenje pošto je William Petty ne samo otac engleske političke ekonomije već istovremeno predak Henry Pettya, inače markiza od Landsdowne, nestora engleskih vigovaca. Međutim, porodica Landsdowne jedva da bi mogla izdati celokupna Pettyeva dela ne snabdevši ih pritom njegovom biografijom, a ovde važi ono što u najvećem broju slučajeva vredi za origines [poreklo] velikih vigovskih porodica, *the less said of them the better* [ukoliko manje se o njima govori, utoliko bolje]. U mislima odvažni, ali do srži frivolni vojni hirurk, koji je bio isto tako sposoban da pod Cromwellovom egidom pljačka u Irskoj kao i da izmoljaka od Charlesa II potrebnu baronsku titulu za tu pljačku, slika je pretka koja je jedva podesna da se javno izloži. Povrh toga, u većini dela koje je izdao za života, Petty nastoji da dokaže da cvetanje Engleske pada u vreme Charlesa II, što je jeretičko gledište za nasledne eksploatatore „glorious revolution“ [slavne revolucije].

konkurenciju pretstavlja kao društveni proces koji stvara tu pravilnu proporciju. Ali istovremeno s tim i suprotno Pettyu, on se fanatično bori protiv novca koji svojim uskakanjem tobože narušava prirodnu ravnotežu ili harmoniju robne razmene i, kao neki fantastični Moloh, traži kao žrtvu sve prirodno bogatstvo. Mada je, s jedne strane, ova polemika protiv novca u vezi s izvesnim istoriskim okolnostima, jer Boisguillebert napada¹⁷ slepu destruktivnu požudu za zlatom kojom su obuzeti dvor Luja XIV, njegovi finansiski zakupci i njegovo plemstvo, dok Petty u toj požudi za zlatom veliča moćan stimulus koji potstiče jedan narod na razvijanje industrije i na osvajanje svet-skog tržišta, ipak ovde u isti mah izbija dublja principijelna suprotnost koja se ponavlja kao stalan kontrast između tipično engleske i tipično francuske¹⁸ političke ekonomije. Boisguillebert ustvari gleda samo na materijalnu sadržinu bogatstva, upotrebnu vrednost, uživanje,¹⁹ i posmatra buržoaski oblik rada, proizvodnju upotrebni vrednosti kao roba i proces razmene roba, kao prirodan društveni oblik u kome individualni rad postiže tu svrhu. Zbog toga on tamo gde naiđe na specifičan karakter buržoaskog bogatstva, naprimer u novcu, misli da postoji uskakanje uzurpatorskih stranih elemenata i žesti se protiv buržoaskog rada u jednom njegovom obliku, dok ga istovremeno utopistički veliča u drugom.²⁰ Boisguillebert nam

¹⁷ U suprotnosti prema „crnoj finansiskoj veštini“ tadašnjeg vremena, Boisguillebert kaže: „Finansiska veština nije ništa drugo već produbljeno saznanje interesa poljoprivrede i trgovine.“ („Le détail de la France“, 1697. Izdanje Eugène Daire, „Economistes financiers du XVIII siècle“. Paris 1843, vol. I, p. 241.)

¹⁸ Ne romanske političke ekonomije, jer se kod Italijana u obe škole — napuljskoj i milanskoj — ponavlja suprotnost između engleske i francuske političke ekonomije, dok su Španci ranijeg perioda ili čisti merkantilisti ili modifikovani merkantilisti kao Uztariz ili se kao Jovellanos (vidi njegova „Obras“, Barcelona 1839—40) drže sa Adamom Smithom „zlatne sredine“.

¹⁹ „Pravo bogatstvo... jeste potpuno uživanje ne samo potreba života nego i izobilja i svega onoga što može da pruži radost čulima.“ Boisguillebert, „Dissertation sur la nature de la richesse etc.“, l. c., p. 403. Ali dok je Petty bio frivolan i beskarakteran pustolov, sklon pljački, Boisguillebert je istupao s isto toliko duha koliko i smelosti za ugnjetene klase, iako je bio jedan od intendantata Luja XIV.

²⁰ Francuski socijalizam Proudhonovog oblika pati od istog nacionalnog naslednog zla.

je dokaz da se radno vreme može smatrati merom veličine vrednosti roba iako se u prometnoj vrednosti roba opredmećeni i vremenom mereni rad brka sa neposrednom prirodnom delatnošću individuâ.

Prvo svesno, gotovo trivijalno jasno razlaganje prometne vrednosti na radno vreme nalazimo kod jednog čoveka iz Novog Sveta, gde su buržoaski produktioni odnosi, importirani zajedno s njihovim nosiocima, naglo izdikalili na zemljištu koje je nedostatak istoriske tradicije nadoknađivalo obiljem humusa. Taj čovek je *Benjamin Franklin*, koji je u svom mladenačkom delu, napisanom 1719 a datom u štampu 1721 godine, formulisao osnovni zakon moderne političke ekonomije.²¹ On izjavljuje da je potrebno tražiti drugu meru vrednosti, van plemenitih metala. Ta mera je, kaže, rad. „Radom se može meriti vrednost srebra isto tako dobro kao i vrednost svake druge stvari. Pretpostavimo, naprimer, da se jedan čovek bavi proizvodnjom žita, dok drugi kopa i rafinira srebro. Krajem godine ili po isteku bilo kog drugog određenog vremenskog perioda cela proizvedena količina žita i cela proizvedena količina srebra su prirodne cene jedna za drugu; i ako prva iznosi 20 bušela, a druga 20 unča, onda jedna unča srebra vredi koliko i rad koji je upotrebljen za proizvodnju jednog bušela žita. Ali ako usled otkrića bližih, pristupačnijih i izdašnijih rudnika jedan čovek može da proizvede 40 unča srebra jednako lako kao ranije 20, dok je za proizvodnju 20 bušela žita i dalje potreban isti rad kao i ranije, tada 2 unče srebra neće vredeti više od istog rada upotrebljenog za proizvodnju jednog bušela žita, a bušel koji je ranije vredeo 1 unču, vredeće sad, caeteris paribus [pod inače jednakim okolnostima], 2 unče. Prema tome, bogatstvo neke zemlje ima se ceniti prema *količini rada* koju su njeni stanovnici u stanju da kupe.“²² Kod Franklina se radno vreme odmah pretstavlja ekonomistički jednostrano kao mera vrednosti. Pretvaranje stvarnih proizvoda u prometne vrednosti razume se samo

²¹ *Franklin, B.*, „The Works of etc.“, ed. by I. Sparks vol. II, Boston 1836: „A modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency.“

²² L. c., p. 265. „Thus the riches of a country are to be valued by the quantity of labour its inhabitants are able to purchase.“

po sebi i u pitanju je stoga samo iznalaženje mere za veličinu njihove vrednosti. „Pošto trgovina“, veli on, „nije ništa drugo do razmena rada za rad, vrednost svih stvari se najtačnije procenjuje radom.“²³ Ako se reč rad zameni ovde rečju realni rad, odmah se otkriva brkanje rada u jednom obliku sa radom u drugom obliku. Pošto se trgovina sastoji u razmeni, naprimer, obučarskog, rudarskog, prelačkog, slikarskog itd. rada, da li se vrednost cipela najtačnije procenjuje u slikarskom radu? Franklin je obrnuto, smatrao da se vrednost cipela, rude, pređe, slika itd. određuje apstraktnim radom koji je bez posebnog kvaliteta i prema tome merljiv prostim kvantitetom.²⁴ Ali pošto on rad sadržan u prometnoj vrednosti ne razvija kao apstraktno opšti društveni rad koji proističe iz svestranog otuđivanja individualnih radova, on nužno ne shvata da je novac neposredni oblik postojanja tog otuđenog rada. Stoga za njega novac i rad koji stvara prometnu vrednost ne stoje u unutrašnjoj vezi, već je novac, naprotiv, instrument²⁵ koji se u razmenu unosi spolja radi tehničke udobnosti. Franklinova analiza prometne vrednosti ostala je bez neposrednog uticaja na opšti tok nauke, jer je on obrađivao samo pojedina pitanja političke ekonomije u vezi s određenim praktičnim povodima.

Suprotnost između realnog korisnog rada i rada koji stvara prometnu vrednost uzbuđivala je Evropu u toku XVIII veka u obliku problema: koja je posebna vrsta realnog rada izvor buržoaskog bogatstva? Time se već pretpostavljalo da svaki rad koji se ostvaruje u upotrebnim vrednostima ili koji daje proizvode ne stvara samim tim neposredno bogatstvo. Ipak za fiziokrate, kao i za njihove protivnike, goruće sporno pitanje nije toliko koji rad stvara *vrednost*, već koji rad stvara *višak vrednosti*. Oni, dakle, razmatraju problem u komplikovanom obliku pre nego što su ga rešili u njegovom elementarnom obliku,

²³ „Trade in general being nothing else but the exchange of labour for labour, the value of all things is, as I have said before, most justly measured by labour“, l. c., p. 267.

²⁴ L. c., „Remarks and Facts relative to the American Paper Money“, 1764.

²⁵ Vidi „Papers on American Politics“, „Remarks and Facts relative to the American Paper Money“, 1764 (l. c.)

kao što istorijski tok svih nauka, tek posle bezbrojnih lutanja amo i tamo, vodi do njihovih pravih polaznih tačaka. Za razliku od ostalih graditelja, nauka ne zida samo kule u vazduhu, već izvodi pojedine useljive spratove zgrade pre nego što joj položi kamen temeljac. Ne zadržavajući se ovde duže na fiziokratima i prelazeći preko čitavog niza talijanskih ekonomista koji se više ili manje tačnim idejama dodiruju²⁶ pravilne analize robe, prelazimo odmah na prvog Britanca koji je obradio celokupan sistem buržoaske ekonomije, Sir *Jamesa Steuarta*.²⁷ Kao što se apstraktne kategorije političke ekonomije kod njega pojavljuju još u procesu odvajanja od svoje materijalne sadržine, zbog čega su neodređene i kolebljive, tako je kod njega neodređena i kolebljiva i kategorija prometne vrednosti. Na jednom mestu on određuje *realnu vrednost* radnim vremenom (what a workman can perform in a day) [što jedan radnik može da svrši u toku jednog dana], pored čega, međutim, konfuzno figuriraju nadnica i sirovine.²⁸ Na jednom drugom mestu izbija još očiglednije borba s materijalnom sadržinom. Prirodni materijal sadržan u nekoj robi, naprimer srebro u nekoj srebrnoj kotarici, on naziva njenom *unutrašnjom vrednošću* (intrinsic worth), dok u njoj sadržano radno vreme naziva njenom *upotrebnom vrednošću* (useful value). „Prva je“, veli on, „nešto po sebi realno... dok se upotrebna vrednost mora procenjivati prema radu koji je stajala njena proizvodnja. Rad upotrebljen na modifikovanje materije predstavlja neki deo vremena jednog čoveka itd.“²⁹ Steuart se razlikuje od svojih prethodnika i poslednika oštrim diferenciranjem između specifično društvenog rada koji se

²⁶ Vidi naprimer *Galiani*, „Della Moneta“, vol. III u „Scrittori classici italiani di Economia politica“ (izdanje Custodi). Parte Moderna, Milano 1803. „Napor (fatica) je — kaže on — jedino što stvari daje vrednost.“ Str. 74. Označavanje rada kao fatica je karakteristično za južnjaka.

²⁷ *Steuartovo* delo: „An Inquiry into the Principles of Political Economy, being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations“ pojavilo se prvi put 1767 u dva toma kvart-formata u Londonu, 10 godina pre „Wealth of Nations“ Adama Smitha. Citiram po dablinskom izdanju od 1770.

²⁸ *Steuart*, l. c., t. I, str. 181—183.

²⁹ *Steuart*, l. c., t. I, p. 361/362. „Represents a portion of a man's time.“

pretstavlja u prometnoj vrednosti i realnog rada koji stvara upotrebne vrednosti. „Rad“, veli on, „koji svojim otuđivanjem (alienation) stvara opšti ekvivalent (universal equivalent) nazivam *industrijom*.“ Rad kao industriju on razlikuje ne samo od realnog rada nego i od ostalih društvenih oblika rada. Za njega je on buržoaski oblik rada u suprotnosti prema njegovim antičkim i srednjevekovnim oblicima. Njega naročito interesuje suprotnost između buržoaskog rada i feudalnog rada, koji je on posmatrao u fazi njegovog propadanja, kako u samoj Škotskoj tako i prilikom svojih putovanja širom kontinenta. Steuart je, naravno, veoma dobro znao da proizvod i u preburžoaskim epohama dobija oblik robe, a roba oblik novca, ali on iscrpno dokazuje da roba kao elementarni osnovni oblik bogatstva i otuđivanje kao vladajući oblik prisvajanja pripadaju samo periodu buržoaske proizvodnje, da je, dakle, karakter rada koji stvara prometnu vrednost specifično buržoaski.³⁰

Pošto su posebni oblici realnog rada, kao što su poljoprivreda, manufaktura, pomorstvo, trgovina itd., redom bili proglašavani istinskim izvorima bogatstva, *Adam Smith* je proglasio rad uopšte, i to rad u njegovom društvenom opštem obliku, *kao podelu rada*, jedinim izvorom materijalnog bogatstva ili upotrebni vrednosti. Dok on ovde potpuno previđa naturalni elemenat, ovaj ga progoni u sferi čisto društvenog bogatstva, prometne vrednosti. Istina, *Adam Smith* određuje vrednost robe u njoj sadržanim radnim vremenom, ali onda pomera važenje ovakvog određivanja vrednosti u preadamsko doba. Drugim rečima, ono što mu izgleda istinito s gledišta obične robe, postaje mu nejasno čim na njeno mesto stupe viši i komplikovaniji oblici: kapital, najamni rad, zemljišna renta itd. On to izražava na taj način što kaže da se vrednost roba merila u njima sadržanim radnim vremenom u pa-

³⁰ Stoga on patrijarhalnu poljoprivredu neposredno upravljenu na stvaranje upotrebni vrednosti za posednika zemlje, proglašava „zloupotrebom“, i to ne u Sparti ili Rimu ili čak u Atini, već u industriskim zemljama XVIII veka. Ova „abusive agriculture“ [zloupotrebljena poljoprivreda] nije „trade“, [privredna delatnost], već „samo sredstvo za život“. Kao što buržoaska poljoprivreda čisti zemlju od suvišnih usta, tako buržoaska manufaktura čisti fabriku od suvišnih ruku.

radise lost [izgubljenom rajju] buržoaskog društva, gde ljudi još nisu istupali jedan prema drugom kao kapitalisti, najamni radnici, zemljovlasnici, zakupci, zelenaši itd., već samo kao obični proizvođači i razmenjivači robe. On stalno brka određivanje vrednosti roba u njima sadržanim radnim vremenom s određivanjem njihovih vrednosti vrednošću rada, svuda se koleba pri detaljnim izlaganjima, a objektivno izjednačavanje koje društveni proces nasilno vrši između nejednakih radova pogrešno smatra subjektivnom ravnopravnošću individualnih radova.³¹ Prelaz od realnog rada na rad koji stvara prometnu vrednost, tj. na buržoaski rad u njegovom osnovnom obliku, on pokušava da izvede pomoću *podele rada*. Ma koliko tačno bilo da privatna razmena pretpostavlja podelu rada, isto je toliko netačno da podela rada pretpostavlja privatnu razmenu. Kod Peruanaca je, naprimer, rad bio u neobičnoj meri podeljen, mada se nije vršila nikakva privatna razmena, nikakva razmena proizvodâ kao robâ.

Suprotno Adamu Smithu, *David Ricardo* je određivanje vrednosti robe radnim vremenom isterao na čistac i pokazao da taj zakon vlada i buržoaskim produkcionim odnosima koji mu prividno u najvećoj meri protivreče. Ricardova istraživanja ograničavaju se isključivo na *veličinu vrednosti*, a u pogledu ove on u najmanju ruku sluti da ostvarenje toga zakona zavisi od određenih istoriskih pretpostavki. On, naime, kaže da određivanje veličine vrednosti radnim vremenom važi samo za one robe „koje se industrijski mogu po volji umnožavati i u čijoj proizvodnji vlada neograničena konkurencija“.³² Ovo, ustvari, znači samo da zakon vrednosti za svoj puni raz-

³¹ Tako, naprimer, Adam Smith kaže: „Iste količine rada moraju u svim vremenima i na svim mestima imati istu vrednost za onoga ko radi. Pri normalnom stanju zdravlja, snage i životnog elana i sa prosečnim stepenom umešnosti kojom vlada, on mora žrtvovati uvek isti deo svoje dokolice, slobode i svoje sreće. Prema tome, ma kolika bila količina robe koju on prima kao nagradu za svoj rad, cena koju on plaća uvek je ista. Po tu cenu može se, doduše, kupiti čas manja čas veća količina ovih roba, ali samo zato što se menja njihova vrednost, a ne vrednost rada koji ih kupuje. Sam rad, dakle, nikad ne menja svoju vrednost. On je, dakle, realna cena robâ itd.“

³² *Ricardo, David*, „On the Principles of Political Economy and Taxation.“ London 1821, p. 3.

voji pretpostavlja društvo s krupnom industriskom proizvodnjom i slobodnom konkurencijom, tj. moderno buržoasko društvo. Uostalom, Ricardo posmatra buržoaski oblik rada kao večni prirodni oblik društvenog rada. Njegov prvobitni ribar i prvobitni lovac već su imaoći robe i razmenjuju ribu i divljač srazmerno radnom vremenu opredmećenom u tim prometnim vrednostima. Pritom on pada u anahronizam, pretpostavljajući da prvobitni ribari i prvobitni lovci kod procene svojih oruđa za rad konsultuju anuitetne tablice koje su cirkulisale na londonskoj berzi 1817 godine. Izgleda da su „Paralelogrami g. Owena“ bili jedini društveni oblik koji je on poznavao pored buržoaskog. Mada skučen ovim buržoaskim horizontom, Ricardo analizira buržoasku ekonomiju, koja je u dubini sasvim drukčija nego što izgleda na površini, s tolikom teoretskom oštrinom, da je lord Brougham mogao o njemu reći: „Mr. Ricardo seemed as if he had dropped from an other planet“ [Izgledalo je da je mister Ricardo pao s neke druge planete]. U direktnoj polemici s Ricardom, *Sismondi* ističe ne samo specifično društveni karakter rada koji stvara prometnu vrednost³³ nego kao „karakteristiku našeg ekonomskog progresa“ označava to što se veličina vrednosti svodi na *potrebno* radno vreme, na „srazmeru između potrebe celog društva i količine rada koja je dovoljna da se ta potreba zadovolji“.³⁴ *Sismondi* nije više sputan Boisguillebertovom pretstavom da se rad koji stvara prometnu vrednost falsifikuje novcem, ali optužuje krupni industriski kapital, kao što Boisguillebert optužuje novac. Ako politička ekonomija u licu Ricarda bezobzirno povlači svoju krajnju konsekvencu i time završava, *Sismondi* dopunjuje taj završetak time što predstavlja njenu sumnju u samu sebe.

Pošto je Ricardo, kao dovršilac klasične političke ekonomije, najjasnije formulisao i izložio određivanje prometne vrednosti radnim vremenom, prirodno je što se na njega koncentriše polemika koju su povelili ekonomisti.

³³ *Sismondi*, „Etudes sur l'économie politique“, t. 2. Bruxelles 1837. „Trgovina je svela celu stvar na suprotnost između upotrebne i prometne vrednosti.“ Str. 161.

³⁴ *Sismondi*, l. c., p. 163—166 seq.

Ako se zanemari njena velikim delom naivna forma,³⁵ ta se polemika svodi na sledeće tačke:

Prvo: sam rad ima prometnu vrednost i različiti radovi imaju različitu prometnu vrednost. Činiti prometnu vrednost merom prometne vrednosti znači kretati se u začaranom krugu, jer je i samoj prometnoj vrednosti koja meri potrebna mera. Ovaj se prigovor svodi na problem: radno vreme kao imanentna mera prometne vrednosti je dato; treba na toj bazi izložiti platu za rad. Odgovor daje učenje o najamnom radu.

Drugo: ako je prometna vrednost nekog proizvoda jednaka radnom vremenu koje je u njemu sadržano, prometna vrednost jednog radnog dana jednaka je njegovom proizvodu. Ili, plata za rad mora biti jednaka proizvodu rada.³⁶ A baš je obrnuto slučaj. Ergo [dakle]. Ovaj se prigovor svodi na problem: kako proizvodnja na bazi isključivo radnim vremenom određene prometne vrednosti dovodi do rezultata da je prometna vrednost rada manja od prometne vrednosti njegovog proizvoda? Ovaj problem ćemo rešiti kad budemo razmatrali kapital.

Treće: tržišna cena roba pada ispod ili raste iznad njihove prometne vrednosti prema tome kako se menja odnos između ponude i tražnje. Prometna vrednost roba je stoga određena odnosom između ponude i tražnje, a ne radnim vremenom sadržanim u robama. U ovom neobič-

³⁵ Najnaivnija svakako u beleškama J. B. Saya uz francuski prevod Ricarda od Constancija i pedantski najpretencioznija u nedavno objavljenoj „Theory of Exchange“, London 1858, g. Macleoda.

³⁶ Ovaj prigovor, učinjen Ricardu od strane buržoaskih ekonomista, prihvaćen je docnije od strane socijalista. Pretpostavivši teoretsku tačnost formule, oni su optuživali praksu da se nalazi u suprotnosti sa teorijom i pozivali buržoasko društvo da u praksi povuče tobožnju konsekvencu iz svoga teoretskog principa. Na ovaj način su bar engleski socijalisti Ricardovu formulu prometne vrednosti okrenuli protiv političke ekonomije. Gospodinu Proudhonu je ostalo ne samo da proglasi osnovni princip starog društva za princip novog društva, nego da se istovremeno proglasi pronalazačem formule u koju je Ricardo sažeo celokupan rezultat engleske klasične političke ekonomije. Dokazano je da je čak i utopističko izlaganje Ricardove formule već bilo iščezlo u Engleskoj kada ju je g. Proudhon „otkrio“ s one strane Kanala. Uporedi moj spis: „Misère de la Philosophie etc.“, Paris 1847, paragraf o la valeur constituée [konstituisanoj vrednosti].

nom zaključku ustvari se samo načnije pitanje kako se na bazi prometne vrednosti razvija od nje različita tržišna cena ili, tačnije, kako se zakon prometne vrednosti ostvaruje samo u svojoj sopstvenoj suprotnosti. Ovaj problem se rešava u učenju o konkurenciji.

Četvrto: poslednja i naizgled najfrapantnija protivrečnost, ukoliko se ne iznosi, kao obično, u obliku kurioznih primera: ako prometna vrednost nije drugo nego radno vreme sadržano u nekoj robi, kako mogu onda robe koje ne sadrže nikakav rad imati prometnu vrednost ili, drugim rečima, odakle prometna vrednost pukih prirodnih sila? Ovaj se problem rešava u učenju o zemljišnoj renti.

Glava druga

NOVAC ILI PROSTI PROMET

U parlamentarnoj debati o bankovnim zakonima Sir Roberta Peela od 1844 i 1845 godine, Gladstone je primetio da čak ni ljubav nije zaludila tolike ljude kao mozganje o suštini novca. Govorio je Britancima o Britancima. Nasuprot tome, Holandani koji su, i pored Pettyeve sumnje, odvajkada raspolagali „nebeskim oštroumljem“ u novčanim spekulacijama, nisu nikad traćili to oštroumlje na spekulacije o novcu.

Glavna teškoća u analizi novca savladana je čim se shvati njegovo poreklo iz same robe. Uz tu pretpostavku radi se samo još o tome da se jasno shvate njegove specifične određenosti oblika, a to je donekle otežano time što se svi buržoaski odnosi pojavljuju pozlaćeni ili posrebreni, kao novčani odnosi, i što stoga izgleda da novčani oblik poseduje neizmerno raznoliku sadržinu koja je njemu samome tuđa.

U daljem istraživanju treba imati u vidu da je reč samo o onim oblicima novca koji neposredno izrastaju iz razmene robâ, a ne o onim koji pripadaju jednom višem stupnju procesa proizvodnje, kao što je, naprimer, kreditni novac. Uprošćenja radi, pod novčanom robom svuda se podrazumeva zlato.

Prvi proces prometa, cirkulacije, takoreći je teoretski, pripremni proces za stvarni promet. Robe koje postoje kao upotrebna vrednost stvaraju sebi najpre oblik u kome se one jedna za drugu misleno *pojavljuju* kao prometne vrednosti, kao određene količine opredmećenog *opšteg* radnog vremena. Prvi nužni čin ovog procesa sastoji se, kao što smo videli, u tome što robe izdvajaju jednu specifičnu robu, recimo *zlato*, kao neposrednu materijalizaciju opšteg radnog vremena ili opšti ekvivalent. Vratimo se začas obliku u kome robe pretvaraju zlato u novac.

1 tona gvožđa = 2 unče zlata,

1 kvarter pšenice = 1 unča zlata,

1 centa moka kave = $\frac{1}{4}$ unče zlata,

1 centa potaše = $\frac{1}{2}$ unče zlata,

1 tona braziliskog drveta = $1\frac{1}{2}$ unča zlata,

Y robe = X unča zlata.

U ovom nizu jednačina pojedinačne robe: gvožđe, pšenica, kava, potaša itd. pojavljuju se jedna za drugu kao materijalizacija jednorodnog rada, naime u zlatu materijalizovanog rada, u kome su potpuno izbrisane sve osobenosti realnih radova pretstavljenih u njihovim raznim upotreb-
nim vrednostima. Kao vrednost one su identične, materijalizacija *istoga* rada ili *ista* materijalizacija rada, zlato. Kao jednorodna materijalizacija istog rada one pokazuju samo *jednu* razliku, kvantitativnu, odnosno pojavljuju se kao različite veličine vrednosti, jer je u njihovim upotreb-
nim vrednostima sadržano *nejednako* radno vreme. Kao takve pojedinačne robe one se istovremeno odnose jedna prema drugoj kao opredmećenje opšteg radnog vremena time što se prema samom opštem radnom vremenu odnose kao prema jednoj izdvojenoj robi, zlatu. Taj isti odnos — a on ima karakter procesa — kroz koji se one, jedna za drugu, pretstavljaju kao prometne vrednosti pretstavlja radno vreme sadržano u zlatu kao opšte radno vreme, čija se data količina izražava u raznim količinama gvožđa, pšenice, kave itd., ukratko u upotreb-
nim vrednostima svih roba, ili se neposredno razvija u beskonačnom nizu robnih ekvivalenata. Time što robe svestrano izražavaju svoje prometne vrednosti u zlatu, zlato neposredno izražava

svoju prometnu vrednost u svima robama. Time što robe same sebi jedna za drugu daju oblik prometne vrednosti, one daju zlatu oblik opšteg ekvivalenta ili novca.

Budući da sve robe mere svoje prometne vrednosti u zlatu u onom odnosu u kome određena količina zlata i određena količina robe sadrže jednaku količinu radnog vremena, zlato postaje *mera vrednosti*, i u prvi mah samo usled ove odredbe, kao mera vrednosti kojom se njegova sopstvena vrednost neposredno meri u celokupnom krugu robnih ekvivalenata, ono postaje opšti ekvivalent ili novac. S druge strane, sada se prometna vrednost svih roba izražava u zlatu. U ovom izrazu treba razlikovati jedan kvalitativni i jedan kvantitativni momenat. Prometna vrednost robe postoji kao materijalizacija istog jednoobraznog radnog vremena; veličina vrednosti robe predstavljena je iscrpno, jer u odnosu u kome su robe izjednačene sa zlatom, one su izjednačene i jedna s drugom. U njihovom zlatnom ekvivalentu pojavljuje se, s jedne strane, opšti karakter u njima sadržanog radnog vremena, s druge strane, kvantitet tog radnog vremena. Prometna vrednost roba izražena ovako kao opšta ekvivalentnost a istovremeno i kao stepen ove ekvivalentnosti u nekoj specifičnoj robi ili u jednoj jedinoj jednačini robâ sa jednom specifičnom robom — jeste *cena*. Cena je pretvoreni oblik u kome se prometna vrednost robâ *pojavljuje* u okviru procesa prometa.

Prema tome, kroz isti proces kroz koji predstavljaju svoje vrednosti kao cene u zlatu, robe predstavljaju zlato kao meru vrednosti i stoga kao novac. Kad bi one svestrano merile svoje vrednosti u srebru ili pšenici ili bakru i, prema tome, predstavljale ih kao cene u srebru, pšenici ili bakru, mera vrednosti, a time i opšti ekvivalent, bili bi srebro, pšenica, bakar. Da bi se u prometu pojavile kao cene, robe moraju prethoditi prometu kao prometne vrednosti. Zlato postaje mera vrednosti samo zato što sve robe u njemu procenjuju svoju prometnu vrednost. Svestranost ovog odnosa-procesa, iz koga baš i proizlazi karakter zlata kao mere, pretpostavlja, međutim, da se svaka pojedina roba meri u zlatu prema radnom vremenu koje je u oboma sadržano, da je, dakle, stvarna mera između robe i zlata sâm rad, ili da se roba i zlato neposrednom

trampom međusobno izjednačuju kao prometne vrednosti. Na koji način se praktično vrši ovo izjednačenje, ne može se ispitati u sferi prostog prometa. Ipak, jasno je i nesumnjivo da se u zemljama koje proizvode zlato i srebro određeno radno vreme neposredno utelovljuje u određenoj količini zlata i srebra, dok se u zemljama koje ne proizvode zlato i srebro postiže isti rezultat posrednim putem, neposrednom ili posrednom razmenom domaćih robâ, tj. određenog dela nacionalnog prosečnog rada za određeni kvantum u zlatu i srebru materijalizovanog radnog vremena onih zemalja koje poseduju rudnike. Da bi moglo služiti kao mera vrednosti, zlato mora biti potencijalno *promenljiva* vrednost, jer samo kao materijalizacija radnog vremena ono može da postane ekvivalent ostalih roba, a isto radno vreme se sa promenom proizvodnih snaga realnog rada ostvaruje u nejednakom volumenu istih upotrebni vrednosti. Kao i kod pretstavljanja prometne vrednosti svake robe u upotrebnoj vrednosti neke druge robe, pri proceni svih roba u zlatu pretpostavlja se samo da zlato u datom momentu pretstavlja datu količinu radnog vremena. U pogledu promene njegove vrednosti važi ranije izloženi zakon prometnih vrednosti. Ostane li prometna vrednost robâ nepromenjena, opšti porast njihovih cena u zlatu moguć je samo ako prometna vrednost zlata pada. Ostane li prometna vrednost zlata nepromenjena, opšti porast cena u zlatu moguć je samo ako prometne vrednosti svih robâ rastu. Obrnuto važi u slučaju opšteg pada robnih cena. Padne li ili skoči vrednost jedne unče zlata usled neke promene radnog vremena potrebnog za njenu proizvodnju, tada ona pada ili skače *ravnomerno* za sve ostale robe, što znači da, kao i ranije, pretstavlja prema svima radno vreme *date* veličine. Iste prometne vrednosti sada se procenjuju u većim ili manjim količinama zlata nego ranije, ali se procenjuju u srazmeri prema veličinama svoje vrednosti, zadržavaju, dakle, međusobno isti odnos vrednosti. Odnos od 2:4:8 ostaje isti kao 1:2:4 ili 4:8:16. Promenjena količina zlata u kojoj se prometne vrednosti procenjuju kad se menja vrednost zlata ne sprečava funkcionisanje zlata kao mere vrednosti, kao što ni 15 puta manja vrednost srebra prema zlatu ne sprečava srebro da potisne zlato iz te funkcije.

Zato što je radno vreme mera između zlata i robe, i što zlato postaje mera vrednosti samo ukoliko se sve robe u njemu mere, čisti je privid prometnog procesa da novac čini robe samerljivim.³⁷ Naprotiv, samo samerljivost robâ kao opredmećenog radnog vremena čini zlato novcem.

Realni oblik u kome robe ulaze u proces razmene je oblik njihovih upotrebni vrednosti. Stvarni opšti ekvivalent treba tek da postanu svojim otuđivanjem. Određivanje njihovih cena samo je njihovo misleno pretvaranje u opšti ekvivalent, izjednačavanje sa zlatom koje se ima tek da ostvari. Ali pošto su se robe u svojim cenama pretvorile samo misleno u zlato ili u samo zamišljeno zlato, pošto se njihovo novčano biće još nije stvarno odvojilo od njihovog realnog bića, zlato se pretvorilo samo u misleni novac, samo je mera vrednosti, a određene količine zlata funkcionišu ustvari samo kao imena za određene količine radnog vremena. Od određenog načina na koji robe jedna za drugu predstavljaju svoju sopstvenu prometnu vrednost zavisi u svakom pojedinom slučaju određenost oblika u kome se zlato kristalizuje kao novac.

Robe se sada sučeljavaju kao dvostruke egzistencije, stvarno kao upotrebne vrednosti, misleno kao prometne vrednosti. Dvojaki oblik rada koji je u njima sadržan one

³⁷ *Aristotel*, doduše, uviđa da prometna vrednost roba pretvodi robnim cenama: „jasno je da je... postojala razmena pre nego što je postojao novac; jer nema nikakve razlike da li pet jastuka vrede kao jedna kuća ili kao onoliko novca koliko vredi pet jastuka.“ S druge strane, pošto robe jedna za drugu imaju oblik prometne vrednosti tek u ceni, one po njemu postaju samerljive putem novca. „Sve mora imati cenu; jer tako će uvek postojati razmena, a sledstveno tome i društvo. Novac ustvari čini, slično meri, stvari samerljivim (σὺμμετρον) da bi ih potom jednu s drugom izjednačavao. Jer nema društva bez razmene, a razmene ne može biti bez jednakosti i jednakosti bez samerljivosti.“ Njemu je potpuno jasno da su ove razne stvari koje se mere u novcu potpuno samerljive veličine. On traži jedinstvo robâ kao prometnih vrednosti, koje on kao antički Grk nije mogao naći. U neprilici on se pomaže tim što samo po sebi nesamerljivo čini samerljivim pomoću novca, ukoliko je to za praktičku potrebu neophodno. „Ustvari je, doduše, nemoguće da tako raznovrsne stvari budu samerljive, ali za praktičnu potrebu to je sasvim moguće.“ (*Aristoteles*, *Ethica Nicomachea*“, 1. 5, c. 8, edit. Bekkeri, Oxonii 1837.)

sad jedna za drugu pretstavljaju na taj način što poseban realni rad kao njihova upotrebna vrednost postoji stvarno, dok opšte apstraktno radno vreme dobija u njihovoj ceni zamišljeno postojanje u kome su one jednorodna i samo kvantitativno različita materijalizacija iste supstancije vrednosti.

Razlika između prometne vrednosti i cene pojavljuje se, s jedne strane, samo kao nominalna, ili, kao što kaže Adam Smith, rad je realna, a novac nominalna cena robâ. Umesto da se 1 kvarter pšenice procenjuje sa 30 radnih dana, procenjuje se sad 1 unčom zlata, ako je 1 unča zlata proizvod 30 radnih dana. S druge strane, ta razlika nipošto nije samo nominalna razlika, jer u njoj su koncentrisane sve nepogode koje prete robi u stvarnom procesu prometa. 30 radnih dana sadržano je u kvarteru pšenice i ovaj se stoga ne mora tek da pretstavlja u radnom vremenu. Ali zlato je roba različita od pšenice, i samo u prometu se može pokazati da li kvarter pšenice stvarno postaje unča zlata, kao što je anticipirano u njegovoj ceni. To zavisi od toga da li će se on pokazati kao upotrebna vrednost ili neće, da li će se u njemu sadržana količina radnog vremena pokazati kao količina radnog vremena koju društvo nužno iziskuje za proizvodnju jednog kvartera pšenice ili neće. Roba kao takva jeste prometna vrednost, ona *ima* cenu. Iz ove razlike između prometne vrednosti i cene vidi se da se poseban individualni rad sadržan u robi mora tek procesom otuđivanja da pretstavi kao svoja suprotnost, bezličan, apstraktno opšti i samo u tom obliku društveni rad, tj. novac. Stvar je slučaja da li je on sposoban za takvo pretstavljanje ili nije. Mada, stoga, prometna vrednost robe samo misleno dobija u ceni egzistenciju različitu od robe pa dvojako postojanje u robi sadržanog rada egzistira samo kao različit način izražavanja, i mada, stoga, s druge strane, materijalizacija opšteg radnog vremena, zlato, istupa prema stvarnoj robi samo kao zamišljena mera vrednosti, u postojanju prometne vrednosti kao cene, ili zlata kao mere vrednosti, latentno je sadržana nužnost otuđivanja robe za zvečeće zlato i mogućnost njenog neotuđivanja, ukratko cela protivrečnost koja proizlazi odatle što je proizvod roba ili što se poseban rad privatne

individue, da bi imao društveno dejstvo, mora pretstaviti kao svoja neposredna suprotnost, kao apstraktno opšti rad. Utopisti, koji žele da zadrže robu ali ne i novac, da zadrže proizvodnju zasnovanu na privatnoj razmeni bez potrebnih uslova za takvu proizvodnju, konsekventni su, dakle, kad novac ne uništavaju tek u njegovom opipljivom obliku, nego još u vazdušastom i šimeričnom obliku mere vrednosti. U nevidljivoj meri vrednosti vreba u zasedi zvečeći novac.

Ako se pretpostavi proces usled koga je zlato postalo mera vrednosti, a prometna vrednost — cena, sve su robe u svojim cenama samo još zamišljene količine zlata raznih veličina. Kao takve različite količine iste stvari, zlata, one liče jedna na drugu, međusobno se upoređuju i mere; na taj način tehnički se razvija potreba da se dovedu u odnos prema određenoj količini zlata kao *jedinici mere*, jedinici mere koja se razvija dalje u merilo usled toga što se deli na alikvotne delove, a ovi opet, sa svoje strane, na alikvotne delove.³⁸ Ali količine zlata kao takve mere se po težini. Merilo se, dakle, nalazi već gotovo u opštim merama za težinu metala, koje stoga u svakom metalnom prometu prvobitno i služe kao merilo cena. Time što se robe jedna prema drugoj više ne odnose kao prometne vrednosti koje bi se merile radnim vremenom, već kao istoimene veličine koje treba meriti u zlatu, zlato se pretvara od *mere vrednosti* u *merilo cena*. Međusobno poređenje robnih cena kao raznih količina zlata kristalizuje se tako u figuracijama koje se upisuju u zamišljenu količinu zlata i tu količinu pretstavljaju kao merilo alikvotnih delova. Zlato kao mera vrednosti i kao merilo cena ima potpuno različitu određenost oblika, i njihovo brkanje je izazvalo najluđe teorije. Mera vrednosti je zlato kao opredmećeno radno vreme, a merilo cena kao

³⁸ Neobična okolnost da unča zlata u Engleskoj, kao jedinica mere novca, nije podeljena na alikvotne delove, objašnjava se na sledeći način: „Naš monetarni sistem bio je prvobitno podešen samo za upotrebu srebra — otud se unča srebra uvek može podeliti na odgovarajući broj moneta; ali pošto je zlato tek u jednom docnijem periodu uvedeno u monetarni sistem koji je bio podešen samo za srebro, unča zlata ne može se iskovati u odgovarajući broj moneta.“ (Maclaren, „History of the Currency“, p. 16, London 1858).

određena težina metala. Merom vrednosti zlato postaje time što se kao prometna vrednost dovodi u odnos prema robama kao prometnim vrednostima, dok u merilu cena određena količina zlata služi kao jedinica za ostale količine zlata. Mera vrednosti je zlato stoga što je njegova vrednost promenljiva, a merilo cena stoga što se fiksira kao nepromenljiva jedinica težine. Ovde, kao i kod svih određivanja mere istoimenih veličina, postojanost i određenost odnosâ mere postaju odlučni. Potreba da se neka količina zlata utvrdi kao jedinica mere, a alikvotni delovi kao podela te jedinice, izazvala je pretstavu kao da se određena količina zlata, koje ima, prirodno, promenljivu vrednost, stavlja u fiksni odnos vrednosti prema prometnim vrednostima robâ, pri čemu se previdelo samo to da su se prometne vrednosti robâ pretvorile u cene, u količine zlata, pre nego što se zlato razvija kao merilo cena. Ma kako se menjala vrednost zlata, razne količine zlata predstavljaju jedna prema drugoj uvek isti odnos vrednosti. Kad bi vrednost zlata pala za 1.000 otsto, 12 unča zlata bi kao i ranije imale 12 puta veću vrednost od jedne unče zlata, a kod cena je u pitanju samo odnos raznih količina zlata jedne prema drugoj. Pošto, s druge strane, jedna unča zlata nipošto ne menja svoju težinu s padanjem ili skakanjem svoje vrednosti, ne menja se ni težina njenih alikvotnih delova, i na taj način zlato, kao fiksno merilo cena, vrši uvek službu ma kako se menjala njegova vrednost.³⁹

Jedan istoriski proces, koji ćemo docnije objasniti iz prirode metalnog prometa, doveo je do toga da je isto

³⁹ „Novac može stalno da menja vrednost a da ipak bude isto tako mera vrednosti kao i kad bi bio potpuno nepromenljiv. Uzmimo, naprimer, da mu se vrednost smanjila. Pre smanjenja bi se za jednu gvineju kupila tri bušela pšenice ili rad od 6 dana: docnije bi se za nju mogla kupiti samo dva bušela pšenice ili rad od 4 dana. U oba slučaja, ako je dat odnos pšenice i rada prema novcu, može se izvesti njihov međusobni odnos; drugim rečima, mi možemo utvrditi da bušel pšenice vredi 2 radna dana. To je sve što merenje vrednosti uključuje, i ono se posle smanjenja vrednosti obavlja isto tako nesmetano kao i ranije. Odlika jedne stvari kao mere vrednosti potpuno je nezavisna od promenljivosti njene sopstvene vrednosti.“ (Bailey, „Money and its Vicissitudes“, p. 11. London 1837.)

težinsko ime zadržano za jednu stalno promenljivu i sve manju težinu plemenitih metala u njihovoj funkciji mera cena. Tako engleska funta označava manje od jedne trećine svoje prvobitne težine, škotska funta pre ujedinjenja Škotske sa Engleskom samo još $1/36$, francuska livra $1/74$, španski maravedi manje od $1/1000$, a portugalski real još mnogo manji deo. Tako su se novčana imena metalnih težina istoriski odvojila od njihovih opštih imena za težine.⁴⁰ A pošto je određivanje jedinice mere, njenih alikvotnih delova i njihovih imena, s jedne strane, potpuno konvencionalno, dok, s druge strane, treba u okviru prometa da ima karakter opštosti i nužnosti, ono je moralo da postane zakonsko određivanje. Ova čisto formalna operacija pripala je, dakle, vladama.⁴¹ Određeni metal koji je služio kao novčani materijal bio

⁴⁰ „Monete, čija su imena danas samo još mislena, ustvari su kod svih naroda najstarije i sve su bile izvesno vreme realne“ (ovo poslednje je u ovakvom opsegu netačno), „i baš zato što su bile realne, u njima se računalo.“ (*Galiani*, „Della Moneta“, l. c., p. 153.)

⁴¹ Romantični *A. Müller* kaže: „Po našim shvatanjima, svaki nezavisni suveren ima pravo da imenuje metalni novac, da mu odredi društvenu nominalnu vrednost, rang, položaj i titulu“ (*A. H. Müller*, „Die Elemente der Staatskunst“. Berlin 1809, Band II, S. 276). Što se tiče titule, g. dvorski savetnik ima pravo; on samo zaboravlja sadržinu. Koliko su njegova „shvatanja“ bila konfuzna, pokazuje, naprimer, sledeće mesto: „Svaki čovek uvida od kolike je važnosti tačno određivanje monetne cene, naročito u zemlji kao što je Engleska, gde vlada sa velikodušnom liberalnošću kuje besplatno (izgleda da g. Müller veruje da troškove kovanja pokriva vladin personal iz sopstvenog privatnog džepa), gde ona ne uzima nikakvu taksu itd., i, prema tome, ako bi ova znatno povisila monetnu cenu zlata u poređenju sa tržišnom cenom, ako bi ona, umesto da plaća kao sada 3. f. st. 17 šilinga $10^{1/2}$ pensa, utvrdila za jednu unču zlata monetnu cenu od 3 f. st. 19 šilinga, sav bi novac strujao prema kovnici; srebro koje bi se u njoj primilo zamenilo bi se na tržištu za zlato jer je tu jevtinije, i onda ponovo donosilo u kovnicu, a kovanje novca bi dospelo u nered“ (p. 280, 281, l. c.). Da bi sačuvao red u engleskoj kovnici, Müller dovodi sebe u „nered“. Dok su šiling i pens samo imena, u srebrnim i bakarnim markama pretstavljena imena određenih delova unče zlata, on uobražava sebi da se unča zlata procenjuje u zlatu, srebru i bakru, i tako usrećuje Engleze trostrukom standard of value [trostrukom valutom]. Doduše, srebro je kao novčana mera uz zlato formalno odstranjeno tek godine 1816 zakonom 56 Đorđa III, c. 68. Zakonski ono je,

je društveno dat. U različitim zemljama je zakonsko merilo cena, razume se, različito. U Engleskoj se, naprimjer, unča kao jedinica težine metala deli na penivejte, grejne i trojkarate, a unča zlata kao jedinica mere novca na $3\frac{7}{8}$ sovrina, sovrin na 20 šilinga, šiling na 12 pensa, tako da je 100 funti 22-karatnog zlata (1.200 unča) jednako 4.672 sovrina i 10 šilinga. Međutim, na svetskom tržištu, gde iščezavaju državne granice, iščezavaju i ovi nacionalni karakteri novčanih mera i ustupaju mesto opštim merama težine metalâ.

Prema tome, cena neke robe, ili količina zlata u koju je misleno pretvorena, izražava se sada u novčanim imenima novčanog merila. Dakle, umesto da se kaže da je kvarter pšenice jednak unči zlata, u Engleskoj bi se reklo da je jednak 3 funte sterlinga, 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ pensa. Na taj način sve se cene izražavaju jednakim imenima. Specifični oblik koji robe daju svojoj prometnoj vrednosti pretvoren je u *novčana imena* — u kojima one jedna drugoj kažu šta vrede. Novac, sa svoje strane, postaje *računski novac*.⁴²

Pretvaranje robe u računski novac u glavi, na papiru, u govoru, vrši se uvek čim se bilo koja vrsta bogatstva fiksira s gledišta prometne vrednosti.⁴³ Za ovo pretvaranje potreban je materijal zlata, ali samo zamišljen. Za procenu 1.000 bala pamuka u određenom broju unča zlata i zatim za izražavanje samog tog broja unča u računskim imenima unče, u funtama, šilinzima, pensima, nije potreban ni jedan atom stvarnog zlata. Tako pre Bankovnog zakona Sir Roberta Peela od 1845 godine u Škotskoj nije

ustvari, bilo već odstranjeno 1734 godine zakonom 14 Đorđa II, c. 42, a u praksi još mnogo ranije. Postojale su dve okolnosti koje su *A. Müllera* specijalno osposobljavale za takozvano višestruko shvatanje političke ekonomije. S jedne strane, njegovo široko nepoznavanje ekonomskih činjenica, a, s druge strane, njegov čisto diletantski zanesenjački odnos prema filozofiji.

⁴² „Kad je neko upitao Anaharsisa čemu služi novac Helenima“, on je odgovorio: „za računanje“. (*Athenaeus, Deipnosophistai*, 1. IV, 49, v. 2. ed. Schweighäuser 1802.)

⁴³ *G. Garnieru*, jednom od starijih francuskih prevodilaca Adama Smitha, pala je na pamet čudnovata misao da utvrdi odnos između upotrebe računskog i upotrebe stvarnog novca. Ta proporcija je 10 : 1 (*G. Garnier, „Histoire de la monnaie depuis les temps de la plus antiquité etc.“*, I, p. 78).

bila u prometu ni jedna jedina unča zlata, mada je unča zlata, i to izražena kao englesko računsko merilo u 3 funte sterlinga, 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ pensa, služila kao zakonska mera cena. Tako srebro služi kao mera cena u robnoj razmeni između Sibira i Kine, mada je ta trgovina ustvari prosta trampa. Za novac kao računski novac je stoga i svejedno da li su bilo sama njegova jedinica mere, bilo njeni delovi, stvarno iskovani ili nisu. Za vreme Viljema Osvajača postojali su u Engleskoj funta sterlinga, tada 1 funta čistog srebra, i šiling, $\frac{1}{20}$ funte, samo kao računski novac, dok je peni, $\frac{1}{240}$ funte srebra, bio najveća postojeća srebrna moneta. Obrnuto, danas u Engleskoj ne postoje ni šilinci ni pensi, mada su to zakonska računska imena za određene delove jedne unče zlata. Uopšte novac kao računski novac može da postoji samo idealno, dok se stvarno postojeći novac kuje po sasvim drugom merilu. Tako se u mnogim engleskim kolonijama u Severnoj Americi novac u optičaju sastojao sve do kasno u XVIII vek od španskih i portugalskih moneta, dok je računski novac svuda bio isti kao u Engleskoj.⁴⁴

Zbog toga što se zlato kao merilo cena pojavljuje pod istim računskim imenima kao i robne cene, što se, naprimer, i jedna unča zlata isto kao i jedna tona gvožđa izražava u 3 funte sterlinga, 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ pensa, ova njegova računska imena nazvana su njegovom *monetnom cenom*. Otuda je nastala čudna pretstava da se zlato tobože procenjuje u svom sopstvenom materijalu i da ono, za razliku od svih ostalih roba, dobija *fiksnu* cenu od države. Fiksiranje računskih imena za određene težine pogrešno je shvaćeno kao fiksiranje vrednosti tih težina.⁴⁵ Kad zlato

⁴⁴ Merilenski zakon od 1723, kojim je duvan proglašen zakonskom monetom, a njegova vrednost svedena na engleski zlatni novac, naime jedan peni za funtu duvana, potseća na *legas barbarorum*, u kojim se, obrnuto, određene sume novca izjednačavaju sa volovima, kravama itd. U ovom slučaju stvarni materijal računskog novca nisu bili ni zlato ni srebro, nego vo i krava.

⁴⁵ Tako, naprimer, čitamo u *Familiar Words* gosp. *David* *Urquharta*: „Vrednost zlata mora se meriti samim zlatom. Ali kako može neka supstanca biti mera svoje sopstvene vrednosti u drugim stvarima? Vrednost zlata mora se utvrditi njegovom sopstvenom težinom, sa pogrešnim nazivom ove težine — i jedna unča mora vredeti toliko i toliko funti i alikvotnih delova funte. To je falsifikovanje mere, a ne utvrđivanje merila.“

služi kao elemenat određivanja cena i stoga kao računski novac, ono ne samo što nema *fiksne* cene nego uopšte nema *nikakve* cene. Da bi moglo imati cenu, tj. da bi se moglo izraziti u nekoj *specifičnoj* robi kao *opšti* ekvivalent, ta druga roba bi morala u procesu prometa igrati istu isključivu ulogu kao zlato. Ali dve robe koje isključuju sve ostale robe, isključuju se i uzajamno. Gde god srebro i zlato zakonski uporedo postoje kao novac, tj. kao mera vrednosti, pokušaj da se tretiraju kao *jedna i ista materija* ostao je stoga uvek uzaludan. Ako se pretpostavlja da se isto radno vreme nepromenljivo opredmećuje u istoj proporciji srebra i zlata, onda se ustvari pretpostavlja da su srebro i zlato ista materija i da je srebro, kao metal manje vrednosti, nepromenljiv alikvotni deo zlata. Istorija engleskog novca od vladavine Edvarda III do vremena Đorđa II samo je niz neprestanih poremećaja koji proizlaze iz kolizije između zakonskog utvrđivanja odnosa vrednosti zlata i srebra i njihovih stvarnih kolebanja vrednosti. Čas je bilo precenjeno zlato, čas srebro. Potcenjeni metal bio je povučen iz prometa, pretopljen i izvezen. Tada bi se opet zakonski izmenio odnos vrednosti između ta dva metala, ali bi nova nominalna vrednost uskoro došla u isti sukob sa stvarnim odnosom vrednosti kao i stara. U naše vreme sasvim slab i prolazan pad vrednosti zlata prema srebru, usled indisko-kineske tražnje srebra, izazvao je u Francuskoj istu pojavu, i to u najvećim razmerama, naime izvoz srebra i njegovo istiskivanje iz prometa zlatom. U toku 1855, 1856 i 1857 višak uvoza zlata u Francusku nad izvozom zlata iz Francuske iznosio je 41,580.000 f. st., dok je višak izvoza srebra nad uvozom srebra iznosio 14,704.000 f. st. Ustvari, u zemljama kao što je Francuska, gde su zakonski oba metala mere vrednosti i gde se oba moraju primati pri plaćanju, ali s tim da svako može po volji da plaća bilo u jednom bilo u drugom metalu, metal čija vrednost skače ima ažiđu i meri svoju cenu, kao i svaka druga roba, u precenjenom metalu, dok jedino ovaj poslednji služi kao mera vrednosti. Sva istoriska iskustva na ovom polju

svode se naprosto na to da tamo gde zakonski dve robe vrše funkciju mere vrednosti faktički uvek samo jedna ostaje kao takva na poprištu.⁴⁶

B. Teorije o jedinici mere novca

Okolnost što su robe kao cene samo misleno pretvorene u zlato, a zlato, prema tome, samo misleno pretvoreno u novac, dovela je do učenja o *idealnoj jedinici mere novca*. Budući da kod određivanja cene funkcioniše samo zamišljeno zlato ili srebro, zlato i srebro samo kao računski novac, tvrdilo se da imena funta, šiling, peni, talir, frank itd. ne označavaju težinske delove zlata ili srebra ili bilo kako opredmećenog rada, nego da označavaju, naprotiv, idealne atome vrednosti. Kad bi, naprimer, vrednost jedne unče srebra skočila, tada bi ona sadržavala više takvih atoma i morala bi se stoga računati i kovati u više šilinga. Ova doktrina, koja je ponovo isticana za vreme poslednje trgovinske krize u Engleskoj, pa čak bila i zastupana u parlamentu u dva specijalna izveštaja koji su kao prilog dodati izveštaju Bankovnog komiteta od 1858 godine, potiče od kraja XVII veka. U vreme stupanja Viljema III na presto, engleska monetna cena jedne unče srebra iznosila je 5 šilinga i 2 pensa, odnosno $\frac{1}{62}$ unče srebra nazivala se peni, a 12 ovih pensa šiling. Prema tom merilu, iz komada srebra teškog, naprimer, 6 unča kovao se 31 komad pod imenom šiling. Ali *tržišna cena* unče srebra skočila je iznad njene *monetne cene*, od 5 šilinga i 2 pensa na 6 šilinga i 3 pensa, odnosno, da bi se kupila jedna unča sirovog srebra, moralo se izbrojati 6 šilinga i 3 pensa. Kako je tržišna cena jedne unče srebra mogla skočiti iznad njene monetne cene kad je monetna cena samo računsko ime za alikvotne delove jedne unče srebra? Rešenje zagonetke bilo je prosto. Od 5,600.000 f.st.

⁴⁶ „Novac kao mera u trgovini treba, kao i svaka druga mera, da bude što je moguće postojaniji. To je nemoguće ako se vaš novac sastoji iz dva metala čiji se odnos vrednosti stalno menja.“ (John Locke, „Some Considerations on the Lowering of Interest etc.“, 1691; p. 65 u njegovim Works, 7 ed. London 1768. vol. III.)

srebrnog novca, koliko je tada bilo u prometu, četiri miliona su bila izlizana, obrezana i krnja. Prilikom jedne probe pokazalo se da su 57.200 f.st. u srebru, koje su morale težiti 220.000 unča, težile samo 141.000 unča. Kownica je kovala uvek po istom merilu, ali laki šilingi koji su stvarno bili u prometu predstavljali su manje alikvotne delove unče nego što je pokazivalo njihovo ime. Za unču sirovog srebra morala se, sledstveno, plaćati na tržištu veća količina ovako umanjenih šilinga. Kad se usled tako nastalog poremećaja pristupilo opštem prekivanju, tvrdio je *Lowndes*, secretary to the treasury [sekretar riznice], da je vrednost unče srebra porasla i da stoga mora da bude ubuduće iskovana u 6 šilinga i 3 pensa, umesto kao ranije u 5 šilinga i 2 pensa. On je, dakle, ustvari tvrdio da je vrednost njenih alikvotnih delova pala, jer je vrednost unče porasla. Međutim, njegova pogrešna teorija bila je samo ulepšavanje praktične svrhe. Državni dugovi bili su zaključeni u lakim šilingima, pa zar da se otplate u teškim? Umesto da kaže: vratite 4 unče srebra, pošto ste nominalno dobili 5, a stvarno 4 unče, on je rekao obrnuto: vratite nominalno 5 unča, ali im metalnu sadržinu smanjite na 4 unče i nazovite šilingom ono što ste dosada nazivali $\frac{4}{5}$ šilinga. *Lowndes* se, dakle, faktički držao metalne sadržine, dok se u teoriji držao i dalje računskog imena. Njegovi protivnici, koji su se držali samo računskog imena i stoga izjavljivali da je šiling koji je bio lakši za 25 do 30 od sto identičan sa punomernim šilingom, tvrdili su, obrnuto, da se drže samo metalne sadržine. *John Locke*, koji je zastupao novu buržoaziju u svim oblicima, industrijalce protiv radnika i paupera, trgovce protiv staromodnih zelenaša, finansijske aristokrate protiv državnih dužnika, i u jednom specijalnom delu čak dokazivao da je buržoaski razum normalni ljudski razum, prihvatio je i borbu protiv *Lowndesa*. *John Locke* je pobedio, i novac koji je pozajmljen u gvinejama od 10 ili 14 šilinga vraćen je u gvinejama od 20 šilinga.⁴⁷ *Sir James Steuart* rezimira ironično celu

⁴⁷ *Locke*, između ostalog, kaže: „Nazovite krunom ono što se ranije zvalo pola krune. Vrednost ostaje određena metalnom sadržinom. Ako od jedne srebrne monete možete da oduzmete $\frac{1}{20}$ njene težine a da ne smanjite njenu vrednost, onda isto tako mo-

ovu transakciju ovako: „Vlada je znatno dobila na porezima, poverioci na kapitalu i kamatama, a nacija je, jedina prevarena, bila savršeno zadovoljna, jer njen *standard* (merilo njene sopstvene vrednosti) nije bio smanjen.“⁴⁸ Steuart je mislio da će se nacija, sa daljim ekonomskim razvojem, pokazati lukavijom. On se prevario. Otprilike 120 godina docnije ponovio se isti *qui pro quo* [isto brkanje].

Bilo je u redu što je episkop *Berkeley*, predstavnik jednog mističnog idealizma u engleskoj filozofiji, dao učenju o idealnoj jedinici mere novca teoretsku verziju, što je praktični „*secretary to the treasury*“ bio propustio. On pita: „Zar se nazivi livra, funta sterlinga, kruna itd. nemaju smatrati pukim *imenima odnosa*?“ (naime, odnosa apstraktne vrednosti kao takve). „Zar zlato, srebro ili hartija nisu puki tiketi ili marke za računanje, registrovanje

žete da oduzmete $\frac{10}{20}$ težine srebra koje ona sadrži. Po ovoj teoriji moralo bi se za jedan *farting*, ako bi se nazvao krunom, kupiti isto toliko začina, svile ili ostale robe kao za komad od krune koji sadrži 60 puta više srebra. Sve što možete učiniti jeste da manjoj količini srebra date žig i ime veće količine. Ali srebrom se, a ne imenom, plaćaju dugovi i kupuju robe. Ako vaše povišenje vrednosti novca ne znači ništa drugo nego proizvoljno davanje imena alikvotnim delovima komada srebra, naprimer, nazivanje penijem osmog dela unče srebra, onda stvarno možete peti vrednost novca koliko vas je volja.“ Istovremeno je Locke odgovarao Lowndesu da porast tržišne cene srebra iznad njegove monetne cene ne potiče od „porasta vrednosti srebra, već od smanjenja težine srebrne monete“. 77 obrezanih i podrezanih šilinga ne bi težili ni za jotu više od 62 šilinga pune težine. Naposletku, on je s pravom naglasio da bi, nezavisno od smanjenja srebra kod monete u opticaju, tržišna cena sirovog srebra u Engleskoj uvek mogla da poraste iznad monetne cene jer je izvoz sirovog srebra dozvoljen, a srebrne monete zabranjen. (Vidi „*Some Considerations etc.*“, str. 54—116 *passim*.) Locke se neobično čuvao da ne dotakne aktuelne teme državnih dugova, kao što je isto tako obazrivo izbegavao da se upusti u delikatno ekonomsko pitanje. A to pitanje je bilo: i valutni tečaj i odnos sirovog srebra prema srebrnoj moneti dokazivali su da novac u opticaju nije bio ni izdaleka depresiran srazmerno svome stvarnom smanjenju srebra. U odeljku o prometnom sredstvu vratićemo se u opštem obliku na ovo pitanje. *Nicholas Barbon*, u „*A Discourse Concerning Coining the New Money Lighter, in Answer to Mr. Locke's Considerations etc.*“, London 1696, uzaludno je pokušao da namami Locka na klizav teren.

⁴⁸ *Steuart*, l. c., t. II, p. 154.

i kontrolisanje (odnosa vrednosti)? Zar moć komandovanja tuđom radinošću (društvenim radom) nije bogatstvo? Zar je novac ustvari nešto drugo do tiket ili znak za prenošenje ili registrovanje takve moći, i zar je od velike važnosti od kakvog se materijala prave ovi tiketi?“⁴⁹ Ovde postoji, s jedne strane, brkanje mere vrednosti sa merilom cena, a, s druge strane, brkanje zlata ili srebra kao mere vrednosti i kao prometnog sredstva. Pošto se plemeniti metali u aktu prometa mogu zameniti markama, Berkeley zaključuje da ove marke sa svoje strane ne predstavljaju *ništa*, naime da predstavljaju apstraktni pojam vrednosti.

Učenje o idealnoj jedinici mere novca je kod Sir *Jamesa Steuarta* tako potpuno razvijeno da njegovi sledbenici — nesvesni sledbenici jer ga ne poznaju — ne nalaze ni novu verziju, pa čak ni neki nov primer. „Računski novac, veli on, nije drugo do proizvoljno merilo s jednakim delovima, pronađeno radi merenja relativne vrednosti stvari za prodaju. Računski novac je potpuno različit od kovanog novca (money coin), koji je cena,⁵⁰ i on bi mogao postojati i onda kad u svetu ne bi postojala nikakva supstancija koja bi bila proporcionalan ekvivalent za sve robe. Računski novac vrši za vrednost stvari istu službu koju vrše stepeni, minuti, sekundi itd. za uglove, ili merila za geografske karte itd. Kod svih ovih pronalazaka uvek se kao jedinica uzima ista denominacija. Kao što je korisnost svih takvih pomagala ograničena jedino na označavanje proporcije, tako i korisnost novčane jedinice. Stoga ona i ne može imati nepromenljivo određenu proporciju prema bilo kome delu vrednosti, tj. ne može biti fiksirana za bilo koju određenu količinu zlata, srebra ili bilo koje druge robe. Ako je jedinica jednom data, množenjem se može doći do najveće vrednosti. Pošto vrednost robâ zavisi od opšteg sticaja okolnosti koje na njih deluju i

⁴⁹ „The Querist“, l. c. Uostalom, „Queries on Money“ su oštroumna. Između ostalog, Berkeley s pravom primećuje da baš razvoj severoameričkih kolonija „pokazuje jasno kao dan da za bogatstvo jedne nacije zlato i srebro nisu tako neophodni kao što to neposvećeni svih staleža zamišljaju“.

⁵⁰ *Cena* znači ovde realni ekvivalent, kao kod engleskih ekonomskih pisaca XVII veka.

od čefa ljudi, promene vrednosti robâ moraju se posmatrati samo kao promenljive u njihovom uzajamnom odnosu. Sve što ometa i remeti utvrđivanje promene proporcija pomoću jednog opšteg određenog i nepromenljivog merila, mora da na trgovinu štetno deluje. Novac je samo *idealno merilo* jednakih delova. Na pitanje šta treba da bude jedinica mere vrednosti nekog dela, odgovaram drugim pitanjem: šta je normalna veličina jednog stepena, jednog minuta, jednog sekunda? Oni je nemaju, ali čim je jedan deo određen, moraju po prirodi merila svi ostali da ga u proporciji slede. Primeri ovog idealnog novca su amsterdamski bankovni novac i angolski novac na afričkoj obali.⁵¹

Steuart se naprosto ograničava na pojavu novca u prometu kao *merila cena* i kao *računskog novca*. Ako je u nekom cenovniku jedna roba iskazana sa 15 šilinga, druga sa 20 šilinga, treća sa 36 šilinga, tada me ustvari za poredenje njihovih veličina vrednosti ne interesuje ni srebrna sadržina ni ime šilinga. Brojčani odnosi 15, 20, 36 tu kazuju sve, a broj 1 je postao jedina jedinica mere. Uopšte, čisto apstraktan izraz proporcije je jedino sama apstraktna proporcija brojeva. Da bi bio konsekventan, Steuart je stoga morao da ignoriše ne samo zlato i srebro, već i njihova zakonska krštena imena. Ne razumevajući pretvaranje mere vrednosti u merilo cena, on misli, naravno, da se određena količina zlata koja služi kao jedinica mere ne odnosi kao mera na druge količine zlata, nego na vrednosti kao takve. Budući da se robe pretvaranjem svojih prometnih vrednosti u cene pojavljuju kao istoimene veličine, on poriče kvalitet mere koji ih čini istoimenim, a jer je u ovom poređenju raznih kvantuma zlata veličina onog kvantuma zlata koji služi kao jedinica mere konvencionalna, on poriče da se ona uopšte mora da fiksira. Umesto da $\frac{1}{360}$ deo kruga nazove stepenom, on može stepenom da nazove $\frac{1}{180}$ deo; pravi ugao bi se tada merio sa 45 umesto sa 90 stepeni, analogno tome oštri i tupi uglovi. Ali i pored toga mera za uglove ostala bi kao i ranije, prvo, kvalitativno određena matematička figura, naime krug i, drugo, kvantitativno određeni otse-

⁵¹ Steuart, l. c., t. II, p. 154, 299.

čak kruga. Što se pak tiče Steuartovih ekonomskih primera, on jednim pobija sam sebe, a drugim ništa ne dokazuje. Amsterdamski bankovni novac bio je ustvari samo računsko ime za španske dublone koji su leškarenjem u podrumu banke sačuvali u celosti svoje salo, dok je marljiva kurentna moneta omršavela u grubom dodiru sa spoljnim svetom. A što se tiče afričkih idealista, moramo ih prepustiti njihovoj sudbini dok nas kritički putopisci detaljnije ne obaveste o njima.⁵² Kao približno idealan novac u Steuartovom smislu mogao bi se označiti francuski assignat: „*Nacionalna imovina. Assignat od 100 franaka.*“ Doduše, ovde je bila tačno navedena upotrebna vrednost koju je assignat imao da pretstavlja, naime konfiskovano zemljište, ali kvantitativna odredba jedinice mere bila je zaboravljena i „franak“ je stoga bio reč bez ikakvog smisla. Koliko je zemljišta pretstavljao jedan assignatski franak zavisilo je, naime, od ishoda javne licitacije. Međutim, u praksi je assignatski franak bio u prometu kao vrednosni znak za srebrni novac i stoga se njegova depresijacija merila ovim srebrnim merilom.

Period obustave gotovinskih isplata Engleske banke jedva da je bio plodniji ratnim izveštajima nego teorijama novca. Depresijacija banknota i porast tržišne cene zlata iznad njegove monetne cene ponovo su oživeli kod nekih branilaca Banke doktrinu o idealnoj meri novca. Klasično konfuzni izraz za ovo konfuzno shvatanje našao je lord *Castlereagh*, definišući jedinicu mere novca kao „a sense of value in reference to currency as compared with commodities“ [osećaj vrednosti koji proizlazi iz upoređenja novca sa robama]. Kad su nekoliko godina posle Pariskog mira prilike ponovo omogućile plaćanja u gotovu, postavilo se u jedva izmenjenom obliku isto pitanje koje je Lowndes bio pokrenuo pod Viljemom III. Ogroman državni dug i masa privatnih dugova, fiksnih obveznica

⁵² Prilikom poslednje trgovinske krize emfatički je hvaljen u Engleskoj, sa izvesne strane, afrički idealni novac, pošto mu je boravište ovoga puta pomereno sa obale u srce Berberije. Ne-postojanje trgovinskih i industriskih kriza kod Berbera objašnjavano je idealnom jedinicom mere njihovih bara [metalnih poluga]. Nije li bilo jednostavnije reći da su trgovina i industrija *conditio sine qua non* trgovinskih i industriskih kriza?

itd., nagomilanih u toku više od 20 godina, bili su kontrahirani u depresiranim banknotama. Da li ih je trebalo vratiti u banknotama, od kojih je 4.672 f.st. i 10 šilinga predstavljalo ne nominalno, već stvarno 100 funti 22-karatnog zlata? *Thomas Attwood*, bankar iz Birminghama, pojavio se kao *Lowndes redivivus*. Poverioci bi nominalno imali da dobiju onoliko šilinga koliko je nominalno bilo kontrahirano, ali ako se $\frac{1}{78}$ unče zlata prema staroj stopi kovanja zvala šiling, sada bi se šilingom morala krstiti recimo $\frac{1}{90}$ unče. Attwoodove pristalice poznate su kao birmingemska škola „of little shillingmen“ [pristalicâ malog šilinga]. Prepirka oko idealne mere novca, zametnuta 1819 godine, trajala je u 1845 godini još uvek između Sir Roberta Peela i Attwooda, čija je sopstvena mudrost, ukoliko se odnosi na funkciju novca kao mere, iscrpno sadržana u sledećem citatu: „Sir Robert Peel, u polemici sa birmingemskom trgovinskom komorom, pita: Šta će predstavljati vaša novčanica od jedne funte? Šta je jedna funta? ... Šta se onda ima, obrnuto, razumevati pod sadašnjom jedinicom mere vrednosti? ... Znače li 3 f. st., 17 šilinga, $10\frac{1}{2}$ pensa jednu unču zlata ili njenu vrednost? Ako znače samu unču, zašto onda ne nazvati stvari svojim imenom i umesto funta sterlinga, šiling, peni, radije reći unča, penivejt i grejn? Tada se vraćamo na sistem neposredne trampe. Ili znače vrednost? Ako je jedna unča = 3 f.st., 17 šilinga, $10\frac{1}{2}$ pensa, zašto je ona u razna vremena vredela čas 5 f.st., 4 šilinga, čas 3 f.st., 17 šilinga i 9 pensa? Izraz funta (£) odnosi se na vrednost, ali ne na vrednost fiksiranu u nekom nepromenljivom težinskom delu zlata. Funta je *idealna jedinica* ... Rad je supstancija na koju se razlažu troškovi proizvodnje i on daje zlatu njegovu relativnu vrednost kao i gvožđu. *Ma koje se, dakle, posebno računsko ime upotrebiло da bi se označio dnevni ili sedmični rad jednog čoveka, to ime izražava vrednost proizvedene robe.*“⁵³

U ovim poslednjim rečima iščezava maglovita pretstava o idealnoj meri novca i izbija njena prava idejna sadržina. Računska imena zlata: funta sterlinga, šiling,

⁵³ „The Currency Question, The Gemini letters“. London 1844, p. 260—272 passim.

itd., treba da budu imena za određene količine radnog vremena. Pošto je radno vreme supstancija i imanentna mera vrednosti, ta bi imena ustvari predstavljala samu proporciju vrednosti. Drugim rečima, tvrdi se da je radno vreme istinska jedinica mere novca. Time napuštamo birmingemsku školu, ali usput još primećujemo da je doktrina o idealnoj meri novca ponovo postala značajna u sporu o konvertibilnosti ili nekonvertibilnosti banknota. Ako hartija dobija svoju denominaciju od zlata i srebra, ostaje konvertibilnost novčanice, tj. njena zamenljivost za zlato ili srebro, ekonomski zakon, bez obzira na to kakav je pravni zakon. Tako bi pruski papirni talir, iako zakonski nekonvertibilan, bio odmah depresiran ako bi u običnom prometu vredeo manje od jednog talira u srebru, ako, dakle, praktički ne bi bio konvertibilan. Dоследni pobornici nekonvertibilnog papirnog novca u Engleskoj pribegli su, stoga, idealnoj meri novca. Ako su računska imena novca, funta sterlinga, šiling itd., imena za jedan određeni iznos, atomi vrednosti od kojih neka roba u razmeni s drugim robama upija ili izbacuje čas više čas manje, jedna engleska banknota od 5 funti, naprimer, isto je tako nezavisna od svog odnosa prema zlatu kao i od odnosa prema gvožđu i pamuku. Budući da bi njen naziv prestao da je teoretski izjednačava s određenom količinom zlata ili bilo koje druge robe, zahtev za njenom konvertibilnošću, tj. njenim praktičnim izjednačenjem sa određenom količinom neke specifične stvari, bio bi isključen samim pojmom te banknote.

Učenje o radnom vremenu kao neposrednoj jedinici mere novca prvi je sistematski razvio *John Gray*.⁵⁴ Po njemu bi Nacionalna centralna banka preko svojih filijala potvrđivala radno vreme koje se utroši u proizvodnji

⁵⁴ *John Gray*, „The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange“, Edinburgh 1831. Uporedi od istog pisca: „Lectures on the Nature and Use of Money“, Edinburgh 1848. Posle Februarske revolucije Gray je dostavio francuskoj Privremenoj vladi memorandum u kome je poučava da Francuskoj nije potrebna „organisation of labour“ [organizacija rada], već „organisation of exchange“ [organizacija razmene], čiji je plan potpuno razrađen u novčanom sistemu koji je on izmislio. Dobri John nije slutio da je šesnaest godina po izlasku „Social System“-a invenciozni Proudhon uzeo patent na isto otkriće.

raznih roba. Uzamenu za robu proizvođač dobija zvaničnu pismenu potvrdu vrednosti, tj. priznanicu na toliko radnog vremena koliko ga sadrži njegova roba,⁵⁵ i ove banknote od 1 radne nedelje, 1 radnog dana, 1 radnog časa, itd. istovremeno služe kao uputnica na ekvivalent u svim ostalim robama koje su smeštene u stovarišta banke.⁵⁶ To je osnovni princip koji je brižljivo razrađen u detaljima i koji se u svemu oslanja na postojeće engleske institucije. Pod takvim sistemom, veli Gray, „bilo bi u svako doba isto tako lako za novac prodavati kao što je sada lako novcem kupovati; proizvodnja bi bila jednoobrazan i nepresušiv izvor tražnje“.⁵⁷ Plemeniti metali izgubili bi svoju „privilegiju“ prema ostalim robama i „zauzeli bi na tržištu mesto koje im pripada pored maslaca, jaja, sukna i cica, a njihova vrednost nas ne bi interesovala više od vrednosti dijamanta“.⁵⁸ „Da li da zadržimo našu zamišljenu meru vrednosti, zlato, i tako sputamo proizvodne snage zemlje, ili ćemo se privoleti prirodnoj meri vrednosti, radu, i osloboditi proizvodne snage zemlje?“⁵⁹

Pošto je radno vreme imanentna mera vrednosti, čemu pored nje neka druga spoljna mera? Zašto se prometna vrednost razvija u cenu? Zašto sve robe procenjuju svoju vrednost u jednoj isključivoj robi, koja se na taj način pretvara u adekvatno postojanje prometne vrednosti, u novac? To je bio problem koji je Gray imao da reši. Umesto da ga reši, on uobražava da se robe mogu jedna prema drugoj neposredno odnositi kao proizvodi društvenog rada. Ali, one se mogu jedna prema drugoj

⁵⁵ Gray, „The Social System etc.“ Str. 63. „Novac bi imao da bude samo potvrda, svedočanstvo da je njegov imalac ili doprineo postojećem nacionalnom bogatstvu (to the national stock of wealth) izvesnu vrednost ili da je na pomenutu vrednost stekao pravo od onoga ko je tu vrednost doprineo.“

⁵⁶ „Kad je određena vrednost već opredmećena u proizvodu, ona se može deponovati u banku i na prvo traženje uzeti nazad, ali samo pod opštepriznatim uslovom da onaj ko je bilo kakvu imovinu uložio u projektovanu Nacionalnu banku može iz nje uzeti nazad jednaku vrednost u ma kom drugom vidu, umesto da bude obavezan uzeti istu stvar koju je deponovao.“ (Gray, „The Social System etc.“ (l. c., str. 68.)

⁵⁷ L. c., p. 16.

⁵⁸ Gray, „Lectures on Money etc.“, p. 182.

⁵⁹ L. c., p. 169.

odnositi samo kao ono što jesu. Robe su neposredno proizvodi izolovanih nezavisnih privatnih radova koji se svojim otuđivanjem u procesu privatne razmene moraju potvrditi kao opšti društveni rad ili, drugim rečima, rad na bazi robne proizvodnje postaje društveni rad tek svestranim otuđivanjem individualnih radova. Pretpostavljajući radno vreme sadržano u robama kao *neposredno društveno*, Gray ga pretpostavlja kao zajedničko radno vreme ili kao radno vreme neposredno udruženih individuala. Na taj način neka specifična roba, kao zlato i srebro, ustvari ne bi mogla stati nasuprot ostalim robama kao inkarnacija opšteg rada, prometna vrednost ne bi postala cena, ali ni upotrebna vrednost ne bi postala prometna vrednost, proizvod ne bi postao roba i tako bi baza buržoaske proizvodnje bila ukinuta. Ali to nipošto nije Grayovo mišljenje. *Proizvodi se imaju kao robe* da proizvode, ali da se ne *razmenjuju* kao robe. Ispunjenje ove skromne želje Gray prenosi na Nacionalnu banku. S jedne strane, društvo u obliku banke čini individue nezavisnim od uslova privatne razmene, a, s druge strane, pušta ih da i dalje proizvode na bazi privatne razmene. Unutrašnja doslednost, međutim, nagoni Graya da negira jedan uslov buržoaske proizvodnje za drugim, mada hoće samo da „reformiše“ novac koji proizlazi iz robne razmene. Tako on pretvara kapital u nacionalni kapital,⁶⁰ zemljišnu svojinu u nacionalnu svojinu,⁶¹ i ako se dobro pogleda šta radi njegova banka, vidi se da ona ne samo što jednom rukom prima robu, a drugom izdaje pismene potvrde za isporučeni rad, nego i reguliše i samu proizvodnju. U svom poslednjem spisu *Lectures on Money*, u kome bojažljivo nastoji da svoj radni novac prikaže kao čisto buržoasku reformu, Gray se zapliće u još goru besmislicu.

Svaka roba je neposredno novac. To je bila Grayova teorija, izvedena iz njegove nepotpune i stoga pogrešne analize robe. „Organska“ konstrukcija „radnog novca“ i „Nacionalne banke“ i „robnih stovarišta“ samo je privi-

⁶⁰ „Poslovi svake zemlje trebalo bi da se obavljaju na osnovu nacionalnog kapitala.“ (*John Gray*, „The Social System etc.“ p. 171.)

⁶¹ „Zemljište treba da bude pretvoreno u nacionalnu svojinu.“ (l. c., p. 298.)

đenje u kome dogma prestaje kao sveopšti zakon koji vlada svetom. Dogma po kojoj je roba neposredno novac, ili u njoj sadržani posebni rad privatne individue neposredno društveni rad, ne postaje, razume se, istinita time što jedna banka veruje u nju i prema njoj postupa. U takvom slučaju bi, štaviše, bankrotstvo preuzelo ulogu praktične kritike. Ono što je kod Graya skriveno i što i za njega samog ostaje tajna, naime da je radni novac ekonomski zvučna fraza za skromnu želju da se odbaci novac, s novcem prometna vrednost, s prometnom vrednošću roba, a s robom buržoaski oblik proizvodnje, to otvoreno kaže nekolicina engleskih socijalista koji su pisali delimično pre a delimično posle Graya.⁶² A gospodinu *Proudhonu* i njegovoj školi ostavljeno je da degradaciju novca i vaznesenje robe ozbiljno propovedaju kao jezgro socijalizma i da tako socijalizam svedu na elementaran nesporazum u pogledu nužne veze između robe i novca.⁶³

2. P r o m e t n o s r e d s t v o

Pošto je roba u procesu određivanja cene dobila svoj oblik sposoban za promet, a zlato dobilo svoj karakter novca, promet će istovremeno i pretstavljati i rešavati protivrečnosti koje je uključivao proces razmene robâ. Stvarna razmena robâ, tj. društvena izmena materije, vrši se u vidu promene oblika u kojoj se razvija dvostruka priroda robe kao upotrebne vrednosti i prometne vrednosti, ali u kojoj se istovremeno promena oblika same robe kristalizuje u određenim oblicima novca. Pretstaviti ovu promenu oblika znači pretstaviti promet. Kao što smo videli da je roba samo razvijena prometna vrednost ako se pretpostavi jedan svet robâ i samim tim stvarno razvijena podela rada, tako promet pretpostavlja akte svestrane razmene i stalan tok njihovog obnavljanja.

⁶² Vidi, naprimer, *W. Thompson*, „An Inquiry into the Distribution of Wealth etc.“, London 1827; *Bray*, „Labours Wrongs and Labours Remedy“, Leeds 1839.

⁶³ Kao kompendijum ove melodramske teorije o novcu može se smatrati: *Alfred Darimon*, „De la réforme des banques“. Paris 1856.

Druga je pretpostavka da robe ulaze u proces razmene kao *robe s određenim cenama* ili da se unutar tog procesa jedna za drugu *pojavljuju* kao dvostruke egzistencije, realno kao upotrebne vrednosti, misleno — u ceni — kao prometne vrednosti.

U najživljim ulicama Londona tiska se magazin do magazina, a iza njihovih šupljih staklenih očiju pokazuju se u svom sjaju sva bogatstva sveta, indiski šalovi, američki revolveri, kineski porcelan, pariski korzeti, ruska krzna i tropske mirođije, ali sve ove primamljive stvari nose na čelu fatalne beličaste, papirne marke na kojima su napisani arapski brojevi lakonskim oznakama £, s, d. [funta sterlinga, šiling, peni]. To je slika robe koja se pojavljuje u prometu.

a) Metamorfoza robâ

Pri bližem posmatranju proces prometa pokazuje dva razna oblika kružnih tokova. Ako robu označimo sa R, novac sa N, onda možemo ova dva oblika da izrazimo kao:

$$R—N—R$$
$$N—R—N$$

U ovom odeljku zanima nas isključivo prvi oblik ili neposredni oblik robnog prometa.

Kružni tok $R—N—R$ razlaže se u kretanje $R—N$, razmenjivanje robe za novac ili *prodavanje*; u suprotno kretanje $N—R$, razmenjivanje novca za robu ili *kupovanje*, i u jedinstvo obaju kretanja $R—N—R$, razmenjivanje robe za novac radi razmene novca za robu ili *prodavanje* radi *kupovanja*. A kao rezultat u kome se proces gasi, dobija se $R—R$, razmena robe za robu, stvarna izmena materije.

Ako se pođe od krajnje tačke koju čini prva roba, $R—N—R$ pretstavlja njeno pretvaranje u zlato i njeno ponovno pretvaranje iz zlata u robu, ili kretanje u kome roba najpre postoji kao posebna upotrebna vrednost, potom napušta tu egzistenciju, dobija egzistenciju kao pro-

metna vrednost ili opšti ekvivalent, koja je potpuno napustila svaku vezu sa svojom prirodnom egzistencijom, ovu opet napušta i konačno ostaje kao stvarna upotrebna vrednost za individualne potrebe. U ovom poslednjem obliku izlazi iz prometa i ulazi u potrošnju. I kao celina, promet $R-N-R$ je, dakle, pre svega niz svih metamorfoza kroz koje prolazi svaka pojedina roba da bi postala neposredna upotrebna vrednost za svog imaooca. Prva metamorfoza vrši se u prvoj polovini prometa $R-N$, druga u drugoj polovini $N-R$, a ceo promet pretstavlja curriculum vitae [životni put] robe. Ali promet $R-N-R$ je celokupna metamorfoza pojedine robe samo time što je istovremeno zbir određenih jednostranih metamorfoza drugih roba, jer je svaka metamorfoza prve robe njeno pretvaranje u neku drugu robu, dakle pretvaranje druge robe u nju, dakle dvostrano pretvaranje koje se vrši u istom stadijumu prometa. Moraćemo da najpre izolovano razmotrimo svaki od ta dva procesa razmene u koje se raspada promet $R-N-R$.

$R-N$ ili *prodaja*: R , roba, ulazi u proces prometa ne samo kao posebna upotrebna vrednost, naprimer kao tona gvožđa, već kao upotrebna vrednost s određenom cenom, recimo od 3 f.st., 17 šilinga, 10 $\frac{1}{2}$ pensa ili jedne unče zlata. Dok je ova cena, s jedne strane, eksponent količine radnog vremena sadržanog u gvožđu, tj. veličine njegove vrednosti, ona u isti mah izražava skromnu želju gvožđa da postane zlato, tj. da radnom vremenu koje ono samo sadrži dade oblik opšteg društvenog radnog vremena. Ako ova transsupstancijacija ne pođe za rukom, onda tona gvožđa prestaje da bude ne samo roba već i proizvod, jer ona je roba samo zato što je ne-upotrebna vrednost za svog imaooca, odnosno njegov je rad stvaran rad samo kao koristan rad za druge, a za njega je koristan samo kao apstraktno opšti rad. Stoga je zadatak gvožđa ili njegovog imaooca da u robnom svetu nađe onu tačku gde gvožđe privlači zlato. Ova teškoća, salto mortale [opasan skok] robe, savladana je ako se prodaja, kao što se ovde u analizi prostog prometa pretpostavlja, stvarno izvrši. Time što se otuđenjem, tj. prelaskom iz ruku u kojima je ne-upotrebna vrednost u ruke u kojima je upotrebna vrednost, ostvaruje kao upotrebna vrednost, tona gvožđa isto-

vremeno realizuje svoju cenu i od samo zamišljenog zlata postaje stvarno zlato. Na mesto imena unča zlata, ili 3 f. st., 17 šilinga, 10 $\frac{1}{2}$ pensa, stupila je sada unča stvarnog zlata, ali tona gvožđa je napustila svoje mesto. Prodajom R—N ne pretvara se samo roba, koja je u svojoj ceni misleno bila pretvorena u zlato, realno u zlato, već se istim procesom zlato, koje je kao mera vrednosti bilo samo misleno zlato i figurisalo ustvari samo kao novčano ime samih roba, pretvara u stvaran novac.⁶⁴ Kao što je pre postale misleni opšti ekvivalent zato što su sve robe svoje vrednosti merile u njemu, zlato sad postaje, kao proizvod svestranog otuđivanja robâ za njega — a prodaja R—N je proces ovog opšteg otuđivanja — apsolutno otuđiva roba, realan novac. Ali zlato postaje realan novac u prodaji samo zato što su prometne vrednosti robâ u svojim cenama već misleno bile zlato.

U prodaji R—N, isto kao i u kupovini N—R, stoje jedna prema drugoj dve robe, jedinstva prometne i upotrebne vrednosti, ali na robu postoji njena prometna vrednost samo misleno kao cena, dok na zlatu, mada je ono stvarna upotrebna vrednost, njegova upotrebna vrednost postoji samo kao nosilac prometne vrednosti i, prema tome, samo kao formalna upotrebna vrednost koja se ne odnosi ni na kakvu stvarnu individualnu potrebu. Suprotnost upotrebne i prometne vrednosti raspodeljuje se, dakle, polarno na obe krajnje tačke R—N, tako da je roba prema zlatu upotrebna vrednost koja svoju mislenu prometnu vrednost, cenu, mora da realizuje tek u zlatu, dok je zlato prema robu prometna vrednost koja svoju formalnu upotrebnu vrednost materijalizuje tek u robu. Samo ovim udvostručavanjem robe u robu i zlato i, dalje, dvostrukim suprotstavljanjem u kome je svaka krajnja tačka misleno ono što je njena suprotnost realno, a realno ono što je njena suprotnost misleno, dakle, samo predstavljanjem robâ kao dvostrano polarnih suprotnosti re-

⁶⁴ „Novac je dvovrstan, idealan i realan, i upotrebljava se na dva različita načina, za procenu stvari i za njihovu kupovinu. Za procenu je podesan idealni novac isto kao i realni, a možda još više. Druga upotreba novca sastoji se u kupovini onih stvari koje on procenjuje... Cene i ugovori procenjuju se u idealnom novcu, a ostvaruju u realnom.“ (*Galiani*, l. c., p. 112 seq.)

šavaju se protivrečnosti sadržane u njihovom procesu razmene.

Dosad smo posmatrali R—N kao prodaju, pretvaranje robe u novac. Ali ako se postavimo na stranu druge krajnje tačke, onda se, naprotiv, isti proces prikazuje kao N—R, kao kupovina, kao pretvaranje novca u robu. Prodaja je nužno u isti mah svoja suprotnost, kupovina; prvo je ako se proces posmatra s jedne strane, a drugo ako se on posmatra s druge strane. Odnosno, u stvarnosti se proces razlikuje samo zato što kod R—N inicijativa potiče od robe ili prodavca, a kod N—R od novca ili kupca. Time, dakle, što prvu metamorfozu robe, njeno pretvaranje u novac, pretstavljamo kao rezultat prevajivanja prvog stadijuma prometa R—N, pretpostavljamo istovremeno da se neka druga roba već pretvorila u novac, da se, dakle, nalazi već u drugom stadijumu prometa N—R. Na taj način upadamo u začaran krug pretpostavki. Taj začarani krug je sam promet. Ako N u R—N ne posmatramo kao već izvršenu metamorfozu neke druge robe, izuzimamo akt razmene iz procesa prometa. Ali izvan njega nestaje oblik R—N, i tada stoje jedan prema drugome samo još dva razna R, recimo gvožđe i zlato, čija razmena nije poseban akt prometa, već akt neposredne trampe. Na izvoru svoje proizvodnje zlato je roba kao i svaka druga roba. Njegova relativna vrednost i relativna vrednost gvožđa ili ma koje druge robe pretstavlja se ovde u kvantitetima u kojima se one uzajamno razmenjuju. Ali u procesu prometa ova operacija je pretpostavljena; u robnim cenama sopstvena vrednost zlata je već data. Stoga nije ništa toliko pogrešno kao pretstava da *unutar procesa prometa* zlato i roba stupaju u odnos neposredne trampe i da se stoga njihova relativna vrednost iznalazi njihovom razmenom kao prostih roba. Ako se pričinjava da se zlato u procesu prometa razmenjuje za robe kao puka roba, to pričinjavanje potiče naprosto odatle što je u cenama određena količina robe već izjednačena s određenom količinom zlata, tj. dovedena u odnos sa zlatom već kao novcem, opštim ekvivalentom i zbog toga s njime neposredno razmenljiva. Ukoliko se cena neke robe *realizuje* u zlatu, roba se za njega razmenjuje kao za robu, kao za posebnu materijalizaciju radnog vre-

mena, ali ukoliko je ono njena *cena* koja se u njemu realizuje, roba se razmenjuje za njega kao za novac, a ne kao za robu, tj. za njega kao opštu materijalizaciju radnog vremena. Ali ni u jednom od tih dvaju odnosa ne određuje se razmenom količina zlata za koju se roba unutar procesa prometa razmenjuje, već se razmena određuje cenom robe, tj. njenom prometnom vrednošću procenjenom u zlatu.⁶⁵

Unutar procesa prometa zlato se u svačijoj ruci pojavljuje kao rezultat prodaje R—N. Ali pošto je R—N, prodaja, istovremeno N—R, kupovina, vidi se da dok R, roba od koje polazi taj proces, izvršava svoju prvu metamorfozu, druga roba, koja stoji nasuprot N-u kao krajnja tačka, vrši svoju drugu metamorfozu i stoga prevaljuje drugu polovinu cirkulacije, prometa, dok se prva roba nalazi još na prvoj polovini svoga puta.

Kao rezultat prvog procesa prometa, prodaje, dobija se polazna tačka drugog procesa, novac. Na mesto robe u njenom prvom obliku stupio je njen zlatni ekvivalent. Ovaj rezultat može, u prvi mah, predstavljati tačku mirovanja, jer roba u ovom drugom obliku ima sopstvenu izdržljivu egzistenciju. Roba, koja u ruci svoga imaoca nije upotrebna vrednost, postoji sada u stalno upotrebljivom obliku, jer je u vazda razmenljivom obliku, a od okolnosti zavisi kad će i na kojoj tački površine robnog sveta stupiti opet u promet. Njeno učaurivanje u zlato čini samostalan period u njenom životu u kome može da proboravi kraće ili duže vreme. Dok je razmena neke posebne upotrebne vrednosti u trampu neposredno vezana za razmenu neke druge posebne upotrebne vrednosti, opšti karakter rada koji stvara prometnu vrednost pojavljuje se u odvojenosti i indiferentnoj nekoincidenciji akata kupovine i prodaje.

N—R, *kupovina*, jeste obrnuto kretanje od R—N i istovremeno druga ili završna metamorfoza robe. Kao zlato, odnosno u svom postojanju kao opšti ekvivalent,

⁶⁵ Naravno da to ne sprečava da tržišna cena robâ može biti iznad ili ispod njihove vrednosti. Ali obaziranje na ovo je strano prostom prometu i spada u sasvim drugu oblast, koju ćemo docnije razmatrati i gde ćemo istraživati odnos vrednosti i tržišne cene.

... je neposredno predstavljiva u upotrebni vredno-
na svih drugih roba, koje u svojim cenama teže za
tom kao za svojim onostranim postojanjem, ali isto-
meno ukazuju na notu kojom ono mora da zazvoni da
njihova tela, upotrebne vrednosti, prešla na stranu
ca, a njihova duša, prometna vrednost, ušla u samo
to. Opšti produkt otuđivanja roba je apsolutno otuđiva
a. Za pretvaranje zlata u robu ne postoji nikakva
litativna, nego samo kvantitativna granica, naime
nica njegove sopstvene količine ili veličine vrednosti.

gotov novac može se sve dobiti.“ Dok u kretanju
N roba realizuje, svojim otuđenjem kao upotrebna
dnost, svoju sopstvenu cenu i upotrebnu vrednost tu-
novca, u kretanju N—R realizuje, svojim otuđenjem
prometna vrednost, svoju sopstvenu upotrebnu vred-
i cenu druge robe. Ako roba realizovanjem svoje
e istovremeno pretvara zlato u stvaran novac, ona
im pretvaranjem nazad u robu pretvara zlato u svoje
tveno čisto prolazno novčano postojanje. Pošto robni
net pretpostavlja razvijenu podelu rada, dakle mno-
ranost potreba pojedinca u obrnutoj srazmeri sa
ostranošću njegovog proizvoda, kupovina N—R će
as ispoljiti u jednačini sa jednim robnim ekvivalen-
a čas rasparčati na niz robnih ekvivalenata koji će
biti ograničen krugom potreba kupca i veličinom
anog iznosa kojim raspolaže. — Kao što je prodaja
remeno kupovina, tako je kupovina istovremeno
aja, N—R istovremeno R—N, samo što inicijativa
pripada zlatu ili kupcu.

Ako se sad vratimo na celokupan promet R—N—R,
zaće se da u njemu jedna roba prolazi kroz celoku-
niz svojih metamorfoza. Ali istovremeno dok ona
je prvu polovinu prometa i vrši prvu metamorfozu,
druga roba stupa u drugu polovinu prometa, vrši
drugu metamorfozu i ispada iz prometa; i obrnuto,
roba stupa u drugu polovinu prometa, vrši svoju
i metamorfozu i ispada iz prometa, dok neka treća
ulazi u promet, prevaljuje prvu polovinu svoga puta
prvu metamorfozu. Prema tome, celokupan promet
—R, kao celokupna metamorfoza neke robe
je istovremeno kraj celokupne metamorfoze neke

druge i početak celokupne metamorfoze neke treće robe, dakle jedan niz bez početka i kraja. Jasnoće radi, da bismo razlikovali robe, označimo R na obe krajnje tačke različito, napr. kao $R' - N - R''$. Ustvari, prvi član $R' - N$ pretpostavlja N kao rezultat nekog drugog $R - N$, što znači da je i sâm samo poslednji član od $R - N - R'$, dok je drugi član $N - R''$ u svome rezultatu $R'' - N$, dakle i sam se pretstavlja kao prvi član $R'' - N - R'''$ itd. Dalje, pokazuje se da se poslednji član $N - R$, mada je N rezultat samo *jedne* prodaje, može prikazati kao $N - R' + N - R'' + N - R''' + \text{itd.}$, da se, dakle, može rasparčati na mnoštvo kupovina, tj. na mnoštvo prodaja, tj. na mnoštvo prvih članova novih celokupnih metamorfoza roba. Ako se, dakle, celokupna metamorfoza pojedine robe pretstavlja ne samo kao član jednog lanca metamorfoza bez početka i kraja nego mnogih takvih lanaca, prometni proces robnog sveta pretstavlja se kao beskrajno zamršen splet ovog kretanja koje se na beskrajno raznim tačkama uvek završava i uvek iznova započinje usled toga što svaka pojedina roba prolazi kroz promet $R - N - R$. Ali svaka pojedina prodaja ili kupovina postoji istovremeno kao indiferentan i izolovan akt čiji dopunski akt može da bude od njega vremenski i prostorno odvojen, zbog čega mu se ne mora neposredno priključiti kao njegovo produženje. Time što svaki posebni prometni proces $R - N$ ili $N - R$, kao pretvaranje jedne robe u upotrebnu vrednost a druge robe u novac, kao prvi i drugi stadijum prometa, obrazuje tačku mirovanja samostalnu na obe strane, a što, s druge strane, sve robe počinju svoju drugu metamorfozu u obliku opšteg ekvivalenta koji im je zajednički, zlata, i što se postavljaju na polaznu tačku druge polovine prometa, u stvarnom prometu se bilo koje $N - R$ nadovezuje na bilo koje $R - N$, drugo poglavlje životnog toka jedne robe na prvo poglavlje životnog toka druge robe. A, naprimer, proda gvožđe za 2 f.st., vrši, dakle, $R - N$ ili prvu metamorfozu robe gvožđa, ali kupovinu odlaže za docnije vreme. Istovremeno B, koji je 14 dana ranije prodao 2 kvartera pšenice za 6 f. st., kupuje sa tih istih 6 f.st. od „Mozes i sina“ kaput i pantalone, vrši, dakle, $N - R$ ili drugu metamorfozu robe pšenice. Oba ova akta $N - R$ i $R - N$ pojav-

ljuju se ovde samo kao članovi jednog lanca, jer u N, naime u zlatu, jedna roba izgleda kao i druga i na zlatu se ne može prepoznati da li je ono metamorfozirano gvožđe ili metamorfozirana pšenica. U stvarnom procesu prometa pretstavlja se, dakle, R—N—R kao beskrajno slučajna koincidencija i sukcesija razbacanih članova raznih celokupnih metamorfoza. Stvarni prometni proces ne *pojavljuje* se, dakle, kao celokupna metamorfoza robe, kao njeno kretanje kroz suprotne faze, već kao prost agregat mnogih kupovina i prodaja koje se slučajno vrše uporedo ili slede jedna za drugom. Na taj način je određenost oblika ovog procesa izbrisana, i to tim potpunije što je svaki pojedini akt prometa, naprimer prodaja, istovremeno svoja suprotnost, kupovina, i obrnuto. S druge strane, proces prometa *jeste* kretanje metamorfozâ robnog sveta i zato ga mora odražavati i u svome celokupnom kretanju. Kako ga on odražava, razmotrićemo u narednom odeljku. Ovde neka bude samo još napomenuto da u R—N—R obe krajnje tačke R ne stoje prema N, sa gledišta oblika, u istom odnosu. Prvo R odnosi se kao posebna roba prema novcu kao opštoj robi, dok se novac kao opšta roba odnosi prema drugom R kao pojedinačnoj robi. R—N—R se može, dakle, apstraktno logički svesti na silogizam P—O—Pj, gde je posebnost prvi krajnji član, opštost srednji spojni član, a pojedinačnost poslednji krajnji član.

Imajući robe stupili su u proces prometa pristo kao čuvari roba. Unutar tog procesa oni istupaju jedan prema drugome u suprotnom obliku kupca i prodavca, jedan kao personifikovana glava šećera, drugi kao personifikovano zlato. I kao što glava šećera postaje zlato, tako prodavac postaje kupac. Ovi određeni socijalni karakteri ne izvire, dakle, iz ljudske individualnosti uopšte, već iz odnosâ razmene između ljudi koji proizvode svoje produkte u određenom obliku robe. Odnosi koji između kupca i prodavca dolaze do izražaja toliko malo su čisto individualni odnosi da ova dvojica stupaju u taj odnos samo ukoliko se njihov individualni rad negira, naime ukoliko kao *ne-individualni* rad postaje novac. Prema tome, isto toliko je glupo ove ekonomski buržoaske karaktere — kupca i prodavca — shvatiti kao večne društvene oblike ljudske indi-

vidualnosti koliko je pogrešno oplakivati u njima ukidanje individualnosti.⁶⁶ Oni su nužno ispoljavanje individualnosti na bazi određenog stupnja društvenog procesa proizvodnje. Pored toga, u suprotnosti kupca i prodavca izražava se antagonistička priroda buržoaske proizvodnje još toliko površinski i formalno da ova suprotnost pripada i preburžoaskim društvenim oblicima, pošto iziskuje samo to da individue dođu u međusoban odnos kao imaoći roba.

Ako sad posmatramo rezultat od R—N—R, vidimo da se svodi na izmenu materije R—R. Roba se razmenila za robu, upotrebna vrednost za upotrebnu vrednost, a postajanje robe novcem, ili roba kao novac, služi samo za posredovanje u ovoj izmeni materije. Novac se tako pojavljuje kao puko *sredstvo razmene robâ*, ali ne kao sredstvo razmene uopšte, nego kao prometnim procesom okarakterisano sredstvo razmene, tj. *prometno sredstvo*.⁶⁷

Otuda što se prometni proces robâ gasi u R—R, te izgleda kao da je posredstvom novca izvršena samo trampa, ili što se uopšte R—N—R ne samo raspada u dva izolovana procesa već istovremeno pretstavlja njihovo procesno jedinstvo, — otuda zaključivati da između kupovine i prodaje postoji samo jedinstvo, a ne i podvoje-

⁶⁶ Kako čak i sasvim površan oblik antagonizma, koji se ispoljava u kupovini i prodaji, duboko pogađa blagorodne duše, pokazuje sledeći izvod iz dela g. *Isaaca Pereirea*, „Leçons sur l'industrie et les finances“, Paris 1832. Činjenica da je taj isti Isaac kao osnivač i direktor *Crédit mobilier*-a ozloglašeni vuk Pariske berze pokazuje istovremeno koliki značaj ima ova sentimentalna kritika političke ekonomije. Gospodin *Pereire*, tada još apostol *Saint-Simona*, kaže: „Pošto su pojedinci izolovani, jedni od drugih odvojeni kako u svome radu tako i u potrošnji, među njima postoji razmena proizvodâ njihove radinosti. Iz nužnosti razmene nastala je nužnost određivanja relativne vrednosti predmeta. Ideje o vrednosti i razmeni su, dakle, usko povezane i obe u svom sadašnjem obliku izražavaju individualizam i antagonizam... Vrednost proizvodâ mora se određivati samo zato jer postoji prodaja i kupovina, drugim rečima antagonizam između raznih članova društva. Za cenu i vrednost moraju se ljudi interesovati samo onde gde postoji kupovina i prodaja, tj. gde je svaki pojedinac prisiljen da se bori kako bi sebi obezbedio predmete potrebne za održanje egzistencije.“ (l. c., p. 2, 3, passim).

⁶⁷ „Novac je samo sredstvo i način, dok su robe, korisne za život, konačni cilj.“ *Boisguillebert*. „Le détail de la France“, 1697, u zborniku *Eugène Dairea*: „Economistes financiers du XVIII-ième siècle“, vol. I, p. 210, Paris 1843.

nost, manir je mišljenja čije kritikovanje spada u logiku, a ne u ekonomiju. Odvajanje kupovine i prodaje u procesu razmene, razbijajući lokalno izvorne, tradicionalno skromne i naivno budalaste barijere društvene izmene materije, istovremeno je opšti oblik raskidanja njenih međusobno povezanih momenata i fiksiranja jednog nasuprot drugom, jednom rečju opšta mogućnost trgovinskih kriza, ali samo zato što je suprotnost između robe i novca apstraktni i opšti oblik svih suprotnosti koje buržoaski rad u sebi sadrži. Stoga novčanog prometa može da bude bez kriza, ali kriza ne može da bude bez novčanog prometa. A ovo znači samo to da tamo gde se na privatnoj razmeni zasnovani rad još nije razvio ni do obrazovanja novca, on, razume se, ne može da izazove ni fenomene koji pretpostavljaju puni razvitak buržoaskog procesa proizvodnje. Otuda se može meriti sva dubina kritike koja želi da odstrani „neprilike“ buržoaske proizvodnje ukidanjem „privilegija“ plemenitih metala i zavođenjem takozvanog „racionalnog novčanog sistema“. Kao uzorak ekonomističke apologetike biće, s druge strane, dovoljna jedna teorija koja je razglašena kao izvanredno oštroumna. *James Mill*, otac poznatog engleskog ekonomista *Johna Stuarta Milla*, veli: „Nikad ne može postojati nedostatak kupaca za sve robe. Ko god nudi jednu robu na prodaju, želi da za nju dobije drugu robu u zamenu i stoga je kupac zbog same činjenice što je prodavac. Stoga kupci i prodavci svih roba uzeti zajedno metafizičkom nužnošću moraju da održavaju ravnotežu. Ako, dakle, postoji više prodavaca nego kupaca jedne robe, mora biti više kupaca nego prodavaca neke druge robe.“⁶⁸ Mill uspostavlja ravnotežu na taj način što

⁶⁸ Novembra 1807 pojavio se u Engleskoj spis *William* *Spencea* pod naslovom: „*Britain independent of commerce*“ [„Engleska nezavisna od trgovine“], čiju je osnovnu ideju *William Cobbett* dalje razvio u svom „*Political Register*“ pod drastičnijim naslovom „*Perish Commerce*“ [„Dole s trgovinom“]. Nasuprot tome *James Mill* je 1808 objavio svoju „*Defence of Commerce*“ [„Odbranu trgovine“], u čijem se tekstu već nalazi argument pozajmljen iz njegovih „*Elements of Political Economy*“. U svojoj polemici sa *Sismondijem* i *Malthusom* o trgovinskim krizama, *J. B. Say* prisvojio je sebi ovaj redak pronalazak i pošto bi bilo nemoguće reći sa kojom bi novom misli ovaj komični „*prince de la science*“ [„princ

proces prometa pretvara u neposrednu trampu, da bi zatim u neposrednu trampu opet prokrijumčario figure kupca i prodavca pozajmljene iz procesa prometa. Govoreći njegovim smušenim jezikom, u onim momentima kad se nijedna roba ne može prodati, kao, naprimer, u Londonu i Hamburgu u izvesnim momentima trgovinske krize 1857/58 godine, ustvari ima više kupaca nego prodavaca *jedne robe, novca*, a više prodavaca nego kupaca *svoga ostalog novca, robâ*. Metafizička ravnoteža kupovina i prodaja ograničava se na to da je svaka kupovina prodaja i svaka prodaja kupovina, a to nije naročita uteha za čuvare roba koji ne uspeju da dođu do prodaje, dakle ni do kupovine.⁶⁹

Odvajanje prodaje od kupovine omogućava u pravoj trgovini masu prividnih transakcija pre definitivne razmene između proizvođača i potrošača roba. Ono na taj način omogućava masi parazita da se uguraju u proces proizvodnje i da se koriste tim odvajanjem. A to opet ne znači drugo nego da je novcem kao opštim oblikom buržoaskog rada data mogućnost razvoja protivrečnosti ovog poslednjeg.

nauka“] obogatio političku ekonomiju — njegova se zasluga sastojala, naprotiv, u nepristrasnosti sa kojom je svoje savremenike, Malthusa, Sismondija i Ricarda podjednako pogrešno razumeo — njegovi kontinentalni obožavaoci rastrubili su njegovu slavu kao pronalazača tog blaga, tj. ideje o metafizičkoj ravnoteži kupovina i prodaja.

⁶⁹ Način na koji ekonomisti prikazuju različne odredbe oblika robe može se videti iz sledećih primera:

„Ako raspolažemo novcem, potrebno je da izvršimo samo jednu razmenu da bismo dobili željeni predmet, dok sa viškovima ostalih proizvoda moramo izvršiti dve, od kojih je prva (pribavljanje novca) neizmerno teža od druge.“ (G. Opdyke, „A Treatise on Political Economy“. New York 1851, p. 277—278.)

„Veća sposobnost novca za otuđivanje je direktni rezultat ili prirodna posledica manje sposobnosti za otuđivanje kod robâ.“ (Th. Corbet, „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.“ London 1841, p. 117.) „Svojstvo novca je u tome što je uvek razmenljiv za ono što meri.“ (Bosanquet: „Metallic, Paper and Credit Currency etc.“ London 1842, p. 100.)

„Novac može uvek kupiti druge robe, dok druge robe ne mogu uvek kupiti novac.“ (Th. Tooke, „An Inquiry into the Currency Principle. 2 ed. London 1844, p. 10.)

Stvarni promet pretstavlja se najpre kao masa kupovina i prodaja koje se slučajno zbivaju uporedo. U kupovini kao i u prodaji, roba i novac stoje uvek u istom međusobnom odnosu, prodavac na strani robe, kupac na strani novca. Novac kao prometno sredstvo pojavljuje se stoga uvek kao *kupovno sredstvo*, usled čega su druge njegove odredbe u suprotnim fazama robne metamorfoze postale neprimetne.

Novac prelazi u ruke prodavca u istom aktu u kome roba prelazi u ruke kupca. Roba i novac kreću se, dakle, u suprotnom smeru i ova promena mesta, u kojoj roba stupa na jednu, a novac na drugu stranu, vrši se istovremeno na neodređeno mnogim tačkama po celokupnoj površini buržoaskog društva. Ali prvi korak koji roba čini u prometu istovremeno je njen poslednji korak.⁷⁰ Da li se ona pomera s mesta zato što privlači zlato (R—N) ili zato što zlato privlači nju (N—R), tim jednim pomeranjem, tom jednom promenom mesta, ona ispada iz prometa i ulazi u potrošnju. Promet je neprestano kretanje robâ, ali uvek drugih roba, a svaka se roba kreće samo jedanput. Svaka roba počinje drugu polovinu svoga prometa ne kao ista roba, već kao neka druga roba, kao zlato. Kretanje metamorfozirane robe je, dakle, kretanje zlata. Isti komad novca ili istovetni zlatni individuum koji je u aktu R—N jednom promenio mesto s nekom robom pojavljuje se, obrnuto, opet kao polazna tačka u N—R i tako menja mesto po drugi put s nekom drugom robom. Kao što iz ruku kupca B prelazi u ruke prodavca A, sada prelazi iz ruku A-a, koji je postao kupac, u ruke C-a. Kretanje oblika neke robe, njeno pretvaranje u novac i njeno pretvaranje iz novca nazad u robu ili kretanje celokupne metamorfoze robe pretstavlja se, dakle, kao spoljašnje kretanje istog komada novca koji dva puta menja mesto sa dvema različitim robama. Ma koliko rascepkanu i slučajno proticale kupovine i prodaje

⁷⁰ Ista se roba može više puta kupiti i ponovo prodati. Ona ne cirkuliše tada kao puka roba, nego u jednoj odredbi koja ne postoji sa stanovišta prostog prometa, proste suprotnosti robe i novca.

jedna pored druge, u stvarnom prometu nasuprot nekom kupcu vazda stoji neki prodavac, i novac koji stupa na mesto prodate robe morao je pre nego što je došao u ruke kupca već jedanput da promeni mesto s nekom drugom robom. S druge strane, novac pre ili posle opet prelazi iz ruku prodavca koji je postao kupac u ruke nekog novog prodavca i u ovom čestom ponavljanju svog menjanja mesta izražava veriženje metamorfoza roba. Isti komadi novca pomeraju se, dakle, uvek u suprotnom smeru od smera koji ima kretanje roba, jedan češće, drugi ređe, s jednog mesta prometa ka drugom, i na taj način opisuju duži ili kraći prometni luk. Ova različita kretanja istog komada novca mogu da slede samo jedno za drugim u vremenu, kao što se, obrnuto, mnogobrojnost i rascepkanost kupovina i prodaja pojavljuju u istovremenim jednokratnim menjanjima mesta robâ i novca koja u prostoru teku jedno pored drugog.

Robni promet R—N—R, u svom prostom obliku, vrši se u prelaženju novca iz ruku kupca u ruke prodavca i iz ruku prodavca koji je postao kupac u ruke nekog novog prodavca. Time je metamorfoza robe završena, a sledstveno i kretanje novca ukoliko je ono njen izraz. Ali pošto se nove upotrebne vrednosti moraju stalno da proizvode kao robe i stoga stalno iznova ubacuju u promet, ponavlja se i obnavlja R—N—R od strane istih imalaca robe. Novac koji oni izdaju kao kupci vraća se u njihove ruke čim se ponovo pojave kao prodavci roba. Tako se neprekidno obnavljanje robnog prometa ogleda u tome što novac ne samo neprekidno prelazi iz ruku u ruke preko cele površine buržoaskog društva, već što istovremeno opisuje niz raznih malih kružnih tokova, polazeći s beskrajno različitim tačkama i vraćajući se na iste tačke, da bi opet ponovio isto kretanje.

Menjanje oblika robâ pojavljuje se kao puka promena mesta novca, i kontinuitet prometnog kretanja nalazi se potpuno na strani novca, jer roba uvek čini samo jedan korak u suprotnom smeru od novca, dok novac uvek čini drugi korak za robu i kaže B gde je roba rekla A; zato se čini kao da celo kretanje polazi od novca, mada roba pri prodaji vuče novac s njegovog mesta, dakle promiseće ga isto tako kao što i novac pri kupovini promiseće nju. Budući da

novac, osim toga, uvek istupa nasuprot robi u istom odnosu kao *kupovno sredstvo*, a kao takvo on pokreće robe samo realizovanjem njihove cene, pojavljuje se celo kretanje prometa tako da novac menja mesto s robama realizujući njihove cene bilo u istovremeno uporednim posebnim aktima prometa, bilo sukcesivno, kad isti komad novca realizuje redom razne robne cene. Posmatramo li, naprimer, $R-N-R'-N-R''-N-R'''$ itd. ne osvrćući se na kvalitativne momente koji u stvarnom procesu prometa postaju neprimetni, vidimo samo istu monotonu operaciju. N, pošto je realizovao cenu R-a, realizuje redom cene R'-a do R'''-a itd., a robe R', R'', R''' itd. uvek stupaju na mesto koje novac napušta. Prema tome, izgleda da novac promeće robe time što realizuje njihove cene. U ovoj funkciji realizovanja cena sam se novac stalno promeće čas samo menjajući mesto, čas praveći prometni luk, čas opisujući mali krug gde se polazna tačka i tačka vraćanja poklapaju. Kao prometno sredstvo, novac ima svoj sopstveni promet. Kretanje oblika robâ koje se nalaze u procesu prometa pojavljuje se stoga kao sopstveno kretanje novca koje posreduje razmenu po sebi nepokretnih roba. Kretanje prometnog procesa robâ predstavlja se, dakle, u kretanju novca kao prometnog sredstva — u *opticaju novca*.

Kao što su imaoci roba predstavljali proizvode svojih privatnih radova kao proizvode društvenog rada time što su jednu stvar, zlato, pretvarali u neposredno postojanje opšteg radnog vremena i stoga u novac, tako se sad njihovo sopstveno svestrano kretanje kojim posreduju izmenu materije svog rada njima suprotstavlja kao specifično kretanje jedne stvari, kao opticaj zlata. Sâmo društveno kretanje je za imaoca roba, s jedne strane, spoljna nužnost, s druge strane, čisto formalan posredujući proces koji svakoj individui omogućuje da za upotrebnu vrednost koju ubacuje u promet izvuče iz njega druge upotrebne vrednosti istog obima vrednosti. Upotrebna vrednost robe počinje s njenim ispadanjem iz prometa, dok je upotrebna vrednost novca kao prometnog sredstva sâmo njegovo prometanje. Kretanje robe u prometu samo je prolazan momenat, dok neumorno vrzmanje u prometu postaje funkcija novca. Ova njegova specifična

funkcija unutar procesa prometa daje novcu kao prometnom sredstvu novu određenost oblika, koju sad treba поближе izložiti.

Pre svega, očigledno je da je opticaj novca beskrajno rascepkano kretanje, jer se u njemu odražava beskonačno cepkanje procesa prometa na kupovine i prodaje i indiferentno raspadanje komplementarnih faza metamorfoze roba. U malim kružnim tokovima novca, gde se polazna tačka i tačka vraćanja poklapaju, pokazuje se, doduše, kretanje koje se savija unatrag, stvarno kružno kretanje, ali tu pre svega postoji isto toliko polaznih tačaka koliko i roba, pa se već samim svojim neodređenim mnoštvom ovi kružni tokovi izvlače od svake kontrole, merenja i izračunavanja. Isto tako vreme između udaljavanja i vraćanja na polaznu tačku nije određeno. Uostalom, sasvim je svejedno da li se u nekom datom slučaju takav kružni tok opisuje ili ne. Nijedna ekonomska činjenica nije opštije poznata od činjenice da neko može jednom rukom da izdaje novac, a da ga drugom ponovo ne prima. Novac polazi s beskrajno raznih tačaka i vraća se na beskrajno razne tačke, ali poklapanje polazne tačke s tačkom vraćanja je slučajno, jer u kretanju R—N—R ponovno pretvaranje kupca u prodavca nije nužno uslovljeno. Još manje pretstavlja opticaj novca kretanje koje se širi iz jednog središta prema svima tačkama periferije i koje se sa svih tačaka periferije vraća u isto središte. Takozvani kružni tok novca, kakav kao slika lebdi pred očima, ograničava se na to što se na svima tačkama vidi njegovo pojavljivanje i njegovo nestajanje, njegovo neumorno menjanje mesta. U jednom višem posredujućem obliku novčanog prometa, naprimer u prometu banknota, videćemo da uslovi izdavanja novca uključuju uslove njegovog vraćanja. Naprotiv, za prost novčani promet je slučajnost što isti kupac postaje opet prodavac. Gde se u prostom novčanom prometu stvarna kružna kretanja stalno javljaju, ona su puki odraz dubljih procesa proizvodnje. Naprimer, fabrikant uzme u petak novac od svog bankara, njime u subotu isplati svoje radnike, ovi ga najvećim delom odmah potroše kod bakala itd., a ovi ga u ponedeljak vrata bankaru.

Videli smo da novac u prostornom šarenilu raznih uporednih kupovina i prodaja istovremeno realizuje datu masu cena i samo jedanput menja mesto s robama. Ali, s druge strane, ukoliko se u njegovom kretanju pojavljuje kretanje celokupnih metamorfoza robâ i veriženje ovih metamorfoza, isti komad novca realizuje cene raznih roba i na taj način vrši veći ili manji broj opticaja. Uzmemo li, dakle, proces prometa neke zemlje u datom vremenskom razmaku, naprimer u jednom danu, masa zlata potrebna za realizovanje cena i, prema tome za promet roba, biće određena dvostrukim momentom: s jedne strane, ukupnom sumom ovih cena, a, s druge strane, prosečnim brojem opticaja istih zlatnika. Ovaj broj opticaja, ili brzina novčanog opticaja, određen je sa svoje strane prosečnom brzinom (ili samo izražava prosečnu brzinu) kojom robe prolaze kroz razne faze svoje metamorfoze, — brzinom kojom se ove metamorfoze nastavljaju kao verige i brzinom kojom se robe koje su prošle kroz svoje metamorfoze zamenjuju u procesu prometa novim robama. Dok se, dakle, pri određivanju cena prometna vrednost svih roba misleno pretvorila u količinu zlata iste veličine vrednosti i dok je u oba izolovana akta prometa, $N-R$ i $R-N$, ista suma vrednosti postojala dvostruko, s jedne strane u robi, a s druge u zlatu, postojanje zlata kao prometnog sredstva nije određeno njegovim izolovanim odnosom prema pojedinim nepokretnim robama, već njegovim pokretnim postojanjem u svetu roba koji se kreće; njegovom funkcijom da u menjanju svog mesta prikaže menjanje oblika robâ, dakle, brzinom menjanja svog mesta brzinu menjanja njihovog oblika. Njegovo stvarno postojanje u procesu prometa, tj. stvarna masa zlata koja je u prometu, određena je, dakle, njegovim funkcionalnim postojanjem u samom procesu kao celini.

Pretpostavka novčanog prometa je robni promet, što znači da novac promeće robe koje imaju cene, tj. koje su misleno već izjednačene s određenim količinama zlata. Pri određivanju cena tih roba, veličina vrednosti one količine zlata koja služi kao jedinica mere, odnosno vrednost zlata, pretpostavlja se kao data. Pod ovom pretpostavkom količina zlata potrebna za promet određena je pre svega ukupnom sumom robnih cena koje se imaju

realizovati. A sama ta ukupna suma određena je: 1) nivoom cena, relativno visokim ili niskim nivoom prometnih vrednosti robâ procenjenih u zlatu, i 2) masom robâ koje se pomeću po određenim cenama, dakle masom kupovina i prodaja po datim cenama.⁷¹ Ako kvarter pšenice stoji 60 šilinga, onda je za njegovo prometanje ili za realizovanje njegove cene potrebno dvaput toliko zlata koliko je potrebno kad on stoji samo 30 šilinga. Za prometanje 500 kvartera po 60 šilinga potrebno je dvaput toliko zlata koliko za prometanje 250 kvartera po istoj ceni. Najzad, za prometanje 10 kvartera po 100 šilinga potrebna je samo polovina od količine zlata potrebne za prometanje 40 kvartera po 50 šilinga. Iz toga sledi da količina zlata potrebna za prometanje robe može opadati i pored rasteanja cena ako se masa prometanih roba smanjuje u većoj srazmeri nego što raste ukupna suma cena i da, obrnuto, masa prometnih sredstava može da raste ako masa prometanih roba pada, ali suma njihovih cena raste u većoj srazmeri. Tako su, naprimer, lepa engleska detaljna istraživanja dokazala da u Engleskoj u prvim stadijumima poskupljenja žita masa novca u opticaju raste, jer je suma cena smanjene količine žita veća nego što je bila suma cena veće količine žita, dok se ujedno, za izvesno vreme, promet ostale robne mase nastavlja nesmetano po njenim starim cenama. Međutim, u docnijem stadijumu poskupljenja žita opada masa novca u opticaju, bilo zato što se pored žita prodaje manje robâ po starim cenama bilo zato što se prodaje isto toliko robâ po nižim cenama.

Ali, kao što smo videli, količina novca u prometu određena je ne samo ukupnom sumom robnih cena koje se imaju da realizuju nego istovremeno i brzinom kojom

⁷¹ Masa novca je indiferentna, „pourvu qu'il y en ait assez pour maintenir les prix contractés par les denrées“ [„samo neka ga bude dovoljno da održi cene koje odgovaraju robama“]. Boisguillebert, l. c., p. 209. „Ako promet roba od 400 miliona f. st. iziskuje masu zlata od 40 miliona, i ako bi ova proporcija od 1/10 bila adekvatan nivo, tada bi, ako bi vrednost roba u prometu iz prirodnih razloga porasla na 450 miliona, masa novca morala da poraste na 45 miliona da bi ostala na svom nivou.“ W. Blake, „Observations on the Effects Produced by the Expenditure of Government etc.“ London 1823, p. 42.

novac optiče ili kojom u datom vremenskom razmaku obavlja posao te realizacije. Ako isti sovrin istog dana izvrši deset kupovina robe, svaki put po ceni od jednog sovrina, dakle deset puta menja ruke, on izvrši tačno isti posao, kao deset sovrina od kojih svaki optiče samo jedanput u toku jednog dana.⁷² Brzina opticaja zlata može, dakle, da nadoknadi njegovu količinu, odnosno postojanje zlata u procesu prometa određeno je ne samo njegovim postojanjem kao ekvivalenta pored robe, nego i njegovim postojanjem u okviru kretanja robne metamorfoze. Ipak brzina opticaja novca nadoknađuje njegovu količinu samo do izvesnog stepena, jer se neizmerno rascepkane kupovine i prodaje u svakom datom momentu prostorno vrše uporedo.

Ako ukupne cene prometanih robâ rastu, ali u manjoj srazmeri nego što raste brzina novčanog opticaja, padaće masa prometnih sredstava. Obrnuto, ako brzina opticaja pada srazmerno više nego ukupna cena prometane mase robâ, rašće masa prometnih sredstava. Rastenje količine prometnih sredstava uz opšte padanje cena, smanjivanje količine prometnih sredstava uz opšte skakanje cena — jedna je od najtačnije utvrđenih pojava u istoriji robnih cena. Ali uzroci koji izazivaju porast nivoa cena i istovremeno još veći porast brzine opticaja novca, kao i obrnuto kretanje, ne spadaju u razmatranje prostog prometa. Primera radi može se navesti da, pored ostalog, u periodima kada prevlađuje kredit, brzina novčanog opticaja raste brže od robnih cena, dok pri sužavanju kredita cene robâ padaju sporije od brzine opticaja. Površinski i formalan karakter prostog novčanog prometa ispoljava se baš u tome što svi momenti koji određuju količinu prometnih sredstava, kao što su masa prometanih robâ, cene, skok ili pad cena, broj istovremenih kupovina i prodaja, brzina novčanog opticaja, zavise od procesa metamorfoze robnog sveta, koji opet zavisi od celokupnog karaktera načina proizvodnje, broja stanovništva, odnosa između grada i sela, razvitka transportnih sredstava, od veće ili manje podele rada, kredita itd.

⁷² „Mala količina moneta dovoljna je zahvaljujući brzini opticaja novca, a ne zahvaljujući količini metala.“ (Galiani, l. c., p. 99.)

ukratko od okolnosti koje se sve nalaze *izvan* prostog novčanog prometa, a koje se u njemu samo odražavaju.

Uz određenu brzinu prometa, masa prometnih sredstava je, dakle, određena naprosto cenama robâ. Nisu, dakle, cene visoke ili niske zato što je više ili manje novca u opticaju, već više ili manje novca optiče zato što su cene visoke ili niske. To je jedan od najvažnijih ekonomskih zakona čije je detaljno dokazivanje pomoću istorije robnih cena možda jedina zasluga engleske ekonomije posle Ricarda. Ako, dakle, iskustvo pokazuje da je nivo metalnog prometa, ili masa zlata i srebra u prometu, u nekoj zemlji, doduše, izložen privremenim plimama i oseckama, a ponekad i veoma jakim plimama i oseckama,⁷³ ali da za duže vremenske periode uglavnom ostaje isti, pa se odstupanja od prosečnog nivoa kreću samo u granicama slabih oscilacija, ovaj se fenomen objašnjava naprosto suprotnom prirodom okolnosti koje određuju masu novca u opticaju. Njihova istovremena modifikacija parališe njihovo dejstvo i ostavlja sve po starom.

Zakon da je uz datu brzinu opticaja novca i datu sumu robnih cena količina prometnog medijuma određena, može se izraziti i tako da količina zlata u prometu zavisi od njegove sopstvene vrednosti ako su prometne vrednosti robâ i prosečna brzina njihovih metamorfoza date. Ukoliko bi, dakle, rasla ili padala vrednost zlata, tj. radno vreme potrebno za njegovu proizvodnju, rasle bi ili padale u obrnutoj srazmeri robne cene, i ovom opštem porastu ili padu cena, uz nepromenjenu brzinu

⁷³ Primer izuzetnog pada metalnog prometa ispod njegovog prosečnog nivoa pružila je Engleska u 1858 godini, kao što se vidi iz sledećeg izvoda iz „London Economist“-a: „Po prirodi stvari (naime rascepkanom karakteru prostog prometa) ne mogu se dobiti sasvim tačni podaci o količini gotovog novca koji fluktuiraju na tržištu i u rukama klasa koje se ne bave bankarskim poslovima. Ali je, možda, aktivnost ili neaktivnost kovnica velikih trgovinskih nacija jedna od najtačnijih indikacija za promene te količine. Više će se novca kovati ako su potrebe velike, a manje ako su potrebe male... U engleskoj kovnici iskovanu je u godini 1855: 9,245.000 f. st., 1856: 6,476.000 f. st., 1857: 5,293.858 f. st. U toku 1858 godine kovnica jedva da je imala šta da radi.“ („Economist“, July 10, 1858.) A u isto vreme u podrumima banke ležalo je oko 18 miliona funti sterlinga zlata.

opticaja, odgovarala bi veća ili manja količina zlata koje bi bilo potrebno za prometanje iste robne mase. Ista promena bi nastala kad bi stara mera vrednosti bila potisnuta metalom veće ili manje vrednosti. Kad je Holandija, iz nežnih obzira prema državnim poveriocima i iz straha od dejstva kaliforniskih i australiskih otkrića, zamenila zlatan novac srebrnim, njoj je bilo potrebno 14 do 15 puta više srebra nego ranije zlata da bi mogla da promeće istu robnu masu.

Iz zavisnosti količine zlata u prometu od promenljive sume robnih cena i od promenljive brzine opticaja sledi da masa metalnih prometnih sredstava mora da bude sposobna da se smanjuje i povećava, ukratko — da u skladu sa potrebama prometnog procesa zlato mora čas da ulazi u taj proces kao prometno sredstvo, a čas opet da ga napušta. Docnije ćemo videti kako sam prometni proces ostvaruje ove uslove.

c) Moneta. Znak vrednosti

U svojoj funkciji prometnog sredstva, zlato dobija posebnu fasonu, ono postaje *moneta*. Da mu se opticaje ne bi zadržavao usled tehničkih teškoća, ono se kuje prema merilu računskog novca. Komadi zlata čiji žig i lik pokazuju da sadrže one težinske delove zlata koji su predstavljeni u računskim imenima novca: funti sterlinga, šilingu itd. — jesu monete. I određivanje monetne cene i tehnički posao kovanja pripadaju državi. Kao i računski novac, tako i novac kao moneta dobija *lokalni i politički karakter*, govori jezicima raznih zemalja i nosi razne nacionalne uniforme. Stoga se oblast u kojoj novac optiče kao moneta odvaja kao *unutrašnji*, granicama države ograničeni robni promet, od *opšteg* prometa robnog sveta.

Međutim, zlato u polugama i zlato kao moneta ne razlikuje se međusobno više nego njegovo monetno i njegovo težinsko ime. Ono što je u poslednjem slučaju razlika u imenu, pojavljuje se sada kao puka razlika u liku. Zlatna moneta može da se baci u topionički tiganj i tako opet pretvori u zlato sans phrase [naprosto zlato], kao što je, obrnuto, dovoljno da se zlatna poluga pošalje u kovnicu

da bi dobila oblik monete. Pretvaranje i vraćanje iz jednog lika u drugi ispoljava se kao čisto tehnička operacija.

Za 100 funti ili 1.200 unča monetnog 22-karatnog zlata dobija se od engleske kovnice $4.672\frac{1}{2}$ f. st. ili zlatna sovrina; ako se ovi sovrini stave na jednu stranu vage, a 100 funti zlata u polugama na drugu, obe strane su podjednako teške, i tako je pružen dokaz da sovrin nije ništa drugo do određen težinski deo zlata koji je tim imenom označen u engleskoj monetnoj ceni, s naročitim likom i naročitim žigom. $4.672\frac{1}{2}$ zlatna sovrina bacaju se sa raznih tačaka u promet i zahvaćeni od njega vrše u toku jednog dana određeni broj opticaja, jedan sovrin više, a drugi manje. Ako bi prosečan broj dnevnih opticaja svake pojedine unče bio 10, tada bi 1.200 unča zlata realizovalo ukupnu sumu robnih cena u iznosu od 12.000 unča ili 46.725 sovrina. Ma koliko vrteli i obrtali jednu unču zlata, ona nikada neće težiti 10 unča zlata. Ali ovde u procesu prometa 1 unča zlata teži ustvari 10 unča. Postojanje monete unutar procesa prometa jednako je količini u njoj sadržanog zlata množenoj brojem njenih opticaja. Osim svog stvarnog postojanja kao pojedinačan zlatnik određene težine, moneta dobija, dakle, misleno postojanje koje proizlazi iz njene funkcije. Međutim, izvršio jedan ili deset opticaja, sovrin u svakoj pojedinoj kupovini ili prodaji deluje samo kao jedan sovrin. On je nalik na generala koji tim što se na dan bitke pojavljuje blagovremeno na 10 raznih mesta nadoknađuje 10 generala, iako je na svakom mestu uvek jedan isti general. Idealizacija prometnog sredstva, koja u novčanom opticaju potiče iz nadoknađivanja kvantiteta brzinom, odnosi se samo na funkcionalno postojanje monete unutar prometnog procesa, ali se ne tiče postojanja pojedinog komada novca.

Međutim, opticaj novca je spoljašnje kretanje, i sovrin, mada non olet [ne smrdi], vrti se u šarenom društvu. Tarući se o svakovrsne ruke, kese, torbe, novčanike, čemere, vrećice, škrinje i ormane, moneta se liže, ostavi ovde jedan, tamo drugi atom zlata i tako, trčeći po svetu, gubi lizanjem sve više i više od svoje unutrašnje sadržine. Ona se troši upotrebom. Uzmimo jedan sovrin u momentu kad je njegov prvobitno čist karakter po

izgledu još sasvim neznatno načet. „Pekar koji je danas primio od banke nov novcati sovrin pa ga sutra isplati mlinaru ne isplaćuje isti istinski (veritable) sovrin; on je lakši nego što je bio u vreme kad ga je pekar primio.“⁷⁴ „Jasno je da moneta po prirodi same stvari mora malo pomalo da se depresira samim dejstvom običnog i neizbežnog lizanja. Fizički je nemoguće za neko vreme, pa makar samo i za jedan dan, potpuno isključiti iz prometa lake monete.“⁷⁵ Jacob ceni da je od 380 miliona funti sterlinga, koliko ih je 1809 godine bilo u Evropi, 1829 godine, dakle u vremenskom intervalu od 20 godina, 19 miliona funti sterlinga potpuno nestalo usled lizanja.⁷⁶ Dakle, kao što roba pri prvom koraku koji učini stupajući u promet ispada iz njega, tako moneta pretstavlja posle nekoliko koraka u prometu veću metalnu sadržinu nego što je ima. Što moneta duže optiče pri istoj brzini prometa ili što življi postaje njen promet u istom vremenskom intervalu, to se više odvajaja njeno postojanje kao monete od njenog zlatnog ili srebrnog postojanja. Ono što preostaje jeste magni nominis umbra [senka velikog imena]. Telo monete je još samo senka. Dok ona prvobitno kroz proces postaje teža, sad postaje kroz njega lakša, ali i dalje važi u svakoj pojedinačnoj kupovini ili prodaji kao prvobitna količina zlata. Sovrin nastavlja da vrši kao *prividni* sovrin, kao *prividno* zlato, funkciju legitimnog zlatnika. Dok ostala bića u dodiru sa spoljnim svetom gube svoj idealizam, moneta se praksom idealizuje, pretvara u puko prividno postojanje svog zlatnog ili srebrnog tela. Ovo drugo, samim prometnim procesom izazvano idealizovanje metalnog novca, ili odvajanje njegove nominalne sadržine od njegove realne sadržine, iskorišćavaju delimično vlade, a delimično privatni avanturisti u najrazličitijim falsifikovanjima monete. Sva isto-

⁷⁴ Dodd, „Curiosities of Industry etc.“ London 1854.

⁷⁵ „The Currency Question Reviewed etc., by a Banker.“ Edinburgh 1845, p. 69 i dalje. „Kad bi nešto istrošeni talir vredeo nešto manje od sasvim novog talira, tada bi se promet stalno zadržavao i ne bi bilo nijednog plaćanja koje ne bi postalo predmet spora.“ (G. Garnier, l. c., t. I, p. 24.)

⁷⁶ W. Jacob, „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals.“ London 1831, vol. II, ch. XXVI.

rija kovanja novca od početka Srednjeg veka pa do duboko u XVIII vek svodi se na istoriju ovih dvostranih i antagonističkih falsifikovanja, i Custodijev mnogotomni zbornik italijanskih ekonomista velikim delom vrti se oko te tačke.

Međutim, prividno postojanje zlata unutar njegove funkcije dolazi u sukob s njegovim stvarnim postojanjem. Jedna zlatna moneta je u opticaju izgubila više, a druga manje od svoje metalne sadržine, i stoga jedan sovrin ustvari vredi više od drugog. Ali pošto oni u svom funkcionalnom postojanju kao moneta važe jednako, i sovrin koji stvarno sadrži $\frac{1}{4}$ unče ne važi ništa više od sovrina koji samo prividno sadrži $\frac{1}{4}$ unče, pojedini nesavesni imaoči vrše na punovažnim sovrinima hirurške operacije i veštački vrše na njima ono što je sam opticaj izvršio prirodni putem na njihovoj lakoj braći. Oni se obrezuju i podrezuju, a suvišno zlatno salo svršava u tiganju za topljenje. Ako se $4.672\frac{1}{2}$ zlatna sovrina stave na jednu stranu vage i prosečno teže samo 800 unča umesto 1.200 unča, oni će, izneseni na tržište zlata, kupiti samo još 800 unča zlata, odnosno tržišna cena zlata skočila bi iznad njegove monetne cene. Svaki komad novca važio bi, onda kad bi imao punu težinu, u svom monetnom obliku manje nego u obliku poluge. Sovrini pune težine ponovo bi se pretvorili u poluge, u kojima više zlata ima veću vrednost nego manje zlata. Čim bi ovo padanje ispod metalne sadržine zahvatilo dovoljan broj sovrina da bi se izazvao trajan porast tržišne cene zlata iznad njegove monetne cene, računski imena monete ostala bi ista, ali bi ubuduće označavala manju količinu zlata. Drugim rečima, merilo novca bi se izmenilo i zlato bi se ubuduće kovalo prema ovom novom merilu. Svojom idealizacijom kao prometno sredstvo, zlato bi putem dejstva sa svoje strane izmenilo zakonski utvrđene odnose u kojima je bilo merilo cena. Posle izvesnog vremenskog intervala ponovila bi se ista revolucija, i tako bi zlato bilo podvrgnuto i u svojoj funkciji merila cena i svojoj funkciji prometnog sredstva stalnim promenama, tako da bi promena u jednom obliku izazivala promenu u drugom obliku i obrnuto. Time se objašnjava ranije pomenuti fenomen da se u istoriji svih savremenih naroda isto novčano ime zadr-

žavalo za metalnu sadržinu koja se stalno smanjivala. Protivrečnost između zlata kao monete i zlata kao merila cena postaje isto tako protivrečnost između zlata kao monete i zlata kao opšteg ekvivalenta, u kome svojstvu ono optiče ne samo u granicama neke zemlje nego i na svetskom tržištu. Kao mera vrednosti, zlato je bilo uvek punovažno, jer je služilo samo kao misleno zlato. Kao ekvivalent u izolovanom aktu R—N ono se vraća iz svog pokretnog postojanja odmah u svoje mirno postojanje, ali kao moneta njegova prirodna supstancija dolazi u neprestani sukob s njegovom funkcijom. Pretvaranje zlatnog sovrina u prividno zlato ne može se potpuno izbeći, ali zakonodavstvo nastoji da spreči njegovo ustaljivanje kao monete time što ga odstranjuje pri određenom stepenu nedostatka supstancije. Po engleskom zakonu, naprimer, sovrin koji je izgubio na težini više od 0,747 grana zlata nije više zakonski sovrin. Engleska banka, koja je samo između 1844 i 1848 godine premerila 49 miliona zlatnih sovrina, poseduje u Cottonovoj vagi za zlato mašinu koja ne samo što oseća razliku od $\frac{1}{100}$ grana između dva sovrina, nego kao razumno biće izbacuje sovrin nepotpune težine na jednu dasku odakle dospeva pod drugu mašinu koja ga preseca sa orijentalnom okrutnošću.

Međutim, pod takvim okolnostima zlatna moneta ne bi uopšte mogla opticati ako se njen opticaj ne bi ograničio na izvesne krugove prometa gde se ona sporije troši. Ukoliko zlatna moneta u prometu važi kao četvrtina unče dok teži samo još $\frac{1}{5}$ unče, ona je, ustvari, za $\frac{1}{20}$ unče zlata postala puki znak ili simbol, i tako se svaka zlatna moneta kroz sam prometni proces manje ili više pretvara u puki znak ili simbol svoje supstancije. Ali nijedna stvar ne može da bude svoj sopstveni simbol. Naslikano grožđe nije simbol stvarnog grožđa već prividno grožđe. Još manje može laki sovrin da bude simbol punovažnog sovrina, kao što ni izmršaveli konj ne može da bude simbol ugojenog konja. Pošto, dakle, zlato postaje simbol samoga sebe, a ne može da služi kao simbol samoga sebe, ono dobija u krugovima prometa gde se najbliže troši, tj. u krugovima gde se kupovine i prodaje stalno obnavljaju u najmanjim

srazmerama, od svog zlatnog postojanja odvojeno simbolično, srebrno ili bakarno postojanje. Iako ne baš isti zlatnici, uvek bi određena proporcija celokupnog zlatnog novca morala cirkulisati u tim krugovima kao moneta. U toj proporciji se zlato nadoknađuje srebrnim ili bakarnim markama. Dok, dakle, samo jedna specifična roba može u granicama neke zemlje da funkcioniše kao mera vrednosti i zato kao novac, mogu, pored novca, razne robe da služe kao moneta. Ova pomoćna prometna sredstva, naprimer srebrne ili bakarne marke, predstavljaju unutar prometa određene delove zlatne monete. Njihova sopstvena sadržina srebra ili bakra ne određuje se, dakle, vrednosnim odnosom između srebra i bakra prema zlatu, već se utvrđuje proizvoljno zakonom. Ona se smeju izdavati samo u onim količinama u kojima bi od njih predstavljani sitni delovi zlatne monete stalno opticali, bilo radi razmene krupnijih zlatnih moneta, bilo radi realizovanja odgovarajuće sitnih robnih cena. U okviru robnog prometa na malo srebrne i bakarne marke će opet pripadati posebnim krugovima. Po prirodi stvari, njihova brzina opticaja stoji u obrnutoj srazmeri prema ceni koju one u svakoj pojedinačnoj kupovini i prodaji realizuju, ili prema veličini onog dela zlatne monete koji predstavljaju. Ako se uzme u obzir ogroman obim dnevnog prometa na malo u zemlji kao što je Engleska, relativno neznatna srazmera ukupne količine pomoćnih moneta u opticaju ukazuje na brzinu i postojanost njihovog opticaja. Iz jednog nedavno objavljenog parlamentarnog izveštaja vidi se, naprimer, da je 1857 godine Engleska kovnica iskovala zlata u iznosu od 4,859.000 f. st., srebra u nominalnoj vrednosti od 733.000 f. st., a u metalnoj vrednosti od 363.000 f. st. Ukupan iznos iskovanog zlata u deceniju koji se završio 31 decembra 1857 godine iznosio je 55,239.000 f. st., a samo 2,434.000 f. st. u srebru. Iskovanog bakra bilo je 1857 godine u nominalnoj vrednosti od samo 6.720 f. st., sa vrednošću bakra od 3.492 f. st., od čega 3.136 f. st. u pensima, 2.464 f. st. u polupensima i 1.120 f. st. u fartinzima. Ukupna nominalna vrednost iskovanog bakra za poslednjih 10 godina iznosila je 141.477 f.st., sa vrednošću metala od 73.503 f.st. Kao što se zakonskim određivanjem onog procenta gubitka metala koji demo-

netizuje zlatnu monetu sprečava da se ona ustali u svojoj funkciji kao moneta, tako se, obrnuto, sprečava da srebrne i bakarne marke pređu iz svojih prometnih sfera u sferu prometa zlatne monete i da se ustale kao novac time što se određuje visina cene koju oni zakonski realizuju. Tako se, naprimer, u Engleskoj bakar mora primati na ime plaćanja samo do iznosa od 6 pensa, a srebro samo do iznosa od 40 šilinga. Kad bi se srebrne i bakarne marke izdavale u većim količinama od onih koje iziskuju potrebe njihovih prometnih sfera, robne cene ne bi usled toga skočile, već bi nastala akumulacija tih maraka kod prodavaca na malo, koji bi konačno bili prinuđeni da ih prodaju kao metal. Tako su se 1798 godine engleske bakarne monete, izdate od privatnika, nagomilale kod maloprodavaca u iznosu od 20.350 funti sterlinga, pa su ih ovi uzalud nastojali da ponovo stave u opticaj i na posletku morali kao robu baciti na tržište bakra.⁷⁷

Srebrne i bakarne marke, koje u određenim sferama unutrašnjeg prometa pretstavljaju zlatnik, imaju zakonom utvrđenu sadržinu srebra i bakra, ali zahvaćene prometom ližu se isto kao i zlatnici i idealizuju, tj. pretvaraju, srazmerno brzini i postojanosti svog opticaja, još brže u puke senke svoga tela. Kad bi se sad opet povukla granica demetalizovanja gde srebrne i bakarne marke gube karakter monete, one bi se u granicama izvesnih krugova svoje sopstvene sfere prometa morale zameniti drugim simboličkim novcem, recimo, gvožđem i olovom, i ovo pretstavljanje simboličkog novca drugim simboličkim novcem bio bi proces bez kraja. Stoga u svim zemljama s razvijenim prometom potreba samog novčanog opticaja prisiljava da se monetni karakter srebrnih i bakarnih maraka učini nezavisnim od svakog stupnja njihovog gubitka metala. Time dolazi do izražaja ono što je ležalo u prirodi same stvari, naime da su one simboli zlatne monete ne zato što su simboli napravljeni od srebra ili bakra, ne zato što imaju neku vrednost, već ukoliko nemaju vrednosti.

⁷⁷ *David Buchanan*, „Observations on the Subjects Treated of in Doctor Smith's Inquiry on the Wealth of Nations etc.“ Edinburgh 1814, p. 3.

Kao simboli zlatnog novca mogu, prema tome da funkcionišu relativno bezvredne stvari, kao što je *papir*. Postojanje pomoćne monete od metalnih maraka: srebra, bakra itd., potiče velikim delom otuda što su u većini zemalja opticali kao novac manje dragoceni metali, kao srebro u Engleskoj, bakar u staroj Rimskoj republici, u Švedskoj, u Škotskoj itd., pre nego što ih je prometni proces degradirao na stepen sitne monete i na njihovo mesto stavio plemenitiji metal. Uostalom, u prirodi je same stvari da novčani simbol koji neposredno izrasta iz metalnog prometa bude i sam u prvi mah opet neki metal. Kao što se deo zlata koji bi uvek morao biti u prometu kao sitan novac zamenjuje metalnim markama, može se i onaj deo zlata koji se stalno u sferi unutrašnjeg prometa apsorbuje kao moneta, koji, dakle, mora stalno da optiče, zameniti bezvrednim markama. Nivo ispod koga masa monete u opticaju nikad ne pada dat je za svaku zemlju iskustvom. Prvobitno neprimetna razlika između nominalne sadržine i metalne sadržine metalne monete može, dakle, ići do potpunog odvajanja. Monetno ime novca odvaja se od njegove supstancije i postoji izvan nje u bezvrednim papirnim ceduljama. Kao što se prometna vrednost robâ kroz proces njihove razmene kristalizuje u zlatnom novcu, tako se zlatan novac sublimira u opticaju do svog sopstvenog simbola, najpre u obliku izlizanog zlatnika, zatim u obliku pomoćnih metalnih moneta i, konačno, u obliku bezvredne marke, papira, pukog *znaka vrednosti*.

Međutim, zlatna moneta je proizvela prvo svoje metalne, a zatim papirne zamenike samo zato što je i pored gubitka metala produžila da funkcioniše kao moneta. Ona nije cirkulisala zato što se izlizala, već se izlizala do simbola zato što je dalje cirkulisala. Samo ukoliko unutar procesa prometa sam zlatni novac postane puki znak svoje sopstvene vrednosti, mogu ga zameniti puki znaci vrednosti.

Ukoliko je kretanje R—N—R procesno jedinstvo dvaju momenata koji neposredno prelaze jedan u drugi, R—N i N—R, ili ukoliko roba prolazi kroz proces svoje celokupne metamorfoze, ona razvija svoju prometnu vrednost u ceni i u novcu, da bi taj oblik odmah opet

napustila, postala opet roba ili, štaviše, upotrebna vrednost. Roba, dakle, postiže *samo prividno osamostaljenje* svoje prometne vrednosti. S druge strane, videli smo da zlato, ukoliko funkcioniše samo kao moneta ili ukoliko se stalno nalazi u opticaju, pretstavlja ustvari samo veriženje metamorfoza robâ i *njihovo samo prolazno novčano postojanje*, realizuje cenu jedne robe samo zato da bi realizovalo cenu druge, ali se nigde ne pojavljuje kao mirno postojanje prometne vrednosti ili kao sama roba koja miruje. Realitet koji prometna vrednost robâ dobija u ovom procesu — koju pretstavlja zlato u svom opticaju — samo je realitet električne iskre. Zlato, iako je stvarno, ipak funkcioniše samo kao prividno zlato i stoga može u toj funkciji da se zameni znacima samoga sebe.

Vrednosni znak koji funkcioniše kao moneta, recimo papir, znak je količine zlata izražene u njegovom monetnom imenu, dakle *znak zlata*. Kao što ni određena količina zlata sama za sebe ne izražava nikakav odnos vrednosti, tako ga ne izražava ni znak koji stupa na njeno mesto. Ukoliko određena količina zlata, kao opredmećeno radno vreme, poseduje izvesnu veličinu vrednosti, znak zlata pretstavlja vrednost. Ali vrednost koju on pretstavlja zavisi uvek od vrednosti količine zlata koju pretstavlja. Prema robama vrednosni znak pretstavlja *realnost njihove cene*, on je *signum* pretii [znak cene] i znak njihove vrednosti samo zato jer je njihova vrednost izražena u njihovoj ceni. U procesu R—N—R, ukoliko se ovaj pretstavlja samo kao procesno jedinstvo ili kao neposredno prelaženje obeju metamorfoza jedne u drugu — a takvim se on pretstavlja u prometnoj sferi u kojoj vrednosni znak funkcioniše — prometna vrednost roba dobija u ceni samo mislenu, u novcu samo pretstavljenju, simboličnu egzistenciju. Tako se prometna vrednost pojavljuje *samo* kao zamišljena ili pretstavljena u predmetu, ali ona ne poseduje nikakvu stvarnost osim u samim robama ukoliko je u njima opredmećen izvestan kvantum radnog vremena. Stoga se čini kao da vrednosni znak *neposredno* pretstavlja vrednost robâ time što se pretstavlja ne kao znak zlata, nego kao znak u ceni samo izražene, ali isključivo u robi postojeće prometne vrednosti. Ali taj privid vara. Vrednosni znak je neposredno

samo *znak cene*, dakle *znak zlata*, a samo zaobilazno znak vrednosti robe. Zlato nije, kao Petar Schlemihl, prodalo svoju senku, već svojom senkom kupuje. Vrednosni znak deluje stoga samo ukoliko unutar procesa prometa *predstavlja* cenu jedne robe prema drugoj robi, ili *zlato* prema svakome imaocu robe. Izvesna relativno bezvredna stvar: parče kože, papirna cedulja itd., postaje najpre po navici znak novčanog materijala, ali se kao takva održava samo time što se njeno postojanje kao simbola garantuje opštom voljom imalaca roba, tj. time što zakonski dobija konvencionalno postojanje i stoga prinudni tečaj. Državni papirni novac s prinudnim tečajem je završeni oblik *vrednosnog znaka* i jedini oblik papirnog novca koji neposredno izrasta iz metalnog prometa ili iz samog prostog robnog prometa. *Kreditni novac* pripada jednoj višoj sferi društvenog procesa proizvodnje i njega regulišu sasvim drugi zakoni. Simbolični papirni novac ustvari se ni po čemu ne razlikuje od pomoćne metalne monete, jedino što deluje u široj prometnoj oblasti. Pošto su čisto tehnički razvoj merila cena ili monetne cene i, dalje, spoljašnja prerada zlata u polugama u zlatnu monetu već izazvali mešanje države usled kojeg se unutrašnji promet vidno odvojio od opšteg robnog prometa, ovo odvajanje završava se razvojem monete u vrednosni znak. Kao puko prometno sredstvo, novac se uopšte može osamostaliti samo u sferi unutrašnjeg prometa.

Naše izlaganje je pokazalo da monetno postojanje zlata kao vrednosnog znaka odvojenog od same zlatne supstancije proističe iz samog prometnog procesa, a ne iz sporazuma ili mešanja države. Rusija pokazuje frapantan primer prirodnog nastanka vrednosnog znaka. U vreme kad su tamo kao novac služile kože i krzna, protivrečnost između ovog nepostojanog i nespretnog materijala i njegove funkcije kao prometnog sredstva stvorila je naviku njegovog zamenjivanja parčićima žigosane kože, koji su tako postali uputnice plative u kožama i krznima. Docnije su one pod imenom kopejaka postale puki znaci za delove srebrne rublje i mestimično su se u takvoj upotrebi održale do 1700 godine, kad je Petar Veliki naredio da se zamene sitnom, od države izdatom bakarnom mone-

tom.⁷⁸ Antički pisci, koji su mogli da posmatraju samo fenomene metalnog prometa, shvataju zlatnik već kao simbol ili vrednosni znak. Tako Platon⁷⁹ i Aristotel.⁸⁰ U zemljama gde se uopšte nije razvio kredit, kao što je Kina, javlja se već rano papirni novac s prinudnim

⁷⁸ Henry Storch, „Cours d' économie politique etc. avec des notes par J. B. Say“. Paris 1823, t. IV, p. 179. Storch je objavio svoje delo u Petrogradu na francuskom jeziku. J. B. Say ga je odmah prešampao u Parizu, dodavši mu tobožnje „napomene“ koje, ustvari, ne sadrže ništa osim opštih mesta. Storch (vidi njegove „Considérations sur la nature du revenu national“. Paris 1824) nije nimalo učtivo primio ovu dopunu svog dela od strane tog „prince de la science“.

⁷⁹ Plato, „De Rep.“ L. II: „νόμισμα σύμβολον τῆς ἀλλαγῆς“ [„moneta je simbol razmene“]. Opera omnia etc., ed. Stallbaumius. London 1850, p. 304. Platon razvija pojam novca samo u dve- ma odredbama, tj. kao meru vrednosti i kao znak vrednosti, ali zahteva, pored znaka vrednosti koji služi za unutrašnji promet, jedan drugi znak vrednosti za promet sa Grčkom i s inostranstvom. (Upor. takode V knjigu njegovih „Zakona“.)

⁸⁰ Aristoteles, „Ethica Nicomachea“. 1. 5, ch. 8 l. c. „Opšte sredstvo razmene novac je postao po sporazumu. Ime νόμισμα i nosi zato što ne postoji po prirodi, već po zakonu (νόμῳ), i u našoj je vlasti da ga promenimo i učinimo neupotrebljivim.“ Aristotel je novac shvatio neuporedivo mnogostranije i dublje nego Platon. Evo mesta gde on lepo razlaže kako iz trampe između raznih zajednica proizlazi potreba da se jednoj specifičnoj robij, dakle supstanciji koja i sama ima vrednost, dade karakter novca. „Jer kad se međusobno pomaganje uvozom onoga što nedostaje i izvozom onoga što prečiće proteglo na veće udaljenosti, upotreba novca nastala je iz nužde... Ljudi su se sporazumeli da se, pri obostranoj razmeni, daje i prima nešto što je i samo vredno i što je zgodno za upotrebu... kao gvožđe i srebro ili nešto drugo slično.“ (Aristoteles, „De Rep.“ lib. I, c. 9, l. c.) Ovo mesto citira Michel Chevalier, koji Aristotela ili nije čitao ili ga nije razumeo, da bi dokazao da bi se po Aristotelovu mišljenju prometno sredstvo moralo da sastoji iz supstancije koja i sama ima vrednost. Naprotiv, Aristotel izričito kaže da se čini da novac kao puko prometno sredstvo ima samo konvencionalno ili zakonsko postojanje; to pokazuje već njegovo ime νόμισμα, a takođe i to što on ustvari dobija svoju upotrebnu vrednost kao moneta samo od svoje funkcije, a ne od neke njemu svojstvene upotrebne vrednosti. „Novac izgleda kao nešto što ne zaslužuje pažnju, kao nešto konvencionalno čemu u prirodi ne odgovara ništa, jer ako ga oni koji se njime služe stave van optičaja, on nema nikakve vrednosti i neupotrebljiv je u bilo koju korisnu svrhu.“

tečajem.⁸¹ Stariji pobornici papirnog novca takođe izričito ukazuju na pretvaranje metalne monete u vrednosni znak kao na pojavu koja proističe iz samog prometnog procesa. Ovamo spadaju Benjamin Franklin⁸² i episkop Berkeley⁸³.

Koliko risova papira može, isečeno na cedulje, da bude u prometu kao novac? Ovako postavljeno, pitanje bi bilo apsurdno. Bezvredne marke su znaci vrednosti samo ukoliko zastupaju zlato unutar prometnog procesa, a zastupaju ga samo ukoliko bi ono sâmo kao moneta ulazilo u prometni proces, tj. u količini koju određuje njegova sopstvena vrednost ako su date prometne vrednosti roba i brzina njihovih metamorfoza. Ceduljâ sa denominacijom od 5 f. st. moglo bi da bude u prometu samo u pet puta manjem broju od cedulja s oznakom od 1 f. st., a kad bi se sva plaćanja vršila u ceduljama od jednog šilinga, moralo bi biti u prometu 20 puta više cedulja od 1 šilinga, nego cedulja od 1 funte sterlinga. Kad bi zlatne monete bile pretstavljene ceduljama različite denominacije, naprimer, ceduljama od 5 f. st., cedu-

⁸¹ *Sir John Mandeville*, „Voyages and Travels“, London, ed. 1705, p. 105: „Ovaj car (Kitaja ili Kine) može trošiti koliko ga je volja, bez ikakvog ograničenja. Jer on nije zavisian, i pravi novac od kože sa žigom ili od papira. A kad je taj novac već opticao toliko da se počinje raspadati, ljudi ga donose u carevu blagajnu i tamo umesto starog dobijaju novi. I taj novac optiče u celoj zemlji i u svim njenim pokrajinama... on se ne pravi ni od zlata ni od srebra“ i, kako misli Mandeville, „car ga zbog toga može trošiti bezgranično i kako ga volja.“

⁸² *Benjamin Franklin*, „Remarks and Facts relative to the American Paper Money“, 1764, p. 348, l. c.: „Danas čak srebrni novac u Engleskoj duguje deo svoje vrednosti svojoj ulozi zakonskog platežnog sredstva: to je onaj deo vrednosti koji pretstavlja razliku između njegove realne težine i njegove nominalne vrednosti. Veći deo šilinga i moneta od šest pensa koji sada optiču postao je lakši usled trošenja za 5, 10 i 20%, a pojedine monete od šest pensa čak za 50%. Ovoj razlici između *realne* i *nominalne* sadržine ne odgovara nikakva unutrašnja vrednost: njoj ne odgovara čak ni papir, njoj ne odgovara ništa. Srebrna moneta u vrednosti od 3 pensa optiče kao 6 pensa samo zato što je zakonsko platežno sredstvo, pa svako zna da je može lako dati dalje po istoj vrednosti.“

⁸³ *Berkeley*, l. c.: „Ako se denominacija monete bude sačuvala i onda kad njen metal zadesi sudbina svih telesnih stvari, zar trgovinski promet neće i dalje postojati?“

ljama od 1 f. st., ceduljama od 10 šilinga, količina tih raznih vrsta vrednosnih znakova određivala bi se ne samo količinom zlata potrebnom za celokupni promet, već i količinom zlata potrebnom za prometni krug svake posebne vrste. Kad bi 14 miliona funti sterlinga (to je pretpostavka engleskog bankovnog zakonodavstva, ali ne za monetu, već za kreditni novac) bila granica ispod koje promet neke zemlje nikad ne pada, moglo bi biti u prometu 14 miliona papirnih cedulja od kojih bi svaka bila vrednosni znak za 1 f. st. Kad bi vrednost zlata pala ili porasla jer se smanjilo ili povećalo radno vreme potrebno za njegovu proizvodnju, tada bi uz nepromenjenu prometnu vrednost iste robne mase broj cedulja od po 1 f. st. u prometu rastao ili padao u obrnutoj srazmeri prema promeni vrednosti zlata. Ako bi se zlato kao mera vrednosti zamenilo srebrom, ako bi odnos vrednosti srebra i zlata bio 1 : 15 i ako bi ubuduće svaka cedulja predstavljala istu količinu srebra kao ranije zlata, ubuduće bi umesto 14 miliona moralo biti u prometu 210 miliona cedulja od po 1 f. st. Količina papirnih cedulja određuje se, prema tome, količinom zlatnog novca koji one zastupaju u prometu, a pošto su one vrednosni znaci samo ukoliko zastupaju zlato, njihova je vrednost naprosto određena njihovom *količinom*. Dok, dakle, količina zlata u prometu zavisi od robnih cena, vrednost papirnih cedulja u prometu zavisi, obrnuto, isključivo od njihove sopstvene količine.

Mešanje države koja izdaje papirni novac s prinudnim tečajem — a mi ovde govorimo samo o toj vrsti papirnog novca — izgleda kao da ukida ekonomski zakon. Država, koja je u monetnoj ceni dala određenoj količini zlata samo kršteno ime, a kovanjem samo udarila svoj žig na zlato, sada kao da magijom svog žiga pretvara papir u zlato. Pošto papirne cedulje imaju prinudni tečaj, niko državu ne može sprečiti da nagura u promet koliko joj je volja takvih cedulja i da na njima naštaampa monetna imena kakva želi: 1 f. st., 5 f. st., 20 f. st. Cedulje koje se jednom nađu u prometu nemoguće je više izbaci, jer njihov tok zadržavaju granični stubovi zemlje, a *izvan* prometa gube svaku vrednost, upotrebnu i prometnu. Odvojene od svog funkcionalnog postojanja, one se pretvaraju u ništavne krpe papira. Međutim, ova moć

države je puki privid. Ona može u promet da ubaci papirnih cedulja koliko god želi s bilo kakvim monetnim imenima, ali s tim mehaničkim aktom prestaje njena kontrola. Zahvaćen od prometa, vrednosni znak ili papirni novac potpada pod svoje imanentne zakone.

Kad bi 14 miliona funti sterlinga bilo ona suma zlata koja je potrebna za robni promet i kad bi država bacila u promet 210 miliona cedulja, svaku pod imenom 1 f. st., tada bi se tih 210 miliona pretvorilo u pretstavnike zlata u iznosu od 14 miliona funti sterlinga. To bi bilo isto kao kad bi država cedulje od funte sterlinga učinila pretstavnicima nekog 15 puta manje vrednog metala ili jednog 15 puta manjeg dela težine zlata nego ranije. Ništa se ne bi promenilo osim davanja imena merilu cena, a to davanje imena je, naravno, konvencionalno, bilo da se vrši neposredno izmenom monetne stope, bilo posredno umnožavanjem broja papirnih cedulja u srazmeri koju iziskuje novo, niže merilo. Pošto bi sada ime f. st. označavalo 15 puta manju količinu zlata, sve bi robne cene skočile za 15 puta, i sad bi ustvari bilo isto tako neophodno 210 miliona f. st. kao ranije 14 miliona. U istoj meri u kojoj bi se ukupan iznos vrednosnih znakova povećao, smanjila bi se količina zlata koju svaki pojedini znak predstavlja. Skok cena bi bio samo reakcija prometnog procesa koji nasilno izjednačava vrednosne znake sa onom količinom zlata koju bi imali da zamenjuju u optičaju.

U istoriji engleskih i francuskih falsifikovanja novca od strane vlada nailazimo ne jedanput da cene nisu rasle u onoj srazmeri u kojoj je srebrna moneta bila falsifikovana. A to prosto zato što odnos u kome je moneta umnožavana nije odgovarao odnosu u kome je bila falsifikovana, tj. zato što s nižim metalnim sastavom nije bila izdavana odgovarajuća količina moneta koja bi bila potrebna da se prometne vrednosti roba ubuduće procenjuju u njoj kao meri vrednosti i realizuju monetama koje odgovaraju ovoj nižoj jedinici mere. Time se rešava teškoća koja je u dvoboju između Lockea i Lowndesa ostala nerešena. Odnos u kome vrednosni znak, bilo papir bilo pogoršano zlato i srebro, zastupa težinske količine zlata i srebra izračunate prema monetnoj ceni, ne zavisi

od njegovog sopstvenog materijala, već od njegove količine u prometu. Teškoća da se ovaj odnos shvati potiče otuda što je novac u obema funkcijama, kao mera vrednosti i kao prometno sredstvo, podložan ne samo obrnutim zakonima, već zakonima koji naizgled protivreče suprotnosti tih dveju funkcija. Za njegovu funkciju kao mere vrednosti, gde novac služi samo kao računski novac, a zlato samo kao misleno zlato, odlučan je samo prirodni materijal. Procenjene u srebru, ili kao cena u srebru, prometne vrednosti se, naravno, predstavljaju sasvim drukčije nego procenjene u zlatu, ili kao cene u zlatu. Obrnuto, u svojoj funkciji kao prometno sredstvo, gde novac nije samo zamišljen, nego mora da postoji kao stvaran predmet pored ostalih roba, njegov materijal postaje indiferentan i sve zavisi od njegove količine. Za jedinicu mere je odlučno da li je ona funta zlata, srebra ili bakra; obrnuto, puki broj moneta, ma kakav bio njihov sopstveni materijal, čini ih odgovarajućim ostvarenjem svake od ovih jedinica mere. Međutim, protivno je zdravom ljudskom razumu da kod samo zamišljenog novca sve zavisi od njegove materijalne supstancije, a da kod čulno postojeće monete sve zavisi od idealnog brojčanog odnosa.

Prema tome, rastenje ili padanje robnih cena s rastenjem ili padanjem mase papirnih cedulja — ovo poslednje kad papirne cedulje predstavljaju isključivo prometno sredstvo — samo je prometnim procesom nasilno prouzrokovano ostvarivanje zakona, mehanički narušenog spolja, po kome je količina zlata u prometu određena cenama roba, a količina vrednosnih znakova u prometu količinom zlatne monete koju u prometu zamenjuju. Stoga, s druge strane, proces prometa apsorbuje i takoreći svaruje svaku količinu papirnih cedulja, jer vrednosni znak, ma pod kojom zlatnom titulom ulazio u promet, biva u njemu sveden na znak one količine zlata koja bi umesto njega mogla da cirkuliše.

U prometu vrednosnih znakova pojavljuju se svi zakoni stvarnog novčanog prometa preokrenuti i postavljeni na glavu. Dok je zlato u prometu zato što ima vrednost, papir ima vrednost zato što je u prometu. Dok pri datoj prometnoj vrednosti robâ količina zlata u prometu zavisi od njegove sopstvene vrednosti, vrednost

papira zavisi od njegove količine u prometu. Dok količina zlata u prometu raste ili pada sa rastenjem ili padanjem robnih cena, izgleda da robne cene rastu ili padaju s promenom količine papira u prometu. Dok robni promet može da apsorbuje samo određenu količinu zlatne monete, i prema tome se naizmenična kontrakcija i ekspanzija novca u prometu prikazuje kao nužan zakon, izgleda da papirni novac ulazi u promet u bilo kojoj proizvoljnoj količini. Dok država kvari zlatnu i srebrnu monetu i stoga remeti njihovu funkciju kao prometnog sredstva, makar izdala monetu i samo za $\frac{1}{100}$ grana ispod njene nominalne sadržine, ona vrši potpuno ispravnu operaciju izdavanjem bezvrednih papirnih cedulja koje od metala nemaju ničeg osim monetnog imena. Dok zlatna moneta očigledno reprezentuje samo vrednost roba ukoliko je ta vrednost procenjena u zlatu ili pretstavljena kao cena, izgleda da vrednosni znak neposredno pretstavlja vrednost robe. Stoga je jasno zašto su posmatrači koji su fenomene novčanog prometa proučavali jednostrano na prometu papirnog novca sa prinudnim tečajem morali pogrešno shvatiti sve imanentne zakone novčanog prometa. Faktički, u prometu vrednosnih znakova ti zakoni ne samo da se pojavljuju preokrenuti nego i ugašeni, jer papirni novac, ako je i dat u pravilnoj količini, vrši kretanja koja mu nisu svojstvena kao vrednosnom znaku, dok njegovo svojstveno kretanje, umesto da potiče neposredno iz metamorfoze roba, izvire iz povrede njegove pravilne proporcije u odnosu na zlato.

3. N o v a c

Novac za razliku od monete, rezultat prometnog procesa u obliku R—N—R, čini polaznu tačku prometnog procesa u obliku: N—R—N, tj. razmene novca za robu radi razmene robe za novac. U obliku R—N—R čini roba, a u obliku N—R—N čini novac polaznu i završnu tačku kretanja. U prvom obliku novac posreduje razmenu robe, u drugom obliku roba posreduje da novac postane novac. Novac, koji se u prvom obliku pojavljuje kao puko sredstvo, pojavljuje se u drugom obliku kao konačna svrha:

prometa, dok se roba, koja se u prvom obliku javlja kao konačna svrha, pojavljuje u drugom obliku kao puko sredstvo. Budući da je sam novac već rezultat prometa $R—N—R$, to se u obliku $N—R—N$ rezultat prometa pojavljuje istovremeno i kao njegova polazna tačka. Dok je u $R—N—R$ stvarna sadržina izmena materije, u drugom procesu $N—R—N$ stvarna sadržina je samo postojanje oblika robe koje proističe iz tog prvog procesa.

U obliku $R—N—R$ obe krajnje tačke su robe iste veličine vrednosti, ali u isti mah su kvalitativno različite upotrebne vrednosti. Njihova razmena $R—R$ je stvarna izmena materije. Nasuprot tome, u obliku $N—R—N$ su obe krajnje tačke zlato, i to zlato iste veličine vrednosti. Razmenjivati zlato za robu da bi se roba razmenila za zlato ili, posmatrajući rezultat $N—N$, razmenjivati zlato za zlato izgleda apsurdno. No, ako se $N—R—N$ prevede na formulu: *kupovanje radi prodavanja*, što ne znači drugo nego kroz jedno posredujuće kretanje razmeniti zlato za zlato, tada se odmah raspoznaje vladajući oblik buržoaske proizvodnje. Ali u praksi se ne kupuje da bi se prodavalo, već se jevtino kupuje da bi se skuplje prodavalo. Novac se razmenjuje za robu da bi se ista roba ponovo razmenila za veću količinu novca, tako da su krajnje tačke $N—N$, ako ne kvalitativno, a ono kvantitativno različite. Takva kvantitativna razlika pretpostavlja *rozmenu neekvivalenta*, dok su roba i novac kao takvi samo suprotni oblici same robe, dakle različiti načini postojanja iste veličine vrednosti. Kružni tok $N—R—N$ skriva, dakle, pod oblicima novca i robe dalje razvijene produkcione odnose, i unutar prostog prometa on je samo refleks jednog višeg kretanja. Stoga moramo novac, za razliku od prometnog sredstva, razviti iz neposrednog oblika robnog prometa $R—N—R$.

Zlato, tj. specifična roba koja služi kao mera vrednosti i kao prometno sredstvo, postaje novac bez daljeg sudelovanja društva. Srebro, koje u Engleskoj nije ni mera vrednosti ni vladajuće prometno sredstvo, ne postaje novac, baš kao što je i zlato u Holandiji, čim je bilo svrgnuto s prestola mere vrednosti, prestalo da bude novac. Neka roba postaje, dakle, najpre novac kao jedinica mere vrednosti i prometno sredstvo, odnosno jedinica

mere vrednosti i prometno sredstvo je novac. Ali kao takva jedinica zlato opet poseduje samostalnu i od svog postojanja u obema funkcijama različitu egzistenciju. Kao mera vrednosti ono je samo mislen novac i misleno zlato; kao puko prometno sredstvo ono je simbolički novac i simboličko zlato; ali u svojoj prostoј metalnoj telesnosti zlato je novac ili novac je stvarno zlato.

Posmatrajmo sada za momenat mirujuću robu zlato, koja je novac, u njenom odnosu prema ostalim robama. Sve robe predstavljaju u svojim cenama odredenu sumu zlata, one su, dakle, samo zamišljeno zlato ili zamišljeni novac, *pretstavnici zlata*, kao što se, obrnuto, novac u vrednosnom znaku pojavljivao kao puki predstavnik robnih cena.⁸⁴ Budući da su tako sve robe samo predstavljeni novac, jedino je novac stvarna roba. Za razliku od roba, koje samo predstavljaju samostalno postojanje prometne vrednosti, opšteg društvenog rada, apstraktnog bogatstva, zlato je *materijalno postojanje apstraktnog bogatstva*. Sa strane upotrebne vrednosti svaka roba izražava samo jedan momenat materijalnog bogatstva svojim odnosom prema određenoj potrebi, dakle samo pojedinu stranu bogatstva. Novac pak zadovoljava svaku potrebu ukoliko se može neposredno pretvoriti u predmet svake potrebe. Njegova sopstvena upotrebna vrednost realizovana je u beskonačnom nizu upotrebnih vrednosti koje sačinjavaju njegov ekvivalent. U svojoj čistoj metalnosti on krije celokupno materijalno bogatstvo koje je razvijeno u svetu robâ. Ako, dakle, robe u svojim cenama predstavljaju opšti ekvivalent ili apstraktno bogatstvo, zlato, onda zlato predstavlja u svojoj upotrebnoj vrednosti upotrebne vrednosti svih roba. Zlato je *stoga materijalni predstavnik materijalnog bogatstva*. Ono je „*précis de toutes les choses*“ [ukupnost svih stvari] (Boisguillebert), kompendijum društvenog bogatstva. Po obliku, ono je u isti mañ neposredna inkarnacija opšteg rada, a po sadržini celokupnost svih realnih radova. Ono je opšte bogatstvo kao posebna

⁸⁴ „Nisu samo plemeniti metali znaci stvari..., nego i, obrnuto, stvari su... znaci zlata i srebra.“ A. Genovesi: „Lezioni di Economia Civile“ (1765), p. 281 u Custodi-u, Parte Moderna, t. VIII.

individua.⁸⁵ U svom obliku kao posrednik prometa doživelo je svakojake nedaće, obrezivano je i čak istanjeno do čisto simbolične krpe papira. Kao novcu vraća mu se njegova zlatna uzvišenost. Od sluge postaje gospodar.⁸⁶ Od pukog pomoćnika postaje bog robâ.⁸⁷

a) Obrazovanje blaga

Zlato se kao novac najpre odvojilo od prometnog sredstva time što je roba prekinula proces svoje metamorfoze i zadržala se u svojoj zlatnoj čauri. Ovo se dešava uvek čim prodaja ne pređe odmah u kupovinu. Csamo staljenje zlata kao novca je, dakle, u prvom redu upadljiv izraz raspadanja prometnog procesa ili metamorfoze robe u dva odeljena, indiferentno uporedo postojeća akta. Sama moneta postaje novac čim se prekine njen tok. U rukama prodavca koji je dobija za svoju robu ona je novac, a ne moneta, a čim napusti njegove ruke postaje opet moneta. Svako je prodavac jednostrane robe koju proizvodi, ali kupac svih ostalih roba koje su mu potrebne za društvenu egzistenciju. Dok njegovo

⁸⁵ *Petty*: Zlato i srebro su „universal wealth“. „Political Arithmetic“, l. c., p. 242.

⁸⁶ *E. Misselden*, „Free Trade or the Means to Make Trade Flourish etc.“, London 1662: „Prirodna materija trgovine jeste merchandize [trgovačka roba], koju su trgovci iz poslovnih razloga nazvali commodities [upotrebna roba]. Veštačka materija trgovine je novac, koji je dobio naziv of sinewes of warre and of state [nerv rata i države]. Iako se novac i po prirodi stvari i po vremenu pojavljuje posle merchandize, ipak je, ukoliko je sada u upotrebi, postao glavna stvar.“ (p. 7.) Robu i novac on upoređuje „sa dva sina starog Jakova koji je stavio svoju desnu ruku na mlađeg, a levu na starijeg“. (L. c.) *Boisguillebert*, „Dissertation sur la nature des richesses etc.“ L. c. (p. 395, 399): „Ovde je, dakle, rob trgovine postao njen gospodar... Beda naroda dolazi samo otuda što su bivšeg roba učinili gospodarom, štaviše tiraninom.“

⁸⁷ *Boisguillebert*, l. c.: „Iz ovih metala (zlata i srebra) načinjen je idol i oni su, pošto su napuštene svrha i namena radi kojih su bili uvedeni u trgovinu — to jest da služe kao zaloga u razmeni i recipročnoj predaji — gotovo oslobođeni od ove službe i učinjeni božanstvima kojima je žrtvovano i još uvek se žrtvuje više bogatstava, dragocenosti, pa čak i ljudskih života, nego što je slepo staro doba ikada žrtvovalo svojim lažnim bogovima.“ (L. c., p. 395.)

pojavljivanje kao prodavca zavisi od radnog vremena koje njegova roba iziskuje za svoju proizvodnju, njegovo pojavljivanje kao kupca uslovljeno je stalnim obnavljanjem životnih potreba. Da bi mogao kupiti a da ne proda, on mora da je prodao a da nije kupio. Ustvari, promet $R-N-R$ je procesno jedinstvo prodaje i kupovine samo ukoliko je istovremeno stalan proces njihovog odvajanja. Da bi novac kao moneta mogao stalno da teče, moneta mora stalno da se taloži u novac. Stalni opticaj monete uslovljen je njenim stalnim zastajanjem u većim ili manjim količinama u obliku rezervnih fondova monete koji svestrano unutar prometa i nastaju i taj promet uslovljavaju, a čije se obrazovanje, raspodela, iščezavanje i ponovno obrazovanje stalno menja, čije postojanje neprestano nestaje, čije nestajanje neprestano postoji. Adam Smith je ovo neprestano pretvaranje monete u novac i novca u monetu izrazio rečima da svaki imalac robe, pored posebne robe koju prodaje, uvek mora da drži u zalihi izvesnu sumu opšte robe kojom kupuje. Videli smo da se u prometu $R-N-R$ drugi član $N-R$ razbija na niz kupovina koje se ne vrše odjednom, već sukcesivno u vremenu, tako da jedan deo N -a optiče kao moneta, dok drugi deo miruje kao novac. Novac je ovde ustvari samo *suspendirana* moneta, i pojedini sastavni delovi monetne mase koja je u opticaju stalno se pojavljuju, čas u jednom, čas u drugom obliku. Stoga ovo prvo pretvaranje prometnog sredstva u novac predstavlja samo tehnički momenat samog novčanog opticaja.⁸⁸

Prvi, prirodno nastali oblik bogatstva je oblik obilja ili suviška, onaj deo proizvodâ koji nije neposredno potreban kao upotrebna vrednost, ili pak posedovanje takvih proizvoda čija se upotrebna vrednost nalazi van kruga

⁸⁸ Boisguillebert naslućuje već u prvom imobilisanju *perpetuum mobile*-a, tj. u negiranju njegovog funkcionalnog postojanja kao prometnog sredstva, njegovo osamostaljenje prema robama. „Novac — veli on — treba da bude u stalnom kretanju, a to on može da bude samo ukoliko je pokretan; čim postane nepokretan, sve je propalo.“ „Le détail de la France“, p. 231. On previda da je ovo mirovanje novca uslov njegovog kretanja. On ustvari hoće da se oblik vrednosti robâ pojavljuje samo kao iščezavajući oblik njihove razmene materije, ali da se nikad ne fiksira kao svrha samom sebi.

najnužnijih potreba. Prilikom razmatranja prelaza robe u novac videli smo da baš ovo obilje ili suvišak proizvodâ na nerazvijenom stepenu proizvodnje obrazuje sferu robne razmene. Suvišni proizvodi postaju razmenljivi proizvodi ili robe. Adekvatni oblik postojanja ovog obilja je zlato i srebro, prvi oblik u kome se bogatstvo fiksira kao apstraktno društveno bogatstvo. Ne samo da se robe mogu čuvati u obliku zlata ili srebra, tj. u materijalu novca, nego su zlato i srebro bogatstvo u konzerviranom obliku. Svaka upotrebna vrednost kao takva služi time što se troši, tj. uništava. Međutim, upotrebna vrednost zlata kao novca jeste da bude nosilac prometne vrednosti, da kao bezoblična sirovina bude materijalizacija opšteg radnog vremena. Kao bezobličan metal prometna vrednost poseduje neprolazan oblik. Zlato ili srebro imobilisano kao novac jeste *blago*. Kod narodâ sa čisto metalnim prometom, kao, naprimer, kod starih naroda, obrazovanje blaga se ispoljava kao svestran proces od pojedinca pa do države koja čuva svoje državno blago. U prastara vremena, u Aziji i Egiptu, ova blaga pod okriljem kraljeva i sveštenika više su neki svedoci njihove moći. U Grčkoj i Rimu obrazovanje državnog blaga kao stalno obezbeđenog i stalno upotrebljivog oblika suviška postaje politika. Brzo prenošenje takvih blaga iz zemlje u zemlju od strane osvajača i njihovo delimično naglo izlivanje u promet predstavljaju specifičnost antičke ekonomije.

Kao *opredmećeno radno vreme* zlato jemči za svoju sopstvenu veličinu vrednosti, a pošto je ono materijalizacija *opšteg* radnog vremena, prometni proces jemči mu za njegovo stalno delovanje kao prometne vrednosti. Samom činjenicom što imalac robe može robu da zadrži u njenom obliku prometne vrednosti, ili samu prometnu vrednost kao robu, razmena robâ u cilju da se one ponovo dobiju u pretvorenom obliku zlata postaje motiv samog prometa. Metamorfoza robe R—N vrši se radi njene metamorfoze, kako bi se ona iz posebnog prirodnog bogatstva pretvorila u opšte društveno bogatstvo. Umesto izmene materije, izmena oblika postaje sama sebi svrha. Iz pukog oblika prometna vrednost se preobraća u sadržinu kretanja. Kao bogatstvo, kao roba, roba se održava samo ukoliko se održava u sferi prometa, a u ovom

tečnom stanju ona se održava samo utoliko ukoliko se okoštava u obliku srebra i zlata. Ona ostaje u tom toku kao kristal prometnog procesa. Ali zlato i srebro se sami fiksiraju kao novac samo utoliko ukoliko nisu prometna sredstva. *Kao ne-prometna sredstva oni postaju novac.* Izvlačenje robe iz prometa u obliku zlata je, dakle, jedino sredstvo da se ona stalno drži u prometu.

Imalac robe može od prometa da dobije kao novac samo ono što mu daje kao robu. Stalno prodavanje, neprestano bacanje robâ u promet je stoga prvi uslov obrazovanja blaga sa gledišta robnog prometa. S druge strane, novac stalno nestaje kao prometno sredstvo u samom procesu prometa, ostvarujući se neprestano u upotrebnim vrednostima i rastvarajući se u prolazna uživanja. On se, dakle, mora istrgnuti iz vrtloga prometa ili se roba mora zadržati u svojoj prvoj metamorfozi tako što će se sprečiti da izvrši svoju funkciju kao kupovno sredstvo. Imalac robe koji je sada postao zgrtač blaga mora što više da prodaje, a što manje da kupuje, kao što je još stari Katon učio: *patrem familias vendacem, non emacem esse* [domaćin mora rado da prodaje, ne da kupuje]. Kao što je radinost pozitivan, tako je štedljivost negativan uslov obrazovanja blaga. Što se manje ekvivalent robe izvlači iz prometa u posebnim robama ili upotrebnim vrednostima, to se više iz njega izvlači u obliku novca ili prometne vrednosti.⁸⁹ Prisvajanje bogatstva u njegovom opštem obliku uslovljava, dakle, odricanje od bogatstva u njegovoj materijalnoj stvarnosti. Živi potstrek za stvaranje blaga je, stoga, *škrtost*, kojoj nije potrebna roba kao upotrebna vrednost, već prometna vrednost kao roba. Da bi se steklo obilje u njegovom opštem obliku, moraju se posebne potrebe tretirati kao luksuz i eksces. Tako su godine 1593 kortesi podneli Filipu II pretstavku u kojoj se, pored ostalog, kaže: „Kortesi Valladolida od 1586 godine zamolili su Vaše Veličanstvo da ubuduće u kraljevinu ne dozvoli uvoz sveća, staklene robe, nakita, noževa i sličnih stvari. Naime, ove za ljudski život tako nekorisne stvari dolaze iz inostranstva da bi se ovde razmenjivale za zlato, kao da su

⁸⁹ „Što zaliha roba više raste, to se više smanjuje ona koja postoji kao blago (in treasure).“ (E. Misselden, l. c., p. 23.)

Španci *Indijanci*." Zgrtač blaga prezire zemaljska, vremenska i prolazna uživanja, da bi težio za večnim blagom koje ne izjedaju ni moljci ni rđa, koje je potpuno nebesko i potpuno zemaljsko. „Opšti daleki uzrok oskudice u zlatu, veli Misselden u navedenom spisu, jeste velika preteranost ove kraljevine u trošenju roba stranih zemalja koje se za nas umesto kao commodities (korisne robe), pokazuju kao discommodities (suvišne trice), pošto nam oduzimaju isto toliko blaga koliko bi se inače uvozilo umesto ovih igračaka (toys). Mi kod kuće trošimo suviše mnogo vina iz Španije, Francuske, sa Rajne, iz Levanta; rozine iz Španije, suvo grožđe iz Levanta, batist i kambrik iz Hainaulta, svilu iz Italije, šećer i duvan iz Zapadne Indije, začine iz Istočne Indije: sve to za nas nije nikakva *apsolutna potreba*, a ipak se te stvari kupuju zvečećim zlatom.“⁹⁰ U obliku zlata i srebra bogatstvo je neprolazno ne samo zato što prometna vrednost postoji u neuništivom metalu, već naročito zato što se sprečava da zlato i srebro kao prometna sredstva postanu samo prolazni novčani oblik robe. Tako se prolazna sadržina žrtvuje neprolaznom obliku. „Ako se putem poreza novac oduzme onome ko ga pojede i popije i da onome ko ga upotrebi za poboljšanje zemljišta, ribolov, rudarstvo, manufakturu ili čak kupovinu odela, uvek postoji korist za zajednicu, jer čak ni odela nisu tako prolazna kao hrana i piće. Ako se upotrebi za kupovinu pokućstva, korist je utoliko veća, a ako za gradnju kuća — još veća itd., a najveća je ako se u zemlju unosi zlato i srebro, jer ove stvari ne samo što nisu prolazne već se u svim vremenima i na svim mestima cene kao bogatstvo; sve ostalo je bogatstvo samo *pro hic et nunc* [za ovde i za sada].“⁹¹ Izvlačenje novca iz struje prometa i spasavanje od društvene izmene materije dolazi i na spoljašnji način do izražaja u *zakopavanju*, tako da se društveno bogatstvo kao podzemno neprolazno blago dovodi u potpuno tajni privatni odnos prema vlasniku robâ. Doktor Bernier, koji je neko vreme boravio u Delhiju na dvoru Aurenzeba, priča kako trgovci svoj novac potajno zakopavaju duboko u zemlju, a naročito nemuslimanski pagani, u čijim se rukama nalazi

⁹⁰ L. c., p. 11—13 *passim*.

⁹¹ *Petty*, „Political Arithmetic“, l. c., p. 196.

skoro sva trgovina i sav novac, „opsednuti verovanjem da će im zlato i srebro koje za života skriju služiti posle smrti na drugom svetu“.⁹² Uostalom, zgrtač blaga je, ukoliko je njegov asketizam spojen sa aktivnom radnošću, po religiji u suštini protestant, i još više — puritanac. „Ne može se poreći da je kupovanje i prodavanje potrebna stvar koje se ne možemo lišiti, a koja se hrišćanski može upotrebiti naročito u stvarima koje služe za nuždu i čast, jer tako su i patrijarsi prodavali i kupovali stoku, vunu, žito, maslac, mleko i ostala dobra. To su darovi boga, koji ih daje iz zemlje i deli ljudima. Ali trgovina, koja vrši kupovine u inostranstvu i koja dobavlja iz Kalkute i Indije i sličnih zemalja robu kao što su skupocena svila, predmeti od zlata i začini, koja služi samo za raskoš, a ni za kakvu korist, koja isisava novac i zemlji i ljudima, ne bi se smela dozvoliti ukoliko bi kod nas bilo vlasti i zakona. Ali o tome neću sada da pišem, jer smatram da će na kraju krajeva, kad više ne budemo imali novca, ova trgovina sama od sebe prestati, kao i kindurenje i žderanje: jer nikakvo pisanje i učenje neće pomoći dok nas na to ne prisile nužda i siromaštvo.“⁹³

⁹² *François Bernier*, „Voyages contenant la description des états du Grand Mogul“. Parisko izdanje 1830, t. I, conf. p. 312—14.

⁹³ *Dr. Martin Luther*, „Bücher vom Kaufhandel und Wucher“, 1524. Na istom mestu Luther kaže: „Nas Nemce je bog osudio da naše zlato i srebro moramo davati stranim zemljama, da ceo svet bogatimo, a sami da ostajemo prosjaci. Engleska bi imala manje zlata ako bi joj Nemačka ostavila njeno sukno, a i portugalski kralj takođe bi ga imao manje ako bismo mu ostavili njegove začine. Izračunaj koliko novca iz nemačke zemlje izbacij sajam u Frankfurtu bez potrebe i razloga: tada ćeš se čuditi kako se desilo da je u nemačkoj zemlji ostala i jedna para. Frankfurt je srebrni i zlatni otvor kroz koji iz nemačke zemlje otiče sve što teče i raste, što se kod nas kuje i prekiva u monetu: da je otvor zatvoren, sad se ne bi slušalo kukanje da su svuda samo dugovi i da nema novaca, da su sve oblasti i gradovi ispljačkani od zelenaša. Ali neka, ići će i tako: mi Nemci moramo ostat i Nemci! Mi nećemo prestati, mi moramo tako.“

Misselden u gorepomenutom spisu želi da zlato i srebro zadrži bar u krugu hrišćanskih zemalja: „Novac se smanjuje trgovinom sa nehrišćanskim zemljama, Turskom, Persijom i Istočnom Indijom. Ova trgovina vodi se većim delom gotovim novcem, ipak sasvim drukčije nego trgovina između samih hrišćanskih zemalja. Jer, iako se trgovina između hrišćanskih zemalja vodi gotovim novcem, ipak novac stalno ostaje u granicama hrišćanskog sveta. Tu

U vremenima kad u društvenoj izmeni materije dolazi do potresa pojavljuje se čak i u razvijenom buržoaskom društvu zakopavanje novca kao blaga. Društvena veza u svom kompaktnom obliku — za imaoća roba ova se veza sastoji u robi, a adekvatno postojanje robe je novac — spasava se od društvenog kretanja. Društveni nervus rerum [nerv stvari] zakopava se pored tela čiji je nerv.

Blago bi bilo samo beskoristan metal, njegova novčana duša bi ga napustila i ono bi ostalo kao izgoreli pepeo prometa, kao njegov caput mortuum [hemiski ostatak] kad i dalje ne bi stalno težilo ka prometu. Novac ili osamostaljena prometna vrednost je po svom kvalitetu postojanje apstraktnog bogatstva, ali, s druge strane, svaka data suma novca je kvantitativno ograničena veličina vrednosti. Kvantitativna granica prometne vrednosti protivreči njenoj kvalitativnoj opštosti, i zgrtač blaga oseća tu granicu kao barijeru koja se ustvari istovremeno pretvara u kvalitativnu barijeru ili čini blago samo ograničenim pretstavnikom materijalnog bogatstva. Novac kao opšti ekvivalent pretstavlja se, kao što smo videli, neposredno u jednačini u kojoj sam sačinjava jednu stranu, dok drugu stranu sačinjava beskonačan niz roba. Od veličine prometne vrednosti zavisi u kojoj meri se novac približno realizuje kao takav beskonačni niz, tj. odgovara svom pojmu prometne vrednosti. Kretanje prometne vrednosti kao prometne vrednosti, kao automata, može uopšte da se sastoji samo u izlaženju van svoje kvantitativne granice. Ali prekoračenjem jedne kvantitativne granice blaga stvara se nova barijera, koja se opet mora savladati. Kao barijera se ne pojavljuje određena granica blaga, već svaka njegova granica. Zgrtanje blaga, dakle, nema nikakve imanentne granice, nikakvu meru u sebi, već je to beskrajn proces koji u svakom

ustvari postoji strujanje i protivstrujanje, plima i oseka novca u trgovini koja se vodi u granicama hrišćanskog sveta, jer ga ponekad ima više u jednom, a manje u drugom delu, prema tome da li u jednoj zemlji vlada oskudica, a u drugoj izobilje: novac dolazi, odlazi i vrti se u krugu hrišćanskih zemalja, ali uvek ostaje u svojim granicama. Međutim, novac koji kroz trgovinu izlazi iz granica hrišćanskog sveta u gorepomenute zemlje zauvek je izdat i više nikad se ne vraća.“

svom rezultatu nalazi motiv svog početka. Ako se blago povećava samo ukoliko se čuva, ono se, međutim, i čuva samo ukoliko se povećava.

Novac nije samo *jedan* od predmeta žudnje za bogaćenjem, već je baš *taj* njen predmet. Ta je žudnja u suštini auri sacra fames [prokleta glad za zlatom]. Žudnja za bogaćenjem, za razliku od žudnje za posebnim prirodnim bogatstvom ili upotrebnim vrednostima kao što su haljine, nakit, stada itd., moguća je čim se opšte bogatstvo kao takvo individualizuje u nekoj posebnoj stvari i stoga može da čuva kao pojedinačna roba. Novac se, dakle, pojavljuje isto toliko kao predmet koliko i kao izvor žudnje za bogaćenjem.⁹⁴ Ovo se, ustvari, zasniva na tome što prometna vrednost kao takva, a time i njeno povećanje, postaje svrha. Škrtost čuva blago tako što novcu ne dozvoljava da postane prometno sredstvo, ali požuda za zlatom održava njegovu novčanu dušu, njegovo stalno stremljenje prometu.

Delatnost kojom se blago stvara je, s jedne strane, izvlačenje novca iz prometa stalnim ponavljanjem prodaja, a, s druge strane, prosto zgrtanje, *akumuliranje*. I zaista, akumulacija bogatstva kao takvog vrši se samo u sferi prostog prometa, i to u obliku obrazovanja blaga, dok, kao što ćemo docnije videti, ostali takozvani oblici akumulacije važe za akumulaciju samo usled zloupotrebe tog pojma, samo usled sećanja na prostu novčanu akumulaciju. Sve ostale robe gomilaju se ili kao upotrebne vrednosti, i tada je način njihovog nagomilavanja određen posebnošću njihove upotrebne vrednosti. Nagomilavanje žita, naprimer, iziskuje naročite uređaje. Nagomilavanjem ovaca postajem pastir, nagomilavanje robova i zemljišta čini nužnim odnose gospodstva i potčinjenosti itd. Stvaranje zaliha posebnog bogatstva iziskuje posebne procese, različite od prostog akta samog nagomilavanja, i razvija posebne strane individualnosti. Ili se pak bogatstvo nagomilava u obliku robâ kao prometna vrednost, i tada je nagomilavanje trgovačka ili specifično ekonomska operacija. Njen subjekat postaje trgovac žitom, trgovac

⁹⁴ „U novcu leži poreklo škrtosti... postepeno se ovde razgara jedna vrsta ludila koje više nije škrtost, već pohlepa za zlatom.“ (Plinius, „Historia naturalis“, 1. XXXIII, c. 14.)

stokom itd. Zlato i srebro nisu novac usled bilo koje delatnosti individue koja ih nagomilava, već kao kristali prometnog procesa koji se zbiva bez njegovog sadejstva. On ne treba da radi drugo osim da ih odlaže i da gomila težinu na težinu, što pretstavlja potpuno besadržajnu delatnost koja bi, primenjena na bilo koju drugu robu, tu robu lišavala vrednosti.⁹⁵

Naš zgrtač blaga pojavljuje se kao mučenik prometne vrednosti, sveti asket na vrhu metalnog stuba. Njemu je samo do bogatstva u njegovom društvenom obliku, i zato ga zakopavanjem sklanja od društva. On teži za robom u onom njenom obliku koji je uvek sposoban za promet, i zato je izvlači iz prometa. On se oduševljava prometnom vrednošću, i zato ne vrši razmenu. Likvidni oblik bogatstva i njegova okamenotina, eliksir života i kamen mudraca ganjaju se alhimiistički mahnito. U svojoj uobraženoj bezgraničnoj pohlepi za uživanjem, on se odriče svih uživanja. Želeći da zadovolji sve društvene potrebe, on jedva zadovoljava prirodnu potrebu. Držeći se čvrsto bogatstva u njegovoj metalnoj telesnosti, on ga eterizuje do puke utvare. Ali nagomilavanje novca radi novca je ustvari varvarski oblik proizvodnje radi proizvodnje, tj. razvijanje proizvodnih snaga društvenog rada preko granica uobičajenih potreba. Što je robna proiz-

⁹⁵ Horacije se, dakle, ništa ne razume u filozofiju obrazovanja blaga kada kaže („Satire“, knjiga II, satira III.):

Ako ko kupuje kitare da ih na gomilu slaže,
a naklonjen sviranju kitare nije i nijednoj Muzi,
ili kad neko, cipelar što nije, kalup i šilo
kupuje, a treći jedra, dok ploviti uopšte ne snuje, —
s pravom takvoga svi će ludim i bezumnim zvati.
Zar je različit od tih sabirač pak zlata i srebra,
koji baš ne zna skupljeno da upotrebi blago,
jer je u strahu, ko da bi svetinju dirnuo tada?

Gospodin *Senior* razume stvar bolje: „Izgleda da je novac jedina stvar za kojom postoji opšta tražnja, i to zato što je novac apstraktno bogatstvo i što ljudi kad ga poseduju mogu da zadovolje sve svoje potrebe ma koje vrste one bile.“ („Principes fondamentaux de l'économie politique“, traduit par le comte Jean Arrivabene, Paris 1836, p. 221.) Ili *Storch*: „Budući da novac pretstavlja sva ostala bogatstva, treba ga samo akumulirati da bi se mogle nabaviti sve vrste bogatstva koje postoje na svetu.“ (l. c., v. 2, p. 134.)

vodnja nerazvijenija, to je važnije prvo osamostaljenje prometne vrednosti kao novca, obrazovanje blaga, koje stoga igra veliku ulogu kod starih naroda, u Aziji do dana današnjeg, kao i kod savremenih seljačkih naroda kod kojih prometna vrednost još nije zahvatila sve produkcijske odnose. Specifičnu ekonomsku funkciju obrazovanja blaga u granicama samog metalnog prometa razmotrićemo odmah, ali prethodno ćemo pomenuti još jedan drugi oblik obrazovanja blaga.

Apstrahujući potpuno od njihovih estetskih osobina, srebrne i zlatne robe mogu se pretvoriti u novac, ukoliko je materijal iz kojega se sastoji materijal novca, kao što se zlatan novac ili zlatne poluge mogu pretvoriti u te robe. Budući da su zlato i srebro materijal apstraktnog bogatstva, najveće prikazivanje bogatstva sastoji se u njihovoj upotrebi kao konkretnih upotrebnih vrednosti, i ako imalac roba na izvesnim stepenima proizvodnje skriva svoje blago, njega nešto goni da se svuda gde se to može učiniti bez opasnosti prikazuje ostalim vlasnicima roba kao *rico hombre* (bogat čovek). On pozlaćuje sebe i svoj dom.⁹⁶ U Aziji, a posebno u Indiji, gde obrazovanje blaga nije, kao u buržoaskoj ekonomiji, podređena funkcija mehanizma celokupne proizvodnje, nego gde se bogatstvo u tom obliku fiksira kao konačna svrha, zlatne i srebrne robe su ustvari samo estetski oblik blaga. U srednjovekovnoj Engleskoj su se zlatne i srebrne robe smatrale po zakonu samo pukim oblikom blaga, pošto im se vrednost dodatim grubim radom samo neznatno povećavala. Njihova je svrha bila da se ponovo bace u promet, i stoga je njihova finoća bila propisana na potpuno isti način kao za samu monetu. Porast upotrebe zlata i srebra kao luksuznih predmeta uporedo s porastom bogatstva je tako prosta stvar da je starima bila potpuno jasna,⁹⁷ dok su savremeni ekonomisti postavili pogrešno

⁹⁶ Koliko se *inner man* [unutrašnji čovek] robnog individua ne menja i kada se civilizuje i postane kapitalista, dokazuje naprimer londonski predstavnik jedne kosmopolitske bankarske kuće koji je kao prikladan porodični grb uokvirio i obesio banknotu od 100.000 f. st. Poenta je ovde u tome što novčanica potsmešljivo i s visoka gleda na promet.

⁹⁷ Vidi mesto iz *Ksenofona*, citirano niže.

pravilo da upotreba srebrnih i zlatnih roba ne raste srazmerno s porastom bogatstva, već samo srazmerno s opadanjem vrednosti plemenitih metala. Stoga njihovi, inače tačni, podaci o upotrebi kaliforniskog i australiskog zlata pokazuju uvek neki manjak, pošto povećana potrošnja zlata kao sirovine nije u njihovoj glavi opravdana odgovarajućim padom njegove vrednosti. Zbog borbe američkih kolonija sa Španijom i prekida rada u rudnicima zbog revolucija, godišnja prosečna proizvodnja plemenitih metala smanjila se od 1810 do 1830 godine za više od polovine. Smanjenje monete koja se nalazila u prometu u Evropi iznosilo je 1829 godine, u poređenju sa 1809 godinom, skoro $\frac{1}{6}$. Mada se, dakle, količina proizvodnje smanjila, a troškovi proizvodnje povećali, ukoliko su se uopšte izmenili, potrošnja plemenitih metala u obliku luksuznih predmeta ipak je izvanredno porasla, u Engleskoj još za vreme rata, a na kontinentu posle Pariskog mira. Ta potrošnja je rasla uporedo s povećanjem opšteg bogatstva.⁹⁸ Kao opšti zakon može se utvrditi da za vreme mira prevladava pretvaranje zlatnog i srebrnog novca u luksuzne predmete, dok, međutim, njihovo ponovno vraćanje u poluge ili u monetu pretežno nastupa samo u burnim prilikama.⁹⁹ Značaj odnosa zlatnog i srebrnog blaga koje postoji u obliku luksuzne robe prema plemenitom metalu koji služi kao novac može se videti odatle što je taj odnos, prema Jacobu, 1829 godine u Engleskoj bio 2 : 1, dok je u celoj Evropi i Americi bilo za $\frac{1}{4}$ više plemenitog metala u luksuznim predmetima nego u novcu.

Videli smo da je novčani optičaj samo manifestacija metamorfoza robâ ili promene oblika u kojoj se vrši društvena izmena materije. S promenom zbira cena robâ u prometu ili obima njihovih istovremenih metamorfoza, s jedne strane, i s datom brzinom promene njihovog oblika, s druge strane, morala se stoga ukupna količina

⁹⁸ Jacob, l. c., v. II, ch. 25 i 26.

⁹⁹ „U vremenima velike uznemirenosti i nesigurnosti, naročito za vreme unutrašnjih potresa ili invazija, zlatni i srebrni predmeti pretvaraju se brzo u novac: u periodima mira i blagostanja, naprotiv, novac se pretvara u posuđe od zlata i srebra i u nakit.“ (l. c., v. II, p. 357.)

zlata u prometu stalno povećavati ili smanjivati; to je moguće samo pod uslovom da ukupna količina novca koji se nalazi u nekoj zemlji neprestano bude u promenljivom odnosu prema količini novca koji se nalazi u prometu. Ovaj se uslov ispunjava putem obrazovanja blaga. Padaju li cene ili raste li brzina prometa, rezervoari blaga apsorbuju onaj deo novca koji se izdvojio iz prometa; rastu li cene ili pada li brzina prometa, skrovišta blaga se stvaraju i blago delimično pritiče natrag u promet. Zamrzavanje cirkulišućeg novca u blago i odlivanje blaga u promet je oscilatorno kretanje koje se stalno menja, pri čemu je prevlađivanje jednog ili drugog smera isključivo određeno kolebanjima robnog prometa. Blaga se tako pojavljuju kao dovodni i odvodni kanali cirkulišućeg novca, tako da kao moneta uvek cirkuliše samo ona količina novca koja je uslovljena neposrednim potrebama samog prometa. Ako se obim ukupnog prometa odjednom proširi i prevlađuje likvidno jedinstvo prodaje i kupovine, ali tako da ukupna suma cena koje se imaju realizovati raste još brže nego brzina novčanog optičaja, skrovišta blaga se primetno prazne; čim ukupno kretanje zastane u jačoj meri ili se stabilizuje razdvajanje prodaje i kupovine, prometno sredstvo se u upadljivim srazmerama zamrzava u novcu, a rezervoari blaga pune se daleko iznad prosečnog nivoa. U zemljama sa čisto metalnim prometom ili na nerazvijenom stepenu proizvodnje blago je beskrajno rascepkanost i rasejano po celoj površini zemlje, dok je u razvijenim buržoaskim zemljama koncentrisano u rezervoarima banaka. Blago se ne sme brkati sa monetnom rezervom, jer je monetna rezerva sastavni deo ukupne količine novca koja se stalno nalazi u prometu, dok aktivan odnos blaga i prometnog sredstva pretpostavlja opadanje ili porast te ukupne količine. Kao što smo videli, zlatne i srebrne robe predstavljaju i odvodni kanal plemenitih metala i latentni izvor priliva. U redovnim vremenima za ekonomiju metalnog prometa važna je samo njihova prva funkcija.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Na ovom mestu Ksenofon razvija novac u njegovoj specifičnoj određenosti oblika kao novca i blaga: „Od svih poslova koje poznajem ovo je jedini koji ne izaziva zavist kod ostalih koji se njime bave... Jer što je rudnik srebra bogatiji i što se iz njega

Dva oblika u kojima se novac dosad razlikovao od prometnog sredstva bili su oblik *suspendovane monete* i oblik *blaga*. Prvi oblik je u prolaznom pretvaranju monete u novac odražavao okolnost da se drugi član $R-N-R$, kupovina $N-R$, unutar određene prometne sfere mora rasepkati u niz sukcesivnih kupovina. Međutim, obrazovanje blaga zasnivalo se prosto na izolaciji akta $R-N$ koji nije prešao u $N-R$, ono je bilo samo samostalan razvoj prve metamorfoze robe, novac razvijen kao otuđeno postojanje svih roba u suprotnosti prema prometnom sredstvu kao postojanju robe u njenom vazda otuđivom obliku. Monetna rezerva i blago bili su novac samo kao ne-prometno sredstvo, a ne-prometno sredstvo samo zato što nisu bili u prometu. U određbi u kojoj sada posmatramo novac, on cirkuliše ili stupa u promet, ali ne u funkciji prometnog sredstva. Kao prometno sredstvo novac je uvek bio kupovno sredstvo, a sada dejstvuje kao ne-kupovno sredstvo.

Čim se novac putem obrazovanja blaga razvio kao postojanje apstraktnog društvenog bogatstva i materijalni pretstavnik materijalnog bogatstva, on u ovoj svojoj određenosti kao novac dobija specifične funkcije u okviru prometnog procesa. Ako novac cirkuliše kao puko prometno sredstvo i stoga kao kupovno sredstvo, pretpostavlja se da se roba i novac istovremeno sučeljavaju, da, dakle, ista veličina vrednosti postoji dvostruko, na jednom

vadi više srebra, utoliko on privlači više ljudi. Ako je za domaćinstvo nabavljeno dovoljno posuda, retko će se još više kupovati; naprotiv, srebra niko ne poseduje toliko da ne bi želeo da ga ima još više, i ako je neko njime pretrpan, on višak zakopava i tome se ne veseli ništa manje nego kad bi ga upotrebljavao. Kad gradovi cvetaju, tada je građanima srebro naročito potrebno. Jer ljudi žele da kupe, pored lepog oružja, i dobre konje, raskošne kuće i pukućanstvo, a žene žele svakovrsne haljine i zlatan nakit. A kad su gradovi u nevolji zbog rđave žetve ili rata, tada je novac potreban za kupovinu hrane zbog neplodnosti zemljišta ili za vrbovanje pomoćne vojske.“ (Xen, „De vestigalibus“, c. IV.) Aristotel u „Republici“ (c. I, l. 1) razvija oba kretanja cirkulacije $R-N-R$ i $N-R-N$ u njihovoj suprotnosti pod imenom „ekonomika“ i „hrematistika“. Grčki tragičari, a naročito Euripid, suprotstavljaju ova dva oblika kao $\delta\acute{\iota}\kappa\eta$ (pravda) i $\kappa\acute{\epsilon}\rho\delta\omicron\varsigma$ [sebičnost].

polu kao roba u ruci prodavca, a na drugom polu kao novac u ruci kupca. Ova istovremena egzistencija obaju ekvivalenata na suprotnim polovima i njihova istovremena promena mesta ili njihovo uzajamno otuđivanje pretpostavlja sa svoje strane da se prodavac i kupac međusobno odnose samo kao imaoći ekvivalenata koji tu postoje. Međutim, proces metamorfoze roba, koji stvara razne određenosti oblika novca, metamorfozira i imaoće roba, odnosno menja društvene karaktere u kojima se oni jedan drugome pojavljuju. U procesu metamorfoze robe čuvar robe isto toliko puta menja kožu koliko puta roba menja mesto, odnosno koliko puta novac izbija u novim oblicima. Tako su imaoći roba prvobitno stajali jedan prema drugome samo kao imaoći roba, potom je jedan postao prodavac, a drugi kupac, onda svaki od njih naizmenično kupac i prodavac, onda su postali zgrtači blaga i konačno bogati ljudi. Na taj način, imaoći robe ne izlaze iz prometnog procesa onakvi kakvi su u njega ušli. Ustvari, razne određenosti oblika koje novac dobija u prometnom procesu samo su kristalizovana promena oblika samih robâ koja je, sa svoje strane, samo predmetni izraz promeni podložnih društvenih odnosa u kojima imaoći roba vrše svoju izmenu materije. U prometnom procesu nastaju novi prometni odnosi, a imaoći roba, kao nosioci ovih izmenjenih odnosa, dobijaju nove ekonomske karaktere. Kao što se u granicama unutrašnjeg prometa novac idealizuje i puki papir, kao reprezentant zlata, vrši funkciju novca, tako isti proces daje kupcu ili prodavcu, koji kao puki predstavnik novca ili robe ulazi u taj proces, tj. pretpostavlja budući novac ili buduću robu, delotvornost stvarnog prodavca ili kupca.

Sve određenosti oblika u koje se razvija zlato kao novac samo su razvijanje odredaba sadržanih u metamorfozi roba, ali koje se u prostom opticanju novca, u pojavi novca kao monete ili u kretanju R—N—R kao procesnog jedinstva nisu izdvojile u samostalnu formu ili koje su se, kao, naprimer, prekidanje metamorfoze robe, pojavile samo kao puke mogućnosti. Videli smo da se u procesu R—N roba kao stvarna upotrebna i mislena prometna vrednost odnosila prema novcu kao stvarnoj prometnoj, a samo mislenoj upotrebnoj vrednosti. Time

što je prodavac otuđio robu kao upotrebnu vrednost, on je realizovao njenu sopstvenu prometnu vrednost i upotrebnu vrednost novca. Obrnuto, time što je kupac otuđio novac kao prometnu vrednost, on je realizovao njegovu upotrebnu vrednost i cenu robe. Prema tome, nastupila je promena mesta robe i novca. Živi proces ove dvostrano polarne suprotnosti sad se opet cepa u svom ostvarivanju. Prodavac otuđuje robu stvarno, a njenu cenu u prvi mah realizuje opet samo misleno. On ju je prodao po njenoj ceni koja se, međutim, realizuje tek u jednom docnije utvrđenom vremenu. Kupac kupuje kao predstavnik budućeg novca, dok prodavac prodaje kao vlasnik sadašnje robe. Na strani prodavca roba se kao upotrebna vrednost stvarno otuđuje a da ne biva kao cena stvarno realizovana; na strani kupca novac se stvarno realizuje u upotrebnoj vrednosti robe a da ne biva stvarno otuđen kao prometna vrednost. Ovde sam kupac simbolički predstavlja novac; njega ne predstavlja, kao ranije, znak vrednosti. Ali kao što je ranije opšta simbolika znaka vrednosti izazvala garantiju i prinudni tečaj od strane države, sada lična simbolika kupca izaziva među imalcima roba privatne ugovore čije se ispunjenje može postići zakonskim putem.

Obrnuto, u procesu N—R može se novac kao stvarno kupovno sredstvo otuđiti, i na taj način cena robe realizovati pre realizovanja upotrebne vrednosti novca ili otuđenja robe. To se, naprimer, dešava u svakidašnjem obliku plaćanja unapred. Ili u obliku u kome engleska vlada kupuje opijum od seljaka u Indiji ili u obliku u kome strani trgovci nastanjeni u Rusiji jednim velikim delom kupuju ruske poljoprivredne proizvode. Međutim, novac tako deluje samo u već poznatom obliku kupovnog sredstva i, prema tome, ne dobija nikakvu novu određenu oblika.¹⁰¹ Stoga se kod ovog poslednjeg slučaja nećemo zadržavati, ali u vezi s promenjenim oblikom u kome se ovde pojavljuju oba procesa, N—R i R—N, primećujemo da čisto zamišljena razlika kupovine i prodaje, kakva se neposredno pojavljuje u prometu, postaje

¹⁰¹ Kapital se predujmljuje, naravno, i u obliku novca, i predujmljeni novac može biti predujmljeni kapital, ali ovo gledište ne spada u horizont prostog prometa.

sada stvarna razlika usled toga što u jednom obliku postoji samo roba, a u drugom samo novac, a u oba oblika samo ona krajnja tačka od koje potiče inicijativa. Za oba oblika je zajedničko i to da u oba jedan od ekvivalenata postoji samo u zajedničkoj volji kupca i prodavca, volji koja vezuje obojicu i koja dobija određene zakonske oblike.

Prodavac i kupac postaju poverilac i dužnik. Dok je imalac robe kao čuvar blaga ranije igrao komičnu ulogu, on sada postaje strašan usled toga što shvata ne sebe samoga, nego svog bližnjega kao postojanje određene sume novca i što ne čini sebe nego njega mučenikom prometne vrednosti. Od vernika postaje poverilac, iz religije upada u jurisprudenciju.

„I stay here on my bond!“

[„Ostajem pri obveznici!“]

Dakle, u promenjenom obliku R—N u kome roba postoji a novac je samo pretstavljen, novac funkcioniše, prvo, kao mera vrednosti. Prometna vrednost robe ceni se u novcu kao svojoj meri, ali kao ugovorno izmerena prometna vrednost cena postoji ne samo u glavi prodavca već istovremeno kao mera obaveze kupca. Drugo, novac ovde funkcioniše kao kupovno sredstvo, mada pred sobom baca samo senku svog budućeg postojanja. On, naime, izvlači robu sa njenog mesta, iz ruku prodavca u ruke kupca. Kada dođe rok za ispunjenje ugovora, tada novac stupa u promet, jer menja mesto i iz ruku bivšeg kupca prelazi u ruke bivšeg prodavca. Ali on ne stupa u promet kao prometno sredstvo ili kao kupovno sredstvo. Kao takvo funkcionisao je pre nego što je bio tu, a pojavljuje se pošto je prestao da funkcioniše kao takvo. Naprotiv, on stupa u promet kao jedini adekvatan ekvivalent za robu, kao apsolutno postojanje prometne vrednosti, kao poslednja reč procesa razmene, ukratko kao novac, i to kao novac u određenoj funkciji *opšteg platežnog sredstva*. U toj funkciji platežnog sredstva novac se pojavljuje kao apsolutna roba, ali unutar samog prometa, a ne kao blago izvan njega. Razlika između kupovnog i platežnog sred-

stva ispoljava se veoma neugodno u periodima trgovinskih kriza.^{101a}

Prvobitno se u prometu pretvaranje proizvoda u novac pojavljuje samo kao individualna nužnost za imaooca robe ukoliko njegov proizvod nije upotrebna vrednost za njega, već ima to da postane tek svojim otuđenjem. Ali da bi o ugovorenom roku platio, imalac robe mora da je prethodno prodao robu. Otud se prodaja, potpuno nezavisno od njegovih individualnih potreba, kretanjem prometnog procesa pretvorila za njega u društvenu nužnost. Kao bivši kupac neke robe, on prinudno postaje prodavac neke druge robe ne da bi došao do novca kao kupovnog, već kao platežnog sredstva, kao apsolutnog oblika prometne vrednosti. Pretvaranje robe u novac kao završni akt, ili prva metamorfoza robe kao svrha samoj sebi, što je kod obrazovanja blaga izgledalo kao čef imaooca robe, postalo je sada ekonomska funkcija. Motiv i sadržina prodaje radi plaćanja jeste sadržina prometnog procesa koja precističe iz oblika samog prometnog procesa.

U ovom obliku prodaje roba menja svoje mesto, cirkuliše, dok svoju prvu metamorfozu, svoje pretvaranje u novac odlaže. Nasuprot tome, vrši se na strani kupca druga metamorfoza, tj. novac se pretvara natrag u robu pre izvršenja prve metamorfoze, tj. pre pretvaranja robe u novac. Ovde se, dakle, prva metamorfoza vremenski pojavljuje posle druge. I na taj način novac, oblik robe u njenoj prvoj metamorfozi, dobija novu određenost oblika. Novac ili samostalni razvoj prometne vrednosti nije više posredujući oblik robnog prometa, već njen završni rezultat.

Nije potrebno potanko dokazivati da ovakve *terminske prodaje*, kod kojih oba pola prodaje postoje odvojeno u vremenu, prirodno proističu iz robnog prometa. Pre svega, razvoj prometa dovodi do toga da se isti imaooci robe stalno pojavljuju jedan u odnosu na drugog kao prodavci i kupci. Ovakva ponavljana pojava ne ostaje samo slučajna, nego se, naprimer, roba poručuje za neki budući rok, kada se ima isporučiti i platiti. U ovom slučaju

^{101a} Razlika između kupovnog i platežnog sredstva naglašena kod Luthera. [Marxova beleška u njegovom ličnom primerku „Zur Kritik der politischen Ökonomie“.]

je prodaja mislena, tj. ona je ovde pravno izvršena bez telesnog pojavljivanja robe i novca. Oba oblika novca, kao prometnog i kao platežnog sredstva, ovde još koincidiraju jer, s jedne strane, roba i novac istovremeno menjaju mesto, a, s druge strane, novac ne kupuje robu, već realizuje cenu ranije prodate robe. Dalje, priroda čitavog niza upotrebnih vrednosti dovodi do toga da se one stvarno otuduju ne faktičnom isporukom robe, već samo njenim ustupanjem na određeno vreme. Naprimer, ako se upotreba kuće prodaje na mesec dana, upotrebna vrednost kuće isporučena je tek po isteku meseca, mada kuća prelazi iz ruke u ruku u početku meseca. Budući da faktično ustupanje upotrebne vrednosti i njeno stvarno otuđenje ovde vremenski ne koincidiraju, realizacija njene cene takođe se događa docnije nego njena promena mesta. Najzad, razlika u vremenskom trajanju i vremenskom periodu proizvodnje raznih roba uzrok je što se jedan pojavljuje kao prodavac, dok se drugi još ne može pojaviti kao kupac; prema tome, pri češćem ponavljanju kupovine i prodaje između istih imalaca robe oba momenta prodaje, u skladu sa uslovima proizvodnje njihovih roba, vremenski ne koincidiraju. Na taj način, između imalaca roba nastaje odnos poverioca i dužnika koji pretstavlja, doduše, prirodnu podlogu kreditnog sistema, ali se može potpuno razviti pre postojanja ovog poslednjeg. Međutim, jasno je da će se uporedo sa razvojem kredita, dakle buržoaske proizvodnje uopšte, funkcija novca kao platežnog sredstva proširiti za račun njegove funkcije kao kupovnog sredstva i još više kao elementa obrazovanja blaga. U Engleskoj je, naprimer, novac kao moneta sveden skoro isključivo na sferu trgovine na malo i sitne trgovine između proizvođača i potrošača, dok kao platežno sredstvo prevlađuje u sferi velikih trgovinskih transakcija.¹⁰²

¹⁰² I pored svoje manije doktrinarnog definisanja, g. Macleod toliko ne poznaje elementarne ekonomske odnose da pokušava izvesti novac iz njegovog najrazvijenijeg oblika, oblika platežnog sredstva. Između ostalog on kaže: Pošto ljudima nisu uvek istovremeno potrebne njihove uzajamne usluge, a ni u istom obimu vrednosti, „ostaje izvesna razlika ili izvesna količina usluge plativa od strane jednog lica drugome — dug“. Ovlašćeniku po ovom dugu potrebne su usluge nekog trećeg lica kome njegove nisu ne-

Kao opšte platežno sredstvo, novac postaje opšta roba ugovorâ — u prvi mah samo unutar robnog prometa.¹⁰³ Medutim, njegovim razvojem u toj funkciji svi ostali oblici plaćanja pretvaraju se postepeno u novčano plaćanje. Stepem u kome je novac razvijen kao isključivo platežno sredstvo pokazuje stepen u kome je prometna vrednost ovladala proizvodnjom u njenoj dubini i širini.¹⁰⁴

Masa novca koji optiče kao platežno sredstvo određena je pre svega iznosom plaćanja, tj. sumom cena otuđenih roba, a ne roba koje se imaju otuđiti, kao kod prostog novčanog opticaja. Ali tako određeni iznos modifikuje se dvostruko, prvo brzinom kojom isti komad novca ponavlja istu funkciju ili kojom se masa plaćanja pretstavlja kao procesni lanac plaćanja. A plaća B-u, posle čega B plaća C-u, i tako dalje. Brzina kojom isti komad novca ponavlja svoju funkciju platežnog sredstva zavisi, s jedne strane, od veriženja dužničko-poverilačkih odnosa između imalaca roba, tako da je isti imalac robe poverilac prema jednom, dužnik prema drugom licu itd., s druge

posredno potrebne i on „prenosi na to treće lice dug koji ono prvo ima prema njemu. Obveznica ide tako iz ruke u ruku, — to i jeste cirkulacija. Ako neko stekne pravo po dugovnom odnosu izraženom u metalnom novcu, on može raspolagati ne samo uslugama prvobitnog dužnika već i uslugama svih članova radne zajednice“. (Macleod: „Theory and Practice of Banking etc.“, London 1855, v. I, ch 1.)

¹⁰³ Bailey, l. c., p. 3, kaže: „Novac je opšti predmet obaveza ili onaj predmet u kome je zaključena većina ugovora o svojini, koji se imaju da ispune u neko kasnije vreme.“

¹⁰⁴ Senior, l. c., p. 221, kaže: „Pošto se vrednost svake stvari menja u određenom periodu vremena, to se kao platežno sredstvo uzima artikal čija se vrednost najmanje menja, koji najduže zadržava datu prosečnu kupovnu sposobnost. Na taj način novac postaje izraz ili pretstavnik vrednosti.“ Obrnuto. Baš zato što su zlato, srebro itd. postali novac, tj. postojanje osamostaljene prometne vrednosti, oni postaju opšte platežno sredstvo. Upravo onda kad se pojavljuje interes za stabilnost veličine vrednosti novca koji pominje g. Senior, tj. u periodima kad se novac silom prilika široko upotrebljava kao opšte platežno sredstvo, otkriva se i kolebanje njegove veličine vrednosti. Takav jedan period bila je u Engleskoj Elizabetina epoha, i u to vreme su lord Burleigh i ser Thomas Smith, s obzirom na očiglednu depresijaciju plemenitih metala, progurali parlamentarni zakon koji obavezuje univerzitete u Oxfordu i Cambridgu da trećinu svoje zemljišne rente rezervišu sebi u pšenici i sladu od ječma.

strane, od dužine vremena koja odvaja razne termine plaćanja. Ovaj lanac plaćanja ili naknadnih prvih metamorfoza roba kvalitativno je različit od lanca metamorfoza koji se pretstavlja u optičaju novca kao prometnog sredstva. Taj drugi lanac ne samo što se pojavljuje u vremenskoj sukcesiji, nego u njoj tek nastaje. Roba postaje novac, zatim ponovo roba, i tako osposobljava drugu robu da postane novac itd., ili, prodavac postaje kupac, usled čega drugi imalac robe postaje prodavac. Ova veza nastaje slučajno u samom procesu robne razmene. Ali što se novac koji A plaća B-u od B-a dalje isplaćuje C-u, a od C-a D-u itd., i to u vremenskim intervalima koji brzo slede jedni za drugim — u ovoj spoljašnjoj vezi samo se ispoljava već gotova društvena veza. Isti novac ne optiče kroz razne ruke zato što se pojavljuje kao platežno sredstvo, već optiče kao platežno sredstvo zato što su razne ruke već udarile jedna drugu po dlanu. Brzina kojom novac optiče kao platežno sredstvo pokazuje, dakle, mnogo dublje uvlačenje pojedinaca u prometni proces nego brzina kojom novac optiče kao moneta ili kao kupovno sredstvo.

Suma cena istovremenih i stoga prostorno uporednih kupovina i prodaja obrazuje granicu nadomeštanja monetne mase brzinom optičaja. Ova granica otpada za novac koji funkcioniše kao platežno sredstvo. Ako se plaćanja koja se imaju istovremeno izvršiti koncentrišu na jednom mestu, što se pre svega prirodno dešava samo na velikim sabirnim tačkama robnog prometa, onda se plaćanja kao negativne i pozitivne veličine međusobno izjednačuju, pošto A ima da plati B-u, istovremeno od C-a da izvrši naplatu itd. Suma novca koja je potrebna kao platežno sredstvo neće stoga biti određena sumom plaćanja koja se imaju realizovati istovremeno, nego većom ili manjom njihovom koncentracijom i visinom salda koji preostaje posle njihovog međusobnog potiranja kao negativnih i pozitivnih veličina. Radi ovih izjednačenja nastaju specijalne ustanove, a da se uopšte ne razvije kredit, kao, naprimera, u starom Rimu. Ali razmatranje ovih ustanova ne spada ovamo, kao ni razmatranje opštih termina plaćanja koji se svuda fiksiraju u određenim društvenim krugovima. Ovde treba samo još napomenuti da je specifični

uticaj koji ovi termini vrše na periodična kolebanja količine novca u opticaju bio naučno istraživan tek u najnovije vreme.

Ukoliko se plaćanja izjednačuju kao pozitivne i negativne veličine, stvarni novac se uopšte ne pojavljuje. On se ovde razvija samo u svom obliku mere vrednosti, s jedne strane, u ceni robe, a, s druge strane, u visini uzajamnih obaveza. Osim svog mislenog postojanja, prometna vrednost ovde, dakle, ne dobija nikakvo samostalno postojanje, čak ni postojanje znaka vrednosti, odnosno novac postaje samo idealni računski novac. Funkcija novca kao platežnog sredstva uključuje, dakle, protivrečnost da novac, s jedne strane, ukoliko se plaćanja izjednačuju, samo misleno deluje kao mera, dok, s druge strane, ukoliko se plaćanje ima stvarno da izvrši, stupa u promet ne kao iščezavajuće prometno sredstvo, već kao mirujuće postojanje opšteg ekvivalenta, kao apsolutna roba, jednom rečju kao novac. Gde se, dakle, razvio lanac plaćanja i veštački sistem njihovog izjednačavanja, novac se prilikom potresa koji nasilno prekidaju tok plaćanja i ometaju mehanizam njihovog izjednačavanja naglo pretvara iz svog plinovitog, šimeričnog oblika mere vrednosti u kruti, zvečeći novać ili platežno sredstvo. Dakle, u uslovima razvijene buržoaske proizvodnje, kad je imalac robe već odavno postao kapitalist, kad poznaje svog Adama Smitha i otmeno se smeška nad praznoverjem da su samo zlato i srebro novac, odnosno da je novac uopšte, za razliku od ostalih roba, apsolutna roba, novac se najedanput opet pojavljuje ne kao posrednik prometa, već kao jedino adekvatan oblik prometne vrednosti, kao jedino bogatstvo, sasvim onako kako ga shvata zgrtač blaga. Kao takvo isključivo postojanje bogatstva, novac se ne pojavljuje, kao, naprimer, u monetarnom sistemu, u samo mislenoj, nego u stvarnoj obezvređenosti i bezvrednosti svakog materijalnog bogatstva. To je posebni momenat kriza svet-skog tržišta koji se zove novčana kriza. Summum bonum [najviše dobro] za kojim u takvim momentima nastaje vika kao za jedinim bogatstvom jeste novac, gotov novac, a pored njega sve ostale robe izgledaju, baš zbog toga što su upotrebne vrednosti, kao beskorisne, kao trice, igračke ili, kao što kaže naš doktor Martin Luther, kao

puki predmeti kindurenja i ždranja. Ovo naglo pretvaranje kreditnog sistema u monetarni sistem spaja teoretski strah sa praktičnom panikom i agente prometa hvata strava pred nedokučivom tajnom njihovih sopstvenih odnosa.¹⁰⁵

Plaćanja, sa svoje strane, iziskuju jedan rezervni fond, akumulaciju novca kao platežnog sredstva. Obrazovanje ovih rezervnih fondova ne pojavljuje se više, kao kod obrazovanja blaga, kao delatnost koja je tuđa samom prometu niti, kao kod monetne rezerve, samo kao tehnički zastoj monete, već se novac mora postepeno nakupiti da bi bio tu o određenim budućim terminima plaćanja. Doka se, dakle, obrazovanje blaga u apstraktnom obliku, u kome važi kao bogaćenje, smanjuje uporedo s razvojem buržoaske proizvodnje, ovo obrazovanje blaga, koje je neposredan zahtev procesa razmene, raste ili se, tačnije, deo blagâ, koja se uopšte stvaraju u sferi robnog prometa, apsorbuje kao rezervni fond platežnih sredstava. Što je buržoaska proizvodnja razvijenija, to se više ovi rezervni fondovi ograničavaju na nužni minimum. U svom delu o snižavanju kamatne stope¹⁰⁶ Locke daje interesantne podatke o veličini ovih rezervnih fondova za njegovo vreme. Odatle se vidi koliko su veliki deo novca koji je uopšte bio u opticaju apsorbovali rezervoari platežnih sredstava u Engleskoj baš u periodu kada se počelo da razvija banкарство.

Zakon o količini novca u opticaju, onakav kakav je rezultirao iz posmatranja prostog novčanog opticaja, bitno se modifikuje opticajem platežnog sredstva. Pri datoj brzini opticaja novca, bilo kao prometnog sredstva bilo kao

¹⁰⁵ Boisguillebert, koji bi hteo da spreči ustajanje buržoaskih produkcionih odnosa protiv samih buržuja, voli da razmatra one oblike novca u kojima se novac pojavljuje samo misleno ili samo prolazno. Takvo je ranije bilo prometno sredstvo. Takvo je i platežno sredstvo. On i opet ne vidi neposredovani prelaz novca iz idealnog oblika u njegovu spoljašnju stvarnost, to da je zvećeci novac latentno sadržan već u samo zamišljenoj meri vrednosti. Da je novac, veli on, puki oblik samih roba, pokazuje se u trgovini na veliko gde se razmena vrši bez intervencije novca pošto „les marchandises sont appréciées“ (robe su procenjene). („Le détail de la France“, l. c., p. 210.)

¹⁰⁶ Locke, l. c., p. 17, 18.

platežnog sredstva, ukupna suma novca koji optiče u datom razmaku vremena biće određena ukupnom sumom robnih cena koje se imaju da realizuju plus ukupna suma plaćanja koja dospevaju u istom periodu, minus plaćanja koja se izjednačenjem međusobno potiru. Opšti zakon da masa novca u opticaju zavisi od robnih cena time se ni najmanje ne narušava, jer je sam iznos plaćanja određen ugovorno utvrđenim cenama. Međutim, čak i pri pretpostavci da se brzina opticaja i ekonomisanje plaćanjima ne menjaju, jasno je da se zbir cena robnih masa koje cirkulišu u određenom periodu, naprimer jednom danu, i masa novca koji istog dana cirkuliše nipošto ne pokrivaju, jer cirkuliše masa robe čija će se cena tek docnije realizovati u novcu i cirkuliše masa novca za koji su odgovarajuće robe već odavno ispale iz prometa. Ova poslednja masa zavisiće od toga koliko je velika, po ovoj vrednosti, suma onih plaćanja koja dospevaju istoga dana mada su ugovorena u potpuno različitim periodima.

Videli smo da promena vrednosti zlata i srebra ne utiče na njihovu funkciju kao mere vrednosti ili računskog novca. Ali ova promena dobija odlučnu važnost za novac kao blago, jer s porastom ili padom vrednosti zlata ili srebra raste ili pada veličina vrednosti zlatnog ili srebrnog blaga. Od još veće važnosti je ona za novac kao platežno sredstvo. Plaćanje se vrši tek posle prodaje robe, odnosno novac dejstvuje u dva različita vremenska intervala u dvema različitim funkcijama, najpre kao mera vrednosti, a onda kao platežno sredstvo koje odgovara toj meri. Ako se u tom međuvremenu promeni vrednost plemenitih metala ili radno vreme potrebno za njihovu proizvodnju, ista količina zlata ili srebra imaće, u momentu svog pojavljivanja kao platežnog sredstva, veću ili manju vrednost nego u vreme kad je služila kao mera vrednosti ili kad je ugovor bio sklopljen. Funkcija posebne robe, naprimer zlata i srebra kao novca ili kao osamostaljene prometne vrednosti, sukobljava se ovde s njenom prirodom kao posebne robe čija veličina vrednosti zavisi od promene njenih troškova proizvodnje. Velika socijalna revolucija koja je u Evropi izazvala pad vrednosti plemenitih metala isto je tako dobro poznata činjenica kao i obrnuta revolucija koja je u jednom ranom

periodu starorimske republike nastala usled porasta vrednosti bakra u kome su bili ugovoreni dugovi plebejaca. Ne upuštajući se dalje u istraživanje uticaja koji su kolebanja vrednosti plemenitih metala imala na sistem buržoaske ekonomije, već ovde vidimo da pad vrednosti plemenitih metala koristi dužnicima na račun poverilaca, dok porast njihove vrednosti, obrnuto, koristi poveriocima na račun dužnika.

c) Svetski novac

Za razliku od monete, zlato postaje novac tek time što se kao blago povlači iz prometa, potom kao ne-prometno sredstvo ulazi u njega i, najzad, probija granice unutrašnjeg prometa da bi, kao opšti ekvivalent, funkcionisalo u svetu robâ. Time ono postaje *svetski novac*.

Kao što su opšte težinske mere plemenitih metala služile kao prvobitne mere vrednosti, u okviru svetskog tržišta pretvaraju se računska imena novca opet u odgovarajuća težinska imena. Kao što je bezobličan sirovi metal (*aes rude*) bio prvobitni oblik prometnog sredstva, a oblik monete prvobitno samo zvaničan znak težine sadržane u metalnim komadima, tako plemeniti metal kao svetska moneta ponovo odbacuje sa sebe lik i pečat i pada natrag u indiferentan oblik poluge, a ako se nacionalne monete, kao ruski imperijali, meksikanski taliri i engleski sovrini, nalaze u prometu u inostranstvu, njihova oznaka postaje indiferentna i važi samo njihova sadržina. Kao međunarodni novac, plemeniti metali vrše najzad opet svoju prvobitnu funkciju kao sredstvo razmene, koja nije, kao ni sama robna razmena, nastala u krilu prvobitne zajednice, već na dodirnim tačkama raznih zajednica. Kao svetski novac, novac dobija, dakle, ponovo svoj prvobitni prirodni oblik. Napuštajući unutrašnji promet, on ponovo skida posebne oblike koji su izrasli iz razvoja procesa razmene u okviru te posebne oblasti, svoje lokalne oblike merila cena, monete, sitne monete i znaka vrednosti.

Videli smo da u unutrašnjem prometu neke zemlje samo jedna roba služi kao mera vrednosti. Ali pošto tu funkciju vrši u jednoj zemlji zlato, a u drugoj srebro,

na svetskom tržištu važi dvostruka mera vrednosti i novac udvostručuje svoju egzistenciju i u svim ostalim funkcijama. Pretvaranje robnih vrednosti iz cena u zlatu u cene u srebru, i obrnuto, određuje se svaki put relativnom vrednošću oba metala koja se stalno menja i čije utvrđivanje se, prema tome, prikazuje kao stalan proces. Imaoci roba svake unutrašnje prometne oblasti prinuđeni su da za spoljašnji promet naizmenično upotrebljavaju zlato i srebro, i da tako metal koji u zemlji važi kao novac razmenjuju za metal koji im je potreban kao novac upravo u inostranstvu. Svaka zemlja upotrebljava, dakle, kao svetski novac oba metala, zlato i srebro.

U međunarodnom robnom prometu zlato i srebro se ne pojavljuju kao prometno sredstvo, već kao *opšte sredstvo razmene*. Ali opšte sredstvo razmene funkcioniše samo u oba razvijena oblika *kupovnog sredstva* i *platežnog sredstva*, čiji odnos, međutim, na svetskom tržištu postaje obrnut. U sferi unutrašnjeg prometa novac je dejstvovao — ukoliko je bio moneta, ukoliko je predstavljao posrednika u procesnom jedinstvu $R-N-R$ ili samo iščezavajući oblik prometne vrednosti u neprekidnoj promeni mesta pojedinih roba — isključivo kao kupovno sredstvo. Na svetskom tržištu je obrnuto. Zlato i srebro pojavljuju se ovde kao kupovno sredstvo ako je izmena materije samo jednostrana, pa se stoga kupovina i prodaja ne koincidiraju. Pogranična trgovina u Kjahti je, naprimer, stvarno i po ugovoru trampa, pri čemu je srebro samo mera vrednosti. Pat od 1857—58 prisilio je Kineze da prodaju a da ne kupuju. Tada se srebro odjednom pojavilo kao kupovno sredstvo. S obzirom na slovo ugovora, Rusi su prerađivali francuske monete od 5 franaka u grube srebrne robe koje su služile kao sredstvo razmene. Srebro stalno funkcioniše kao kupovno sredstvo između Evrope i Amerike, s jedne strane, i Azije, s druge strane, gde se taloži kao blago. Dalje, plemeniti metali funkcionišu kao međunarodno kupovno sredstvo kad god se naglo poremeti postojeća ravnoteža u izmeni materije između dve nacije, naprimer kad rđava žetva prisili jednu od tih da kupuje u izvanredno velikoj meri. Naposletku, plemeniti metali su međunarodno kupovno sredstvo u rukama zemalja koje proizvode zlato

i srebro, gde su oni neposredan proizvod i roba, a ne pretvoren oblik robe. Što se više robna razmena razvija između raznih nacionalnih prometnih sfera, to se više razvija funkcija svetskog novca kao *platežnog sredstva* radi izravnanja međunarodnih bilansa.

Kao i unutrašnji promet, tako i međunarodni promet iziskuje količinu zlata i srebra koja se stalno menja. Jedan deo nagomilanih blaga služi stoga kod svakog naroda kao rezervni fond svetskog novca koji se čas prazni, a čas opet puni, prema oscilacijama robne razmene.¹⁰⁷ Sem posebnih kretanja u kojima svetski novac teče u oba smera između nacionalnih prometnih sfera, on ima jedno opšte kretanje čije se polazne tačke nalaze na izvorima proizvodnje sa kojih se potoci zlata i srebra valjaju u raznim pravcima preko svetskog tržišta. Ovde zlato i srebro ulaze u svetski promet kao robe i razmenjuju se kao ekvivalenti, u srazmeri prema u njima sadržanom radnom vremenu, za robne ekvivalente pre nego što uđu u sfere unutrašnjeg prometa. U njima se stoga pojavljuju sa datom veličinom vrednosti. Svako padanje ili rasteenje njihovih troškova proizvodnje utiče stoga ravnomerno na njihovu relativnu vrednost na svetskom tržištu koja je, međutim, potpuno nezavisna od stupnja u kome različite nacionalne prometne sfere gutaju zlato ili srebro. Onaj deo metalnog potoka koji hvata svaka posebna sfera robnog sveta ulazi delom neposredno u unutrašnji novčani opticaj radi nadoknade izlizanih metalnih moneta, delom se odvodi u razne rezervoare blaga u vidu monete, platežnog sredstva i svetskog novca, a delom se pretvara u luksuzne predmete, dok naposljetku ostatak postaje prosto-naprosto blago. Na razvijenom stepenu buržoaske proizvodnje obrazovanje blagâ se svodi na minimum koji razni procesi prometa zahtevaju za slobodnu igru njegovog mehanizma. Blago kao takvo postaje ovde samo neiskorišćeno bogatstvo — ukoliko nije trenutni oblik suviška u bilansu plaćanja, rezultat prekinute

¹⁰⁷ „Nagomilani novac dodaje se sumi koja se, da bi stvarno bila u prometu i zadovoljila moguće potrebe trgovine, udaljuje i napušta sferu samog prometa.“ (G. R. Carli, primedba u *Verrijevim* „Meditazioni sulla Economia Politica“, p. 196, t. XV u zborniku *Custodi*, l. c.)

izmene materije i stoga zamrzavanje robe u njenoj prvoj metamorfozi.

Kao što su zlato i srebro kao novac po svom pojmu opšta roba, tako u svetskom novcu dobijaju odgovarajući oblik postojanja univerzalne robe. U srazmeri u kojoj se svi proizvodi za njih otuduju oni postaju pretvoreni oblik svih roba i stoga svestrano otuđiva roba. Kao materijalizacija opšteg radnog vremena, oni se ostvaruju u onoj meri u kojoj izmena materije realnih radova obuhvata zemljinu površinu. Oni postaju opšti ekvivalent u onom stupnju u kome se razvija niz posebnih ekvivalenata koji sačinjavaju njihovu sferu razmene. Pošto robe u svetskom prometu univerzalno razvijaju svoju sopstvenu prometnu vrednost, njen u zlato i srebro pretvoreni oblik pojavljuje se kao svetski novac. Dok, dakle, nacije imalaca roba svojom svestranom proizvodnjom i opštim prometom pretvaraju zlato u adekvatan novac, njima proizvodnja i promet izgledaju samo kao sredstvo da bi izvukle novac u obliku zlata i srebra iz svetskog tržišta. Zlato i srebro kao svetski novac su stoga isto toliko proizvod opšteg robnog prometa koliko i sredstvo daljeg proširenja njegovih granica. Kao što je iza leđa alhemista, koji su hteli da prave zlato, izrasla hemija, tako iza leđa imalaca roba, koji jure za robom u njenom začaranom liku, izbijaju izvori svetske industrije i svetske trgovine. Zlato i srebro pomažu u stvaranju svetskog tržišta time što u svom pojmu novca anticipiraju njegovo postojanje. Da ovo njihovo čarobno dejstvo nije nipošto ograničeno na doba detinjstva buržoaskog društva, već da nužno proističe iz izopačenosti u kojoj se nosiocima robnog sveta pojavljuje njihov društveni rad, dokazuje izvanredan uticaj koji otkriće novih zemalja sa nalazištima zlata sredinom XIX veka vrši na svetski promet.

Kao što se novac razvija u svetski novac, tako se imalac robe razvija u kosmopolita. Kosmopolitski odnos među ljudima je prvobitno samo njihov odnos u svojstvu imalaca roba. Roba je sama po sebi uzvišena iznad svih religioznih, političkih, nacionalnih i jezičkih barijera. Njen opšti jezik je cena, a njeno opšte biće je novac. Ali s razvojem svetskog novca, za razliku od nacionalne monete, razvija se kosmopolitizam imalaca roba kao vera praktičnog razuma, za razliku od nasleđenih religioznih,

nacionalnih i ostalih predrasuda koje koče izmenu materije čovečanstva. Kad isto zlato koje u obliku američkih iglova (komada od 10 dolara) stigne u Englesku postaje sovrin, posle tri dana optiče u Parizu kao napoleondor, posle nekoliko nedelja se opet pojavi u Veneciji kao dukat, ali uvek zadržava istu vrednost; imaocu robâ postaje jasno da nacionalnost „is but the guinea's stamp“ (nije drugo do žig gvineje). Uzvišena ideja u kojoj mu se otkriva ceo svet jeste ideja jednog tržišta — *svetskog tržišta*.¹⁰⁸

4. Plemeniti metali

Buržoaski proces proizvodnje ovlađuje pre svega metalnim prometom kao gotovim, zatečenim organom, koji se, doduše, postepeno preobražava, ali ipak uvek zadržava svoju osnovnu konstrukciju. Pitanje: zašto umesto drugih roba zlato i srebro služe kao novčani materijal — prelazi granice buržoaskog sistema. Stoga ćemo samo sumarno navesti najvažnija gledišta.

Budući da opšte radno vreme dozvoljava samo kvantitativne razlike, predmet koji treba da važi kao njegova specifična inkarnacija mora biti sposoban da pretstavlja čisto kvantitativne razlike, tako da se istovetnost, uniformnost kvaliteta pretpostavlja. To je prvi uslov za funkciju neke robe kao mere vrednosti. Procenjujem li, naprimer, sve robe u volovima, kožama, žitu itd., moram ih, ustvari, meriti u idealnom prosečnom volu, prosečnoj koži, pošto se vo kvalitativno razlikuje od vola, žito od žita, koža od kože. Zlato i srebro su, naprotiv, kao prosta tela, uvek sami sebi jednaki i stoga njihove jednake količine predstavljaju vrednosti jednake veličine.¹⁰⁹ Drugi

¹⁰⁸ *Montanari*, „Della Moneta“ (1683), l. c., p. 40. „Povezanost svih naroda između sebe tako je proširena preko cele zemaljske kugle da se može reći da je ceo svet postao gotovo jedan grad u kome je neprekidan sajam svih roba i gde svako može, sedeći kod kuće da pomoću novca nabavlja i uživa sve što su bilo gde proizveli zemlja, životinje i ljudska radinost. Divan pronalazak.“

¹⁰⁹ „Metali imaju tu osobinu da se samo u njima svi odnosi svode na jedno, a to je njihova količina, da od prirode nisu dobili različit kvalitet niti u unutrašnjoj građi niti u spoljašnjoj formi i fakturi.“ (*Galiani*, l. c., p. 130.)

uslov za robu koja treba da služi kao opšti ekvivalent, a koji proizlazi neposredno iz funkcije pretstavljanja čisto kvantitativnih razlika, jeste mogućnost njenog deljenja u proizvoljne delove i mogućnost njihovog ponovnog spajanja, tako da se računski novac može pretstaviti i čulno. Zlato i srebro poseduju ta svojstva u izvanrednom stepenu.

Kao prometno sredstvo, zlato i srebro imaju pred ostalim robama tu prednost što njihovoj velikoj specifičnoj težini, koja se sastoji u tome da u malom prostoru pretstavljaju relativno mnogo težine, odgovara njihova ekonomska specifična težina, obuhvatanje relativno mnogo radnog vremena, tj. velike prometne vrednosti, u malom obimu. Time je obezbedena lakoća transportovanja, prenošenja iz ruku u ruke i iz zemlje u zemlju, sposobnost da se isto tako brzo pojave kao i nestanu — ukratko, materijalna pokretljivost, uslov sine qua non [neophodan uslov] robe koja ima da služi kao *perpetuum mobile* prometnog procesa.

Visoka specifična vrednost plemenitih metala, trajnost, relativna nerazorivost, neoksidiranje na vazduhu, kod zlata specijalno njegova nerastvorivost u kiselinama, osim u carskoj vodi, sve te prirodne osobine čine plemenite metale prirodnim materijalom obrazovanja blaga. Stoga Pedro Martyr, koji je, izgleda, bio veliki ljubitelj čokolade, kaže o vrećama kakaoa koje su bile jedna od vrsta meksiškanskog novca: „O srećnog li novca koji ljudskom rodu pruža prijatno i korisno piće i čuva svoje posednike od paklene zaraze lakomosti, jer se ne može ni zakopati ni dugo čuvati.“ (*De orbe novo.*)

Veliki značaj metalâ uopšte u neposrednom procesu proizvodnje u vezi je sa njihovom funkcijom kao instrumenata proizvodnje. Apstrahujući od njihove retkosti, velika mekoća zlata i srebra u poređenju s gvožđem, pa čak i s bakrom (u kaljenom stanju u kome su ga upotrebljavali stari narodi), čini ih nesposobnim za takvu upotrebu i lišava ih stoga u velikoj meri svojstva na kome se zasniva upotrebna vrednost metalâ uopšte. Kao što nisu korisni u okviru neposrednog procesa proizvodnje, tako nisu neophodni ni kao sredstva za život, kao predmeti potrošnje. Stoga bilo koja njihova količina može

da uđe u društveni proces prometa a da ne utiče štetno na proces neposredne proizvodnje i potrošnje. Njihova individualna upotrebna vrednost ne dolazi u sukob s njihovom ekonomskom funkcijom. S druge strane, zlato i srebro su ne samo negativno suvišni predmeti, tj. predmeti bez kojih čovek može da bude, nego ih njihova estetska svojstva čine prirodnim materijalom raskoši nakita, sjaja, prazničnih upotreba, ukratko — pozitivnim oblikom obilja i bogatstva. Oni se pojavljuju u neku ruku kao samorodna svetlost koja se izvlači iz podzemnog sveta, pri čemu srebro reflektuje sve svetlosne zrake u njihovoj izvornoj mešavini, a zlato samo najvišu potenciju boje, naime crvenu. A osećaj za boje je najpopularniji oblik estetskog osećanja uopšte. Etimološku vezu naziva plemenitih metala u raznim indogermanskim jezicima sa odnosima boja dokazao je Jakob Grimm. (Vidi njegovu *Istoriju nemačkog jezika*.)

Konačno, sposobnost zlata i srebra da se mogu pretvoriti iz oblika monete u oblik poluge, iz oblika poluge u oblik luksuznih predmeta i obrnuto, dakle prednost pred svim ostalim robama što nisu sputani u jednom date, određene upotrebne oblike, čini ih prirodnim materijalom novca, koji mora stalno prelaziti iz jedne određenosti oblika u drugu.

Priroda ne proizvodi novac, kao što ne proizvodi ni bankare ili menični tečaj. Ali pošto buržoaska proizvodnja mora da kristališe bogatstvo kao fetiš u obliku nekog pojedinačnog predmeta, zlato i srebro su njegova odgovarajuća inkarnacija. Zlato i srebro nisu po prirodi novac, ali novac je po prirodi zlato i srebro. S jedne strane, srebrni ili zlatni novčani kristal nije samo proizvod prometnog procesa, nego ustvari njegov jedini mirujući proizvod. S druge strane, zlato i srebro su gotovi proizvodi prirode, i oni su ono prvo isto tako neposredno kao što su neposredno i ovo drugo, neodvojeni nikakvom različitošću oblika. Opšti proizvod društvenog procesa ili sam društveni proces kao proizvod jeste poseban proizvod prirode, metal koji se krije u utrobi zemlje i iz nje može iskopati.¹¹⁰

¹¹⁰ Godine 760 iselila se masa siromašnih ljudi da bi ispirali rečni zlatonosni pesak južno od Praga, a tri čoveka su mogla da

Videli smo da zlato i srebro ne mogu da ispune zahtev koji im se kao novcu postavlja, naime da budu nepromenljive veličine vrednosti. Međutim, kao što već kaže Aristotel, oni poseduju permanentniju veličinu vrednosti od proseka ostalih roba. Apstrahujući od opšteg dejstva apresijacije ili depresijacije plemenitih metala, kolebanja vrednosnih odnosa zlata i srebra su od naročite važnosti, jer na svetskom tržištu oba služe uporedo kao materija novca. Čisto ekonomski uzroci ove promene vrednosti — osvajanja i ostali politički prevrati, koji su vršili veliki uticaj na vrednost metala u Starom svetu, deluju samo lokalno i prolazno — moraju se svesti na promenu radnog vremena potrebnog za proizvodnju tih metala. Samo radno vreme zavisiće od njihove relativne prirodne retkosti i od većih ili manjih teškoća na koje nailazi njihovo dobijanje u čisto metalnom stanju. Zlato je ustvari prvi metal koji čovek otkriva. S jedne strane, sama ga priroda pruža u samorodnom kristalnom obliku, individualizovano, hemiski nespojeno s drugim telima ili, kao što su alhemisti govorili, u devičanskom stanju; s druge strane, sama priroda preuzima posao tehnologije u velikim ispiralištima zlata — u rekama. Od strane čoveka se na taj način traži samo najgrublji rad, bilo radi dobijanja zlata iz reka bilo radi njegovog dobijanja iz nanosa, dok dobijanje srebra pretpostavlja rudarske radove i uopšte relativno visoko razvijenu tehniku. Stoga je prvobitna vrednost srebra, i pored njegove manje apsolutne retkosti, relativno veća od vrednosti zlata. Strabonovo tvrđenje da se kod nekog arapskog plemena daje 10 funti zlata za 1 funtu gvožđa i 2 funte zlata za 1 funtu srebra ne izgleda nimalo neverovatno. Ali u srazmeri u kojoj se proizvodne snage društvenog rada razvijaju i stoga proizvod prostog rada u poređenju s proizvodom kombinovanog rada poskupljuje, u srazmeri u kojoj se zemaljska kora svestranije otvara i prvobitni površinski izvori priliva zlata presušuju, vrednost srebra

za jedan dan izvade 3 marke zlata. Usled toga je priliv k „dig-gins“-ima [nalazištima zlata] i broj ruku povučenih iz poljoprivrede bio tako velik da je zemlju naredne godine snašla glad. (Vidi M. G. Körner, „Abhandlung von dem Altertum des böhmischen Bergwerks“. Schneeberg 1758.)

će padati u odnosu prema vrednosti zlata. Na datom stepenu razvoja tehnologije i saobraćajnih sredstava biće, na kraju krajeva, od presudnog značaja otkrivanje novih nalazišta zlata ili srebra. U staroj Aziji odnos zlata prema srebru bio je 6 prema 1 ili 8 prema 1, a ovaj poslednji odnos postojao je u Kini i Japanu još u početku XIX veka; 10 prema 1, odnos koji je postojao u doba Ksenofona, može se smatrati prosečnim odnosom srednjeg Starog veka. Iskorišćavanje španskih rudnika srebra od strane Kartage, a docnije od strane Rima, delovalo je u Starom veku otprilike kao otkriće američkih rudnika u savremenoj Evropi. Za doba Rimskog carstva može se uzeti 15 ili 16 prema 1 kao grubi prosek, mada se u Rimu često može naići na veću depresijaciju srebra. Ovo kretanje, koje je počelo sa relativnom depresijacijom zlata i završilo padom vrednosti srebra, ponavlja se u idućem razdoblju koje se proteže od Srednjeg veka pa do u najnovije vreme. Kao u doba Ksenofona, prosečan odnos u Srednjem veku iznosi 10 prema 1 i menja se usled otkrića američkih rudnika ponovo na 16 ili 15 prema 1. Otkrićem australiskih, kaliforniskih i kolumbiskih izvora zlata, ponovni pad vrednosti zlata postaje verovatan.¹¹¹

¹¹¹ Dosad australiska i druga otkrića nisu još uticala na odnos vrednosti zlata i srebra. Suprotna tvrđenja Michela Chevaliera vrede isto toliko koliko i socijalizam ovog eks-sensimonista. Dođuše, kotiranja srebra na londonskom tržištu dokazuju da je prosečna cena srebra u zlatu u toku 1850—1858 za nepuna 3 procenta viša nego u periodu 1830—1850. Porast se, međutim, objašnjava naprosto aziskom tražnjom srebra. Za vreme 1852—1858 menja se cena srebra u pojedinim godinama i mesecima samo usled ove tražnje, a nipošto usled priliva zlata iz novootkrivenih izvora. Evo pregleda cena srebra u zlatu na londonskom tržištu:

Cene srebra po unči

<i>Godina</i>	<i>Mart</i>	<i>Juli</i>	<i>Novembar</i>
1852	60 ¹ / ₈ pensa	60 ¹ / ₄ pensa	61 ⁷ / ₈ pensa
1853	61 ³ / ₈ „	60 ¹ / ₂ „	61 ⁷ / ₈ „
1854	61 ⁷ / ₈ „	61 ³ / ₄ „	61 ¹ / ₂ „
1855	60 ⁷ / ₈ „	61 ¹ / ₂ „	61 ³ / ₄ „
1856	60 „	61 ¹ / ₄ „	62 ¹ / ₈ „
1857	61 ³ / ₄ „	61 ⁵ / ₈ „	61 ¹ / ₂ „
1858	61 ⁵ / ₈ „		

Kao što je opšta požuda za zlatom terala narode i vladare u XVI i XVII veku, dobu detinjstva savremenog buržoaskog društva, u krstaške ratove preko mora u poteri za zlatnim Gralom,^{111a} tako su prvi tumači savremenog sveta, tvorci monetarnog sistema, od kojeg je merkantilni sistem samo jedna varijanta, proglasili zlato i srebro, tj. novac, za jedino bogatstvo. Oni su tačno formulisali da je poziv buržoaskog društva „praviti novac“, dakle, sa gledišta prostog robnog prometa, stvarati večito blago koje ne izjedaju ni moljci ni rđā. Monetarnom sistemu se ne može odgovoriti time što će se reći da je jedna tona gvožđa sa cenom od 3 f. st. isto tolika veličina vrednosti kao 3 f. st. zlata. Tu se ne radi o veličini prometne vrednosti, već o njenom adekvatnom obliku. Kad monetarni i merkantilni sistem ističe svetsku trgovinu i one posebne grane nacionalnog rada koje se neposredno slivaju u svetsku trgovinu kao jedino prave izvore bogatstva ili novca, treba uzeti u obzir da se u to doba najveći deo nacionalne proizvodnje kretao još u feudalnim oblicima i služio samim proizvođačima kao neposredan izvor izdržavanja. Proizvodi se velikim delom nisu pretvarali u robe i stoga ni u novac, nisu uopšte ulazili u opštu društvenu izmenu materije i stoga se nisu pojavljivali kao opredmećenje opšteg apstraktnog rada i ustvari nisu predstavljali buržoasko bogatstvo. Novac kao svrha prometa je prometna vrednost ili apstraktno bogatstvo, a ne bilo koji materijalni elemenat bogatstva kao određujuća svrha i pokretački motiv proizvodnje. Kao što je to odgovaralo fazi koja je prethodila buržoaskoj proizvodnji, ovi nepriznati proroci držali su se čistog, opipljivog i sjajnog oblika prometne vrednosti, njenog oblika kao opšte robe, za razliku od svih posebnih roba. Specifično buržoaska ekonomska sfera tadašnjeg doba bila je sfera robnog prometa. Sa gledišta ove elementarne sfere oni su stoga prosuđivali ceo zamršen proces buržoaske proizvodnje i

^{111a} „Zlato je divna stvar! Ko ga poseduje, gospodar je svega što želi. Zlatom se može dušama utrti put u raj.“ (Kolumbo u pismu sa Jamajke, 1503.) [Marxova beleška u ličnom primerku knjige „Zur Kritik der politischen Ökonomie“.]

brkali su novac s kapitalom. Nепrestana borba savremenih ekonomista protiv monetarnog i merkantilnog sistema potiče velikim delom otuda što je ovaj sistem u grubo naivnom obliku izbrbljao tajnu buržoaske proizvodnje, naime da njome vlada prometna vrednost. Iako ima u vidu pogrešnu praktičnu svrhu, Ricardo kaže negde da se čak i u vremenima gladi žito uvozi ne zbog toga što narod gladije, već zato što trgovac žitom stiče novac. U svojoj kritici monetarnog i merkantilnog sistema politička ekonomija greši, dakle, u tome što napada ovaj sistem kao puku iluziju i samo kao pogrešnu teoriju, a ne raspoznaje u njoj varvarski oblik svoje sopstvene osnovne pretpostavke. Pored toga, ovaj sistem zadržava ne samo izvesno istorisko pravo, nego puno građansko pravo u granicama određenih sfera savremene privrede. Na svim stepenima buržoaskog procesa proizvodnje gde bogatstvo dobija elementarni oblik robe prometna vrednost dobija elementarni oblik novca, i u svim fazama procesa proizvodnje bogatstvo se stalno za jedan časak ponovo pretvara u opšti elementarni oblik robe. Čak i u najrazvijenijoj buržoaskoj ekonomiji ne ukidaju se specifične funkcije zlata i srebra kao novca, za razliku od njihove funkcije kao prometnog sredstva i u suprotnosti sa svima ostalim robama, već se samo ograničavaju, što znači da monetarni i merkantilni sistem zadržavaju svoje pravo. Katolička činjenica da se zlato i srebro kao neposredna inkarnacija društvenog rada, i stoga kao postojanje apstraktnog bogatstva, suprotstavljaju ostalim profanim robama vreda, naravno, protestantsko point d'honneur (osećanje časti) buržoaske ekonomije, i iz straha od predrasuda monetarnog sistema ova je za dugo vreme izgubila moć rasuđivanja o fenomenima novčanog prometa, kao što će pokazati sledeći prikaz.

Za razliku od monetarnog i merkantilnog sistema, koji novac poznaju samo u njegovoj određenosti oblika kao kristalnog proizvoda prometa, bilo je potpuno u redu što ga je klasična ekonomija shvatila pre svega u njegovom tečnom obliku, kao obliku prometne vrednosti koji se u okviru same metamorfoze robe stvara i ponovo nestaje. Kao što se, dakle, robni promet shvata isključivo u obliku R—N—R, a ovaj opet isključivo u određenosti

procesnog jedinstva prodaje i kupovine, tako se novac priznaje u svojoj određenosti oblika kao prometnog sredstva nasuprot svojoj određenosti oblika kao novca. Ako se prometno sredstvo u svojoj funkciji monete izoluje, ono se pretvara, kao što smo videli, u znak vrednosti. Ali pošto se pred klasičnom ekonomijom nalazio najpre metalni promet kao vladajući oblik prometa, ona metalni novac shvata kao monetu, a metalnu monetu kao puki znak vrednosti. U skladu sa zakonom prometa znakova vrednosti, postavlja se teza da cene robâ zavise od mase novca u opticaju, a ne, obrnuto, da masa novca u opticaju zavisi od cene roba. Ovo shvatanje nalazimo manje ili više nagovešteno kod italijanskih ekonomista XVII veka, čas potvrđeno čas poricano od Locka, određeno razvijeno od „Spectator“-a (u broju od 19 oktobra 1711), od *Montesquieua* i *Huma*. Pošto je *Hume* daleko najznačajniji pretstavnik ove teorije u XVIII veku, započecemo njime naš pregled.

Pod određenim pretpostavkama izgleda da povećanje ili smanjenje količine, bilo da je u pitanju promet metalnog novca bilo promet znakova vrednosti, *ravnomerno* deluje na robne cene. Ako pada ili raste *vrednost* zlata ili srebra u kojima se procenjuju prometne vrednosti robâ kao cene, tada rastu ili padaju *cene* jer se njihova mera vrednosti promenila, i u prometu se kao moneta nalazi više ili manje zlata i srebra jer su cene porasle ili pale. Ali vidljivi fenomen jeste promena cena usled povećanja ili smanjenja količine prometnih sredstava pri nepromenjenoj prometnoj vrednosti roba. S druge strane, ako pada ili raste količina znakova vrednosti u prometu iznad ili ispod potrebnog nivoa, tada se oni padom ili porastom robnih cena svode silom na taj nivo. U oba slučaja izgleda da je isto dejstvo izazvano istim uzrokom, a *Hume* se držao ovog privida.

Svako naučno istraživanje odnosa između određenog broja prometnih sredstava i kretanja robnih cena mora da vrednost novčanog materijala pretpostavi kao datu. *Hume*, međutim, posmatra isključivo periode revolucije u meri samih plemenitih metala, dakle revolucije u meri vrednosti. Porast robnih cena sa istovremenim povećanjem količine metalnog novca počev od otkrića američkih rud-

nika čini istorisku pozadinu njegove teorije, kao što polemika protiv monetarnog i merkantilnog sistema pokazuje njen praktični motiv. Priliv plemenitih metala može se, naravno, povećati pri nepromenjenim troškovima njihove proizvodnje. S druge strane, smanjenje njihove vrednosti, tj. radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju, ispoljiće se najpre samo u povećanju njihovog priliva. Stoga se, govorili su docnije Humovi učenici, smanjena vrednost plemenitih metala ispoljava u sve većoj masi prometnih sredstava, a sve veća masa prometnih sredstava u porastu robnih cena. Ustvari pak, raste samo cena izvezenih roba koje se razmenjuju za zlato i srebro kao robu, a ne kao prometno sredstvo. Na taj način cena tih roba koje su procenjene u zlatu i srebru smanjene vrednosti raste prema svim ostalim robama čija se prometna vrednost i dalje procenjuje u zlatu i srebru po merilu njihovih starih troškova proizvodnje. Ova dvojaka procena prometnih vrednosti roba u istoj zemlji može, naravno, biti samo privremena, i cene u zlatu ili srebru moraju se izjednačiti u proporcijama koje su određene samim prometnim vrednostima, tako da se na kraju krajeva prometne vrednosti svih roba procenjuju prema novoj vrednosti novčanog materijala. Analiziranje ovog procesa ne spada ovamo, kao god ni način na koji se uopšte u kolebanjima tržišnih cena probija prometna vrednost roba. Ali novim kritičkim istraživanjima o kretanju robnih cena u XVI veku očito je dokazano da je ovo izjednačenje u nerazvijenim periodima buržoaske proizvodnje veoma postupno i da se raspodeljuje na duga razdoblja, a u svakom slučaju da ne ide u korak s povećanjem količine gotovog novca u opticaju.¹¹² Potpuno su neumesna ukazivanja koja su voleli da čine Humovi učenici na porast cena u starom Rimu usled osvajanja Makedonije, Egipta i Male Azije. Starom svetu svojstveno naglo i nasilno prenošenje nagomilanih novčanih blaga iz jedne zemlje u drugu, privremeno smanjenje troškova proizvodnje plemenitih metala za neku zemlju prostim procesom pljačke ne utiču na imanentne zakone novčanog

¹¹² Uostalom, Hume priznaje ovu postepenost, ma koliko malo ona odgovarala njegovom principu. Vidi *David Hume*, „*Essays and Treatises on several Subjects*“, London 1777, vol. I, p. 300.

prometa, kao što, naprimer, ni besplatna raspodela egipatskog i sicilijanskog žita u Rimu ne utiče na opšti zakon koji reguliše cenu žita. Humu, kao i svim ostalim piscima XVIII veka, nedostajao je materijal potreban za detaljno razmatranje novčanog optičaja: s jedne strane, prečišćena istorija robnih cena, a, s druge strane, zvanična i kontinuelna statistika o povećanju i smanjenju prometnog medijuma, priliva i odliva plemenitih metala itd., naime materijal koji se uopšte pojavljuje tek sa potpuno razvijenim bankarstvom. Humova teorija prometa može se sažeti u sledeće postavke: 1) cene roba u jednoj zemlji određene su količinom novca (realnog ili simboličnog) koja se u toj zemlji nalazi; 2) novac koji se nalazi u prometu u jednoj zemlji pretstavlja sve robe koje se nalaze u toj zemlji. U srazmeri u kojoj raste broj pretstavnika, tj. novca, otpada više ili manje od pretstavljene stvari na pojedinog pretstavnika; 3) ako se robe množe, njihova cena pada ili vrednost novca raste. Ako se novac množi, onda, obrnuto, raste cena roba, a vrednost novca pada.¹¹³

„Skupoća stvari“, veli Hume, „usled obilja novca čista je šteta za svaku postojeću trgovinu, jer omogućuje siromašnijim zemljama da na svim svetskim tržištima uspešno konkurišu bogatijim zemljama.¹¹⁴ Ako posmatramo jednu naciju samu za sebe, ne može imati nikakvog uticaja, ni dobrog ni rđavog, da li za brojanje ili reprezentovanje robâ postoji mnogo ili malo monete, kao što se ne bi izmenio ni bilans nekog trgovca koji bi u knjigovodstvu umesto arapskog načina računanja, koje iziskuje malo cifara, upotrebio rimski način koji treba veći broj cifara. Štaviše, veća količina novca, slično rimskim računskim znacima, nezgodna je i iziskuje više truda i za čuvanje i za prenošenje.“¹¹⁵ Da bi uopšte nešto dokazao, Hume je morao pokazati da u *datom* sistemu računskih znakova količina upotrebljenih cifara ne zavisi od veličine brojčane vrednosti, već, obrnuto, da veličina brojčane vrednosti zavisi od količine upotrebljenih znakova. Potpuno je tačno da nema nikakve prednosti ako se robne vrednosti procenjuju ili „broje“ u zlatu ili srebru sma-

¹¹³ Upor. *Steuart*, l. c., v. I, p. 394—400.

¹¹⁴ *David Hume*, l. c., p. 300.

¹¹⁵ *Ibid.*, p. 303.

njene vrednosti, i zato su narodi, uporedo s porastom sume vrednosti robâ u prometu, uvek smatrali podesnijim da broje u srebru umesto u bakru, i u zlatu umesto u srebru. U onoj meri u kojoj su postajali bogatiji, pretvarali su metale manje vrednosti u supsidijarnu monetu, a dragocenije metale u novac. S druge strane, Hume zaboravlja da za brojanje vrednosti u zlatu i srebru ne mora da „postoji“ ni zlato ni srebro. Njemu se računski novac i prometno sredstvo poklapaju i oba su monete (coin). Budući da promena vrednosti mere vrednosti ili plemenitih metala koji vrše funkciju računskog novca izaziva porast ili pad robnih cena, dakle i porast ili pad količine novca u prometu pri nepromenjenoj brzini optičaja, Hume zaključuje da porast ili pad robnih cena zavisi od količine novca u prometu. Da se u XVI i XVII veku povećala ne samo količina zlata i srebra, nego da su se istovremeno smanjili i troškovi njihove proizvodnje, Hume je mogao videti iz zatvaranja rudnika u Evropi. U XVI i XVII veku robne cene u Evropi rasle su s masom uvezenog američkog zlata i srebra; dakle, robne cene u svakoj zemlji određuju se masom zlata i srebra koja se nalazi u toj zemlji. To je bila Humova prva „nužna konsekvencija“.¹¹⁶ U XVI i XVII veku cene nisu rasle ravnomerno s povećanjem količine plemenitih metala; prošlo je više od pola veka pre nego što se ispoljila *bilo kakva* promena robnih cena, pa čak i onda je trebalo još mnogo vremena pre nego što su se prometne vrednosti svih roba procenjivale prema smanjenoj vrednosti zlata i srebra, dakle pre nego što je revolucija zahvatila sve robne cene. Stoga, zaključuje Hume, koji, potpuno suprotno principima svoje filozofije, jednostrano posmatrane činjenice nekritički pretvara u opšte postavke, — stoga se cena roba ili vrednosti novca ne određuje apsolutnom masom novca koji se nalazi u jednoj zemlji, nego, naprotiv, količinom zlata i srebra koja stvarno ulazi u promet, ali, na kraju krajeva, sve zlato i srebro koje se nalazi u nekoj zemlji mora biti apsorbovano od prometa kao moneta.¹¹⁷ Apstrahujući od svih ostalih zakona opti-

¹¹⁶ *David Hume*, l. c., p. 303.

¹¹⁷ „Jasno je da cene ne zavise toliko od apsolutne količine roba i količine novca koje postoje u datoj zemlji, koliko od koli-

caja, ako zlato i srebro imaju sopstvenu vrednost, jasno je da samo određena količina zlata i srebra može da se nalazi u prometu kao ekvivalent jedne date sume vrednosti roba. Ako, dakle, svaka količina zlata i srebra koja se slučajno nalazi u nekoj zemlji mora, bez obzira na sumu robnih vrednosti, da kao prometno sredstvo uđe u robnu razmenu, onda zlato i srebro nemaju imanentnu vrednost i stoga faktički nisu stvarne robe. To je Humova treća „nužna konsekvencija“. Po njemu u prometni proces ulaze robe bez cene, a zlato i srebro bez vrednosti. Stoga on nikad i ne govori o vrednosti roba i vrednosti zlata, već samo o njihovoj međusobnoj količini. Već je Locke rekao da zlato i srebro imaju samo imaginarnu ili konvencionalnu vrednost; to je prvi brutalni oblik suprotnosti tvrdenju monetarnog sistema da samo zlato i srebro imaju istinsku vrednost. Okolnost da novčano postojanje zlata i srebra proističe samo iz njihove funkcije u društvenom procesu razmene tumači se u tom smislu da oni svoju sopstvenu vrednost, pa stoga i veličinu svoje vrednosti, zahvaljuju društvenoj funkciji.^{117a} Zlato i srebro su, dakle, bezvredne stvari, ali u okviru prometnog procesa dobijaju fiktivnu veličinu vrednosti kao *pretstavnic* roba. Kroz taj proces oni se ne pretvaraju u novac, već u vrednost. Ova njihova vrednost određuje se odnosom između njihove sopstvene mase i mase roba, jer obe mase moraju da se pokriju. Dakle, dok Hume šalje zlato i srebro u svet roba kao ne-robe, on ih, obrnuto, čim se pojave u određenosti oblika monete, pretvara u puke

čine roba koje mogu doći na tržište i od količine novca koja se nalazi u opticaju. Ako se kovani novac zaključa u sanduke, onda je njegov uticaj na cene isti kao kad bi bio uništen; ako se robe nagomilaju u magacinima i skladištima, nastaje isto dejstvo. Pošto se novac i roba u takvim slučajevima nikad ne susreću, međusobno uticanje nije moguće. Na kraju krajeva, opšti nivo cena dostiže *pravilnu proporciju sa novom količinom metalnog novca u zemlji.*“ (L. c., p. 303, 307, 308)

^{117a} Vidi *Lawa* i *Franklina* o višku vrednosti koji zlato i srebro tobože dobijaju iz svoje funkcije novca. Takode i *Forbonnaisa*. (Marxova beleška u ličnom primerku knjige „Zur Kritik der politischen Ökonomie“.)

robe koje se prostom trampom razmenjuju s ostalim robama. Kad bi se robni svet sastojao iz jedne jedine robe, naprimer iz jednog miliona kvartera žita, bilo bi vrlo jednostavno pretstaviti sebi da se jedan kvarter razmenjuje za dve unče zlata ukoliko postoje dva miliona unča zlata, a za 20 unča zlata ukoliko postoji 20 miliona unča zlata, dakle da cena robe i vrednost novca rastu ili padaju u obrnutoj srazmeri prema postojećoj količini novca.^{117b}

Ali robni svet se sastoji od beskrajno različitih upotrebni vrednosti, čija relativna vrednost nije nipošto određena njihovom relativnom količinom. Kako, dakle, zamišlja Hume ovu razmenu između mase roba i mase zlata? On se zadovoljava praznom i mutnom pretstavom da se svaka roba, kao alikvotni deo celokupne robne mase, razmenjuje za odgovarajući alikvotni deo zlatne mase. Procesno kretanje robâ koje proističe iz suprotnosti između prometne i upotrebne vrednosti sadržane u njima, koje se pojavljuje u opticaju novca i koje se kristalizuje u raznim određenostima oblika novca, na taj način iščezava i na njegovo mesto stupa zamišljeno mehaničko izjednačavanje težinske mase plemenitih metala u jednoj zemlji i istovremene robne mase.

Sir James Steuart počinje svoje istraživanje o moneti i novcu iscrpnom kritikom Huma i Montesquieua.¹¹⁸ On je ustvari prvi postavio pitanje: određuje li se količina novca u opticaju robnim cenama ili se robne cene određuju količinom novca u opticaju? Mada je njegovo izlaganje zamagljeno fantastičnim shvatanjem mere vrednosti, kolebljivim pretstavljanjem prometne vrednosti uopšte i reminiscencijama merkantilnog sistema, on otkriva bitne određenosti oblika novca i opšte zakone novčanog opticaja, jer ne postavlja mehanički robe na jednu, a novac na drugu stranu, već stvarno iz raznih momenata same robne razmene razvija razne funkcije. „Upotreba novca za unutrašnji promet može se svesti pod dve glavne tačke, plaćanje onoga što neko duguje, kupovanje onoga što je nekom potrebno; to dvoje zajedno čini tražnju gotovog novca

^{117b} Ova fikcija bukvalno se susreće kod *Montesquieua*. (Marxova beleška u ličnom primerku knjige „Zur Kritik der politischen Ökonomie“.)

¹¹⁸ *Steuart*, l. c., t. I, p. 394 seq.

(ready money demands)... Stanje trgovine i manufakture, način života i uobičajeni izdaci stanovnika, ako se uzmu zajedno, regulišu i određuju masu tražnje za gotovim novcem, tj. masu otuđivanja. Da bi se ova raznovrsna plaćanja izvršila, potrebna je izvesna količina novca. Ova količina sa svoje strane može, prema prilikama, da se povećava ili smanjuje, mada količina otuđivanja ostaje ista... U svakom slučaju, promet neke zemlje može da apsorbuje samo određenu količinu novca.¹¹⁹ „Tržišna cena robe određuje se zamršenom operacijom tražnje i konkurencije (demand and competition), koje su potpuno nezavisne od mase zlata i srebra koja se nalazi u nekoj zemlji. A šta se dešava sa onim zlatom i srebrom koje nije potrebno kao moneta? Ono se nagomilava kao blago ili se prerađuje kao materijal luksuznih predmeta. Kad masa zlata i srebra padne ispod nivoa potrebnog za promet, zamenjuje se simboličkim novcem ili drugim pomoćnim sredstvima. Ako povoljan menični tečaj donosi obilje novca u zemlji i ako istovremeno smanjuje tražnju novca za njegovo slanje u inostranstvo, novac često svršava u sanducima gde postaje isto tako beskoristan kao kad bi ležao u rudnicima.“¹²⁰ Drugi zakon koji je *Steuart* otkrio jeste taj da se promet koji je zasnovan na kreditu vraća na svoju polaznu tačku. Konačno, on analizira dejstva koja različitost kamatne stope u pojedinim zemljama vrši na međunarodni odliv i priliv plemenitih metala. Ovo poslednje dvoje navodimo ovde samo potpunosti radi, pošto nema veze s našom temom prostog prometa.¹²¹ Simbolični ili

¹¹⁹ *Steuart*, l. c., v. II, p. 377—379 passim.

¹²⁰ *Steuart*, l. c., 379—380 passim.

¹²¹ „Dopunske monete se zaključavaju ili se prerađuju u srebrno posuđe... Što se tiče papirnog novca, on će se, čim ispuni prvi zadatak, tj. zadovolji potrebu onoga ko ga je uzeo na zajam, vratiti dužniku i realizovati... Prema tome, u ma kakvoj srazmeri se količina metalnog novca neke zemlje povećavala ili smanjivala, robe će ipak poskupljivati ili pojevtinjivati po principima tražnje i konkurencije, a ove će uvek zavisiti od sklonosti onih koji mogu da za uzvrat dadu svojinu ili neki drugi ekvivalent, ali nikad od količine moneta koju poseduju... Ma koliko ona (naime količina metalnog novca u jednoj zemlji) bila mala, dokle god u zemlji bude realne svojine bilo koje vrste i konkurencije u konsumiranju među onima koji je poseduju, cene će biti visoke usled trampe, simboličnog novca, uzajamnih plaćanja i *hiljade* drugih pronala-

kreditni novac — Steuart još ne razlikuje ova dva oblika novca — mogu da zamene plemenite metale kao kupovno i platežno sredstvo u unutrašnjem prometu, ali ne na svetskom tržištu. Papirne novčanice su stoga novac društva (money of the society), dok su zlato i srebro novac sveta (money of the world).¹²²

Nacijama sa „istoriskim“ razvojem u smislu istoriske pravne škole svojstveno je da stalno zaboravljaju svoju sopstvenu istoriju. Mada stoga spor o odnosu robnih cena prema količini prometnih sredstava neprestano uzbuđuje parlament u toku ove polovine veka i mada je izazvao u Engleskoj hiljade velikih i malih brošura, Steuart je ostao još više „mrtvi pas“, nego što je Spinoza izgledao Mosesu Mendelssohnu u Lessingovo doba. Čak je i najnoviji istoričar „currency“-a [novčanog optičaja], Maclaren, pre-

zaka... Ako postoji promet između ove zemlje i ostalih nacija, mora da postoji izvesna proporcija između cena raznih vrsta roba u toj zemlji i drugde, i iznenadno povećanje ili smanjenje metalnog novca bilo bi, pod pretpostavkom da ono može samo od sebe izazvati povećanje ili pad cena, u svome dejstvu ograničeno zbog inostrane konkurencije.“ (l. c., v. I, p. 400—402.) „Novčana cirkulacija svake zemlje mora biti prilagođena proizvodnoj delatnosti stanovnika koji proizvode robe za tržište... Prema tome, ako količina metalnog novca jedne zemlje padne srazmerno više od cena proizvoda koji se nude na prodaju, tada se mora pribeći pronalascima, kao što je simbolički novac, koji obezbeđuju ekvivalent za te proizvode. Ako se, međutim, pokaže da metalni novac srazmerno prevazilazi razmere proizvodnje, on neće izazvati povišenje cena niti će ući u cirkulaciju: *on će se gomilati u blago*... Ma kolika bila količina novca u jednoj zemlji u poređenju sa ostalim svetom, u cirkulaciji će moći da ostane samo količina koja je otprilike proporcionalna potrošnji bogatih i radu siromašnog stanovništva“, a ovu proporciju ne određuje „količinom novca koja se stvarno nalazi u zemlji“ (l. c., p. 403—408 passim). „Sve zemlje nastojaće da svoj gotov novac koji im nije potreban za cirkulaciju bace u onu zemlju u kojoj je kamata, u poređenju sa kamatom u sopstvenoj zemlji, veća“ (l. c., v. II, p. 5). „Najbogatija zemlja u Evropi može da bude najsiromašnija u cirkulišućem metalnom novcu“ (l. c., v. II, p. 6).

Vidi polemiku protiv Steuarta kod Arthura Younga. [Beleška u Marxovom ličnom primerku knjige.]

¹²² Steuart, l. c., t. II, p. 370. Louis Blanc pretvara „money of the society“, što ne znači drugo do unutrašnji, nacionalni novac, u socijalistički novac, što uopšte ne znači ništa, i pretvara, logično, Johna Lawa u socijalista. (Vidi njegov prvi tom „Istorije Francuske revolucije“.)

tvorio Adama Smitha u pronalazača Steuartove teorije, kao što je Ricarda pretvorio u pronalazača Humove.¹²³ Ali, dok je Ricardo usavršio Humovu teoriju, Adam Smith registruje rezultate Steuartovih istraživanja kao mrtve činjenice. *Adam Smith* je svoju škotsku poslovicu „mnogo maloga čini mnogo“ primenio i na duhovno bogatstvo i stoga sitničavom brižljivošću zabašurio izvore kojima ima da zahvali ono malo iz čega je ustvari izvukao mnogo. On više voli, i to ne jedanput, da otupi oštricu pitanja onde gde bi ga oštro formulisanje primoralo da se obračuna sa svojim prethodnicima. Tako je učinio i u teoriji o novcu. On prećutno prihvata Steuartovu teoriju, pričajući da se zlato i srebro koje se nalazi u jednoj zemlji delom upotrebljava kao moneta, delom nagomilava kao rezervni fond za trgovce u zemljama bez banaka i kao bankovna rezerva u zemljama s kreditnim prometom, delom koristi kao blago za izravnanje međunarodnih plaćanja, a delom prerađuje u luksuzne predmete. Pitanje količine monete u prometu on prećutno odstranjuje time što novac potpuno pogrešno tretira kao puku robu.^{123a} Njegov vulgarizator, dosadni *J. B. Say*, koga su Francuzi proizveli za prince de la science [princa nauke], kao što je Johann Christoph Gottsched svog Schönaicha proizveo za Homera, a Pietro Aretino sama sebe imenovao za terror principum [strah vladara] i lux mundi [svetlost sveta], sa velikom je važnošću ovu, ne sasvim naivnu, omašku Adama Smitha proglasio za dogmu.¹²⁴ Oštar polemički stav protiv iluzija merkantilnog sistema sprečio je

¹²³ *Maclaren*, l. c., p. 43 seq. Patriotizam je jednog prerano umrlog nemačkog pisca (Gustava Juliusa) zaveo da suprotstavi starog Büscha kao autoritet Ricardovoj školi. Čestiti Büsch preveo je Steuartov genijalni engleski jezik na hamburški dijalekt i pokvario njegov original gde god je mogao.

^{123a} Ovo nije egzaktno. Štaviše, na pojedinim mestima [*Adam Smith*] pravilno formuliše ovaj zakon. [Beleška u Marxovom ličnom primerku knjige.]

¹²⁴ Razlika između „currency“ i „money“, tj. između prometnog sredstva i novca ne nalazi se stoga u „Wealth of Nations“. Obmanut prividnom nepristrasnošću Adama Smitha, koji je veoma dobro znao svoga Huma i Steuarta, primećuje čestiti *Maclaren*: „Teorija o zavisnosti cena od količine optičajnih sredstava nije dosad još privukla pažnju; i doktor Smith, kao i Mr. Locke“ (Locke se koleba u svom gledištu), „gleda u metalnom novcu samo robu.“ (*Maclaren*, l. c., p. 44.)

uostalom Adama Smitha da objektivno shvati fenomene metalnog prometa, dok su njegova shvatanja kreditnog novca originalna i duboka. Kao što se u teorijama XVIII veka o okamenotinama javlja uvek skriveno strujanje koje dolazi od kritičkog ili apologetskog obzira na biblišku tradiciju o opštem potopu, tako se iza svih novčanih teorija XVIII veka krije potajna borba s monetarnim sistemom, sa aveti koja je stajala uz kolevku buržoaske ekonomije i još uvek bacala svoju senku na zakonodavstvo.

Istraživanja o novcu neposredno su potstaknuta u XIX veku ne fenomenima metalnog nego, naprotiv, fenomenima banknotnog prometa. Na prve se vraćalo samo zato da bi se otkrili zakoni ovih drugih. Suspendovanje zamene banknota za zlato od strane Engleske banke počev od 1797 godine, porast cena mnogih roba koji je nastao posle toga, pad monetne cene zlata ispod njegove tržišne cene, depresijacija banknota, naročito od 1809 godine, pružali su neposredne praktične povode za stranačku borbu u parlamentu i za teoretski turnir van parlamenta, pri čemu je oboje bilo podjednako strasno. Kao istoriska pozadina debate služila je istorija papirnog novca u XVIII veku, fijasko Lawove banke, depresijacija provincijalnih banknota engleskih kolonija u Severnoj Americi od početka do sredine XVIII veka koja je išla uporedo sa porastom količine znakova vrednosti; zatim, docnije, papirni novac (continental bills) koji je za vreme Rata za nezavisnost putem zakona nametnut od američke centralne vlade i, konačno, u još većoj razmeri izvršeni eksperiment s francuskim assignatima. Većina engleskih pisaca tadašnjeg doba brka promet banknota, koji se upravlja po sasvim drugim zakonima, sa prometom znakova vrednosti ili državnog papirnog novca s prinudnim tečajem, i dok tvrde da fenomene ovog prinudnog prometa objašnjavaju zakonima metalnog prometa, oni ustvari, obrnuto, izvode zakone ovog poslednjeg iz fenomena onog prvog. Mi preskačemo sve one brojne pisce iz perioda 1800—1809 i pristupamo odmah Ricardu, kako zbog toga što on rezimira svoje prethodnike i oštrije formuliše njihova shvatanja, tako i zbog toga što engleskim bankovnim zakonodavstvom do današnjeg dana vlada onaj oblik teorije novca koji joj je on dao. Ricardo, kao i njegovi prethodnici,

brka promet banknota ili kreditnog novca s prometom pukih znakova vrednosti. Činjenica koja njega zaokuplja jeste depresijacija papirnog novca i istovremeni porast robnih cena. Ono što su za Huma bili američki rudnici, to su za Ricarda bile mašine za štampanje papirnih cedulja u Threadneedlestreet-u, i on sam na jednom mestu izričito poistovećuje oba ova faktora. Njegovi prvi spisi, koji se bave samo pitanjem novca, padaju u vreme najžešće polemike između Engleske banke, na čijoj strani su bili ministri i ratna stranka, i njenih protivnika, oko kojih su se grupisali parlamentarna opozicija, vigovci i stranka mira. Ti spisi su bili direktne preteče čuvenog izveštaja buljon-komiteta od 1810, u kome su prihvaćena Ricardova shvatanja.¹²⁵ Neobična činjenica da se Ricardo i njegove pristalice, koji novac proglašavaju pukim znakom vrednosti, nazivaju buljonistima (pristalicama zlatnih poluga) ne potiče samo od imena tog komiteta već i od same sadržine Ricardovog učenja. U svom delu o političkoj ekonomiji Ricardo je ponovio i dalje razvio ista shvatanja, ali nigde nije istražio novac po sebi, kao što je to uradio s prometnom vrednošću, profitom, rentom itd.

Ricardo određuje najpre vrednost zlata i srebra, kao i vrednost svih ostalih roba, količinom u njima opredmećenog radnog vremena.¹²⁶ U zlatu i srebru, kao robama sa datom vrednošću, mere se vrednosti svih ostalih roba.¹²⁷ Količina prometnih sredstava u nekoj zemlji određena je, dakle, vrednošću jedinice mere novca, s jedne strane, i sumom prometnih vrednosti robâ, s druge strane. Ova količina se modifikuje ekonomisanjem u načinu plaćanja.¹²⁸ Pošto je tako količina u kojoj novac određene

¹²⁵ *David Ricardo*, „The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Banknotes“, 4 edition, London 1811 (prvo izdanje izašlo 1809). Dalje: *Ferner*, „Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations on the Report of the Bullion, Committee“, London 1811.

¹²⁶ *David Ricardo*, „On the Principles of Political Economy etc.“, p. 77. „Vrednost plemenitih metala, kao i svih drugih roba, zavisi isključivo od ukupne količine rada potrebnog za njihovo dobijanje i iznošenje na tržište.“

¹²⁷ L. c., p. 77, 180, 181.

¹²⁸ *Ricardo*, l. c., p. 421: „Količina novca koja se može da upotrebi u jednoj zemlji zavisi od njegove vrednosti; ako bi se u prometu nalazilo samo zlato, njega bi trebalo petnaest puta manje

vrednosti može da optiče određena i pošto se njegova vrednost unutar prometa pojavljuje samo u njegovoj količini, novac mogu da u prometu zamene puki znakovi vrednosti novca ako se izdaju u srazmeri koja je određena njegovom vrednošću; i stvarno „novčani opticaaj se nalazi u svom najsavršenijem stanju ako se sastoji isključivo od papirnog novca iste vrednosti s onim zlatom koje on treba da pretstavlja.“¹²⁹ Dosad, dakle, Ricardo određuje količinu prometnih sredstava — pod pretpostavkom date vrednosti novca — cenama roba, i novac kao znak vrednosti njemu je znak određene količine zlata, a ne kao kod Huma bezvredan pretstavnik robe.

Tamo gde Ricardo prekida ravan tok svog izlaganja i odjedanput staje na suprotno gledište, on se odmah obraća međunarodnom prometu plemenitih metala i tako problem zapliće unošenjem tuđih shvatanja. Prateći unutrašnji tok njegovih misli, mi ćemo najpre odbaciti sve veštačke, slučajne okolnosti i zato ćemo premestiti rudnike zlata i srebra u same zemlje u kojima se plemeniti metali nalaze u prometu kao novac. Jedina postavka koja proizlazi iz dosadašnjeg Ricardovog izlaganja jeste da je pri datoj vrednosti zlata količina novca u opticaaju određena robnim cenama. Prema tome, masa zlata koje se u datom momentu nalazi u prometu u nekoj zemlji određena je naprosto prometnom vrednošću robâ u prometu. Pretpostavimo sada da se suma tih prometnih vrednosti smanjuje, bilo zato što se proizvodi manje robâ po starim prometnim vrednostima, bilo zato što ista robna masa zbog povećane produktivne snage rada ima manju prometnu vrednost. Ili pretpostavimo, obrnuto, da se suma prometnih vrednosti povećava jer se povećava masa roba pri nepromenjenim troškovima proizvodnje ili jer se vrednost bilo iste, bilo manje robne mase povećava zbog smanjene produktivne snage rada. Šta se dešava u oba slučaja sa *datom* količinom metala u prometu? Ako je zlato novac

nego srebra, ako bi se upotrebljavalo samo srebro.“ Vidi takođe Ricardo, „Proposals for an Economical and Secure Currency“, London 1816, p. 17, 18, gde on kaže: „Količina banknota u opticaaju zavisi od iznosa koji je potreban za promet te zemlje, a taj iznos je regulisan vrednošću jedinice mere novca, sumom plaćanja i ekonomisanjem u njihovom realizovanju.“

¹²⁹ Ricardo, „Principles of Political Economy“, p. 432, 433.

samo zato što optiče kao prometno sredstvo, ako je prinuđeno da se zadrži u prometu kao papirni novac, izdat od države, sa prinudnim tečajem (a to Ricardo ima u vidu), tada će količina novca u prometu u prvom slučaju biti prevelika u odnosu na prometnu vrednost metala; u drugom slučaju bi ova količina bila ispod svog normalnog nivoa. Mada snabdeveno sopstvenom vrednošću, zlato u prvom slučaju postaje znak za metal niže prometne vrednosti od svoje sopstvene, a u drugom slučaju znak za metal više vrednosti. U prvom slučaju će kao znak vrednosti stajati ispod, a u drugom iznad svoje stvarne vrednosti (opet apstrakcija iz papirnog novca sa prinudnim tečajem). U prvom slučaju bilo bi isto kao kad bi se robe procenjivale u metalu manje vrednosti od zlata, a u drugom kao kad bi se procenjivale u metalu veće vrednosti od zlata. Zato bi u prvom slučaju robne cene rasle, a u drugom padale. U oba slučaja bi kretanje robnih cena, njihovo rasteće ili padanje, bilo posledica relativne ekspanzije ili kontrakcije mase zlata u prometu iznad ili ispod nivoa koji odgovara njegovoj sopstvenoj vrednosti, tj. iznad ili ispod normalne količine koja je određena odnosom između njegove sopstvene vrednosti i vrednosti roba koje treba da su u prometu.

Isti bi se proces zbivao kad bi suma cena onih roba koje su u prometu ostala nepromenjena, a masa zlata u prometu stajala ispod ili iznad normalnog nivoa: ispod normalnog nivoa — kad se zlatne monete istrošene u prometu ne bi zamenile odgovarajućom novom proizvodnjom rudnika, iznad normalnog nivoa — kad bi nov priliv iz rudnika premašio potrebe prometa. U oba slučaja se pretpostavlja da troškovi proizvodnje zlata ili njegova vrednost ostaju isti.

Da rezimiramo: novac u optičaju nalazi se na normalnom nivou kada je njegova količina, pri datoj prometnoj vrednosti roba, određena njegovom sopstvenom metalnom vrednošću. On prelazi taj nivo, zlato pada ispod sopstvene metalne vrednosti i cene roba rastu jer se suma prometnih vrednosti robne mase smanjuje ili se priliv zlata iz rudnika povećava. On se smanjuje ispod svog normalnog nivoa, zlato raste iznad svoje sopstvene metalne vrednosti i robne cene padaju jer se povećava suma

prometnih vrednosti robne mase ili priliv zlata iz rudnika ne naknađuje masu istrošenog zlata. U oba slučaja zlato u opticaju je znak vrednosti sa većom ili manjom vrednošću od one koju stvarno sadrži. Ono može da postane apresirani ili depresirani znak samoga sebe. Čim bi se robe generalno procenile u ovoj novoj vrednosti novca i opšte robne cene srazmerno porasle ili pale, količina novca u opticaju bi ponovo odgovarala potrebama prometa (konsekvenција koju Ricardo ističe s naročitim zadovoljstvom), ali bi bila u suprotnosti sa troškovima proizvodnje plemenitih metala i stoga sa njihovim odnosom kao robe prema ostalim robama. Prema Ricardovoj teoriji o prometnim vrednostima uopšte, porast vrednosti zlata iznad njegove prometne vrednosti, tj. vrednosti određene radnim vremenom sadržanim u njemu, izazivao bi povećanje proizvodnje zlata sve dotle dok njegov povećani priliv ne bi ponovo sveo njegovu vrednost na normalnu veličinu. Obrnuto, pad vrednosti zlata ispod njegove prometne vrednosti izazivao bi smanjenje njegove proizvodnje sve dotle dok njegova vrednost ne bi opet porasla do svoje normalne veličine. Ovim obrnutim kretanjima izravnala bi se protivrečnost između metalne vrednosti zlata i njegove vrednosti kao prometnog sredstva, uspostavio bi se normalni nivo mase zlata u prometu i visina robnih cena bi opet odgovarala meri vrednosti. Ove fluktuacije u vrednosti zlata u prometu zahvatile bi isto tako i zlato u polugama, jer, prema pretpostavci, cirkuliše sve zlato koje se ne potroši kao luksuzni predmet. Budući da sâmo zlato, bilo kao moneta bilo kao poluga, može da postane znak vrednosti veće ili manje metalne vrednosti od sopstvene, razume se da konvertibilne banknote koje eventualno optiču dele istu sudbinu. Mada su banknote konvertibilne, dakle njihova realna vrednost odgovara njihovoj nominalnoj vrednosti, ukupna masa novca, zlata i banknota u opticaju (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes), može da bude apresirana i depresirana, prema tome da li njena ukupna količina, iz ranije iznetih razloga, raste ili pada iznad ili ispod nivoa koji je određen prometnom vrednošću roba u prometu i metalnom vrednošću zlata. Sa ovog gledišta nekonvertibilni papirni novac ima samo tu prednost pred konvertibilnim što se

može dvostruko depresirati. On može da padne ispod vrednosti metala koji on treba da predstavlja jer se izdaje u suviše velikom broju, ili može da padne jer je metal koji predstavlja pao ispod svoje sopstvene vrednosti. Ova depresijacija, ne papira prema zlatu, već zlata i papira zajedno, ili ukupne mase prometnih sredstava neke zemlje, jedan je od glavnih Ricardovih pronalazaka koje su lord Overstone i komp. stavili u svoju službu i učinili jednim od osnovnih principa bankovnog zakonodavstva Sir Roberta Peela iz 1844 i 1845 godine.

Dokazano je trebalo biti to da cena robâ ili vrednost zlata zavisi od mase zlata u optičaju. Dokaz se sastoji u pretpostavljanju onoga što se imalo dokazati, naime da svaka količina plemenitog metala koji služi kao novac mora da postane, bez obzira na odnos prema svojoj unutrašnjoj vrednosti, prometno sredstvo, moneta, i tako znak vrednosti za robe u prometu, ma kolika bila ukupna suma njihove vrednosti. Drugim rečima, dokaz se sastoji u apstrahovanju svih ostalih funkcija koje novac vrši pored svoje funkcije prometnog sredstva. Kad se nađe u stisci, kao, naprimer, u polemici sa Bosanquet-om, Ricardo, potpuno pod utiskom fenomena depresijacije znakova vrednosti zbog njihove količine, pribegava dogmatskim tvrdjenjima.¹³⁰

Da je Ricardo ovu teoriju postavio apstraktno, onako kao što smo to mi učinili, bez unošenja konkretnih odnosa i slučajnih momenata koji udaljuju od samog pitanja, njena praznina bi bila najočiglednija. Čitavom izlaganju Ricardo daje *međunarodnu* obojenost. Ali lako se može dokazati da prividna grandioznost merila ništa ne menja na sićušnosti osnovnih ideja.

Prva postavka je, dakle, bila: količina metalnog novca u cirkulaciji je normalna onda kad je određena sumom vrednosti robâ u cirkulaciji procenjenom u njegovoj metalnoj vrednosti. Međunarodno izraženo to glasi: u normalnom stanju prometa svaka zemlja poseduje onu masu novca koja odgovara njenom bogatstvu i njenoj industriji. Novac optiče po vrednosti koja odgovara njegovoj stvarnoj

¹³⁰ *David Ricardo*, „Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations etc.“, p. 49. „Da robama rastu ili padaju cene srazmerno povećanju ili smanjenju količine novca, *smatram neospornom činjenicom.*“

vrednosti ili njegovim troškovima proizvodnje, tj. on ima u *svima zemljama* istu vrednost.¹³¹ Stoga se novac ne bi nikad izvezio ili uvezio iz jedne zemlje u drugu.¹³² Postojala bi, dakle, ravnoteža između currencies (ukupnih masa novca u opticaju) raznih zemalja. Normalni nivo nacionalne currency je, dakle, izražen kao međunarodna ravnoteža currencies, pa, ustvari, time nije rečeno ništa drugo nego da nacionalnost ništa ne menja na opštem ekonomskom zakonu. Sad smo ponovo došli do iste fatalne tačke kao i ranije. Na koji način se remeti normalni nivo, to će reći na koji način se remeti međunarodna ravnoteža currencies, ili na koji način novac prestaje da ima istu vrednost u svima zemljama ili, konačno, na koji način on prestaje u svakoj zemlji da ima svoju sopstvenu vrednost? Kao što se ranije normalni nivo poremetio zato što se masa novca u opticaju povećala ili smanjila uz nepromenjenu sumu vrednosti roba, ili što je količina novca u opticaju ostala ista, dok su se prometne vrednosti roba povećale ili smanjile, tako se sada remeti međunarodni nivo, koji je određen vrednošću samoga metala, zato što masa zlata koje se nalazi u jednoj zemlji raste usled otkrića novih metalnih rudnika u toj zemlji,¹³³ ili što se suma prometnih vrednosti roba u prometu u određenoj zemlji povećala ili smanjila. Kao što se ranije proizvodnja plemenitih metala smanjivala ili povećavala prema tome da li je bilo potrebno currency smanjiti ili povećati i robne cene srazmerno sniziti ili povećati, tako sad deluje izvoz i uvoz iz jedne zemlje u drugu. U onoj zemlji u kojoj bi cene porasle i vrednost zlata usled nabujale novčane cirkulacije pala ispod njegove metalne vrednosti, zlato bi se depresiralo u odnosu prema drugim zemljama i, prema tome, cene roba u poređenju s ostalim zemljama bi se povećale. Zlato bi se, dakle, izvezilo, a robe uvezile. U obrnutom slučaju, obrnuto. Kao što je ranije proizvodnja zlata trajala dok se ne uspostavi pravilan odnos vred-

¹³¹ *David Ricardo*, „The High Price of Bullion etc.“, p. 4: „Novac bi u svim zemljama imao istu vrednost.“ U svojoj „Političkoj ekonomiji“ Ricardo je ovu postavku modifikovao, ali ne tako da bi to ovde bilo od važnosti.

¹³² L. c., p. 3—4.

¹³³ L. c., p. 4.

nosti između metala i robe, tako će sad uvoz i izvoz zlata, a s time i rastenje ili padanje robnih cena, trajati sve dok se opet ne uspostavi ravnoteža između međunarodnih currencies. Kao što se u prvom slučaju proizvodnja zlata povećavala ili smanjivala samo zato što je zlato stajalo iznad ili ispod svoje vrednosti, tako će se međunarodno kretanje zlata vršiti sada samo iz toga razloga. Kao što je u prvom slučaju svaka promena u proizvodnji zlata uticala na količinu metala u prometu i time na cene, tako će sada uticati na međunarodni uvoz i izvoz. Čim bi se uspostavila relativna vrednost između zlata i robe ili normalna količina prometnih sredstava, u prvom slučaju se više ne bi proizvodilo, a u drugom se više ne bi izvozilo ili uvozilo, osim za naknadu istrošenih moneta i za potrošnju industrije luksuznih predmeta. Iz toga sledi „da napast da se zlato izvozi kao ekvivalent za robe ne može da nastupi, kao što ne može da nastupi ni nepovoljan trgovinski bilans, osim usled prevelike količine prometnih sredstava“.¹³⁴ Samo depresijacija ili apresijacija metala usled ekspanzije ili kontrakcije mase prometnih sredstava iznad ili ispod njenog normalnog nivoa izazvale bi njegov uvoz ili izvoz.¹³⁵ Dalje izlazi ovo: budući da se u prvom slučaju zlato uvozi ili izvozi samo zato što se njegova količina nalazi iznad ili ispod svog normalnog nivoa, zato što je apresirano ili depresirano iznad ili ispod svoje metalne vrednosti, pa su, prema tome, robne cene isuviše visoke ili isuviše niske, svako takvo kretanje deluje kao korektiv¹³⁶ time što ekspanzijom ili kontrakcijom novca u opticaju vraća ponovo cene na njihov normalni nivo, u prvom slučaju na nivo između vrednosti zlata i vrednosti robe, u drugom slučaju na međunarodni nivo currencies. Drugim rečima: novac cirkuliše u raznim zemljama samo utoliko ukoliko on u svakoj zemlji cirkuliše kao moneta. Novac je samo moneta, i stoga količina zlata koja se nalazi u jednoj zemlji mora da uđe u promet, može, dakle, kao znak vrednosti samoga sebe da raste

¹³⁴ „Nepovoljan trgovinski bilans nikada ne nastaje drukčije nego usled izobilja opticajnih sredstava.“ (*Ricardo*, l. c., p. 11, 12.)

¹³⁵ „Izvoz metalnog novca izaziva njegova jevtinoća i on nije posledica već uzrok nepovoljnog bilansa“ (l. c., p. 14.)

¹³⁶ L. c., p. 17.

iznad ili pada ispod svoje vrednosti. Time smo okolišnim putem preko ove međunarodne komplikacije ponovo srećno stigli do prave dogme koja pretstavlja polaznu tačku.

Na koji način Ricardo čini nasilje stvarnim fenomenima konstruišući ih u smislu svoje apstraktne teorije, pokazaće nekoliko primera. On tvrdi, naprimer, da se u vremenima rdavih žetvi, koje su u Engleskoj u periodima od 1800 do 1820 godine bile veoma česte, zlato izvozilo ne zato što je postojala potreba za žitom i što je zlato novac, dakle na svetskom tržištu uvek delotvorno kupovno i platežno sredstvo, već zato što je zlato u vrednosti bilo depresirano prema ostalim robama i, sledstveno, bio depresiran currency zemlje sa rdavom žetvom u odnosu na ostale nacionalne currencies. Naime, zato što je nerodica smanjila masu roba u prometu, data količina novca u opticaju prešla je normalan nivo i usled toga su porasle sve robne cene.¹³⁷ Nasuprot ovom paradoksalnom objašnjavanju, statistički je dokazano da od 1793 pa do najnovijeg vremena, u slučajevima rdavih žetvi u Engleskoj, postojeća količina prometnih sredstava nije porasla nego je postala nedovoljna, i stoga je opticalo i moralo opticati više novca nego ranije.¹³⁸

¹³⁷ Ricardo, l. c., p. 74, 75: „Usled jedne rdave žetve Engleska bi došla u situaciju zemlje koja bi bila lišena jednog dela svojih roba i stoga bi joj bio potreban smanjeni iznos prometnog medijuma. Opticajna sredstva koja su dotada bila jednaka plaćanjima sada bi preticala i postala bi srazmerno jevtina u odnosu na njenu smanjenu proizvodnju. Izvoz ove sume uspostavio bi stoga ponovo srazmeru između vrednosti opticajnog sredstva i vrednosti opticajnih sredstava drugih zemalja.“ Njegovo brkanje novca i robe i novca i monete pokazuje se smešnim u sledećoj rečenici: „Ako bismo mogli pretpostaviti da bi posle nepovoljne žetve kad bi Engleskoj bio potreban neobično velik uvoz žita, neka druga zemlja raspolagala obiljem toga artikla, ali ne bi imala potrebe ni za kakvom robom, tada bi nesumnjivo sledilo da takva zemlja ne bi izvezla žito u razmenu za robe; ali ona ne bi izvezla žito ni za novac, pošto je to roba koja nijednoj zemlji nije nikada potrebna apsolutno, već relativno“ (l. c., p. 75). U Puškinovoj poemi otac njegovog junaka nikako ne može da shvati da je roba novac. Ali da je novac roba, Rusi su oduvek shvatali, što dokazuje ne samo engleski uvoz žita od 1838 do 1842, nego i celokupna istorija njihove trgovine.

¹³⁸ Upor. Thomas Tooke, „History of Prices“ i James Wilson, „Capital, Currency and Banking“. (Poslednja knjiga pretstavlja

Isto tako je Ricardo u doba Napoleonove kontinentalne blokade i engleskih dekreta o blokadi tvrdio da Englezi izvoze na kontinent zlato umesto robe jer se njihov novac depresirao u odnosu na novac kontinentalnih zemalja, njihove robe imaju otud više cene i tako izvoz zlata, umesto izvoza roba, predstavlja unosniju trgovinsku špekulaciju. Po njemu, Engleska je bila tržište na kome su robe bile skupe, a novac jevtin, dok su na kontinentu robe bile jevtine, a novac skup. „Tačno je bilo — veli jedan engleski pisac — da je cena naših fabrikata i kolonijalnih proizvoda bila očajno niska pod dejstvom kontinentalnog sistema u toku poslednjih šest godina rata. Naprimer, cene šećera i kave, izražene u zlatu, bile su četiri ili pet puta više na kontinentu od istih cena u Engleskoj, izraženih banknotama. To je bilo doba kad su francuski hemičari otkrili šećer iz repe i kavu zamenjivali cikorijom, dok su istovremeno engleski zakupci u tovljenju volova pravili eksperimente sirupom i melasom, kad je Engleska zaposela Helgoland da bi na njemu stvorila robni depo radi olakšanja krijumčarenja prema severu Evrope i kad su lakše vrste britanskih fabrikata tražile put za Nemačku preko Turske... U našim robnim kućama nagomilale su se skoro sve robe sveta i tu ležale prikovane ukoliko se neka mala količina ne bi oslobodila pomoću francuske dozvole, za šta su hamburški i amsterdamski trgovci plaćali Napoleonu sumu od 40 do 50 hiljada f. st. Komični su morali da budu ti trgovci koji su plaćali tolike sume za dozvolu da tovar robe prenesu sa skupog na jevtino tržište. Šta je bila jasna alternativa za jednog trgovca? Ili da kupuje kavu za 6 pensa u banknotama i da je prenese tamo gde ju je mogao neposredno prodati za 3 ili 4 šilinga u zlatu po funti, ili da banknotama kupuje zlato za 5 f.st. po unči i da ga pošalje tamo gde se cenilo 3 f. st. 17 šilinga i 10½ pensa. Apsurdno je, dakle, reći da se kao poželjnija trgovačka operacija vršilo slanje zlata umesto kave... Nije bilo zemlje u svetu gde se tada mogla dobiti tako velika količina željenih roba kao u Engleskoj. Bonaparta je uvek tačno proučavao engleske cenovnike. Dok je video da je u Engleskoj zlato

ponovno štampani tekst niza članaka koji su izašli u londonskom „Economist“-u 1844, 1845 i 1847).

skupo, a kava jevtina, bio je zadovoljan dejstvom svog kontinentalnog sistema.¹³⁹ Baš u vreme kad je Ricardo prvi put postavio svoju novčanu teoriju, a buljon-komitet uključio tu teoriju u svoj parlamentarni izveštaj, godine 1810, nastupio je porazan pad cena svih engleskih roba u poređenju sa 1808 i 1809 godinom, dok je vrednost zlata srazmerno porasla. Izuzetak su bili poljoprivredni proizvodi, jer je njihov uvoz iz inostranstva nailazio na prepreke, a njihova domaća ponuda bila desetkovana usled rđavih žetvi.¹⁴⁰ Ricardo je pogrešno shvatio ulogu plemenitih metala kao međunarodnog platežnog sredstva u tako potpunoj meri da je u jednom iskazu pred komitetom Doma lordova (1819) mogao kazati: „da bi odlični zlata za izvoz potpuno prestali čim bi se ponovo zavelo plaćanje u gotovu i optičaj novca ponovo doveo na svoj metalni nivo“. On je umro u pravo vreme, baš pred izbivanje krize od 1825 koja je opovrgla njegovo proričanje. Period u koji pada Ricardova literarna delatnost bio je uopšte malo podesan za posmatranje funkcije plemenitih metala kao svetskog novca. Pre zavođenja kontinentalnog sistema trgovinski bilans je skoro uvek bio povoljan za Englesku, a za vreme tog sistema transakcije s evropskim kontinentom bile su isuviše neznatne da bi mogle uticati na engleski valutni tečaj. Slanja novca bila su uglavnom političke prirode i izgleda da Ricardo uopšte nije shvatio ulogu koju su novčane subvencije igrale u engleskom izvozu zlata.¹⁴¹

Među Ricardovim savremenikima koji su sačinjavali školu u duhu principa njegove političke ekonomije najznačajniji je *James Mill*. On je pokušao da Ricardovu teoriju novca prikaže na bazi prostog metalnog prometa, bez međunarodnih komplikacija koje ovamo ne spadaju i iza kojih Ricardo krije nedovoljnost svog posmatranja, i bez ikakvog polemičkog obaziranja na operacije Engleske banke. Njegove glavne postavke su sledeće:¹⁴²

¹³⁹ *James Deacon Hume*, „Letters on the Cornlaws“. London 1834, p. 29—31.

¹⁴⁰ *Thomas Tooke*, „History of Prices etc.“ London 1848, p. 110.

¹⁴¹ Upor. *W. Blake*, gorecitirane „Observations etc.“

¹⁴² *James Mill*, „Elements of Political Economy“. U tekstu prevedeno sa francuskog prevoda od *J. T. Parissot-a*, Paris 1823.

„Vrednost novca jednaka je odnosu u kome se on razmenjuje za ostale artikle, ili količini novca koja se daje u razmenu za određenu količinu drugih stvari. Ovaj odnos je određen ukupnom količinom novca koji se nalazi u nekoj zemlji. Ako uzmemo da su na jednoj strani sve robe neke zemlje, a na drugoj sav njen novac, onda je očigledno da prilikom razmene tih dveju strana vrednost novca, tj. količina roba za koje se on razmenjuje, potpuno zavisi od njegove sopstvene količine. Slučaj je potpuno isti u stvarnom toku stvari. Ukupna masa roba neke zemlje ne razmenjuje se odjednom za ukupnu masu novca, već se robe razmenjuju u delovima, i često u veoma malim delovima, u raznim periodima u toku godine. Isti komad novca koji je danas poslužio za jednu razmenu može sutra da posluži za neku drugu. Jedan deo novca upotrebljava se za veći broj akata razmene, drugi za vrlo mali broj, treći se nagomilava i uopšte ne služi za razmenu. Između ovih varijacija postojaće neki prosek, zasnovan na broju akata razmene za koje bi se svaki zlatnik upotrebio da je svaki realizovao isti broj akata razmene. Ovaj prosečni broj može se proizvoljno fiksirati, naprimer na 10. Ako je svaki komad novca koji se nalazi u nekoj zemlji poslužio za 10 kupovina, onda je to isto kao da se ukupna masa komada novca udesetostručila, a svaki komad poslužio samo za jednu kupovinu. U ovom slučaju vrednost svih roba jednaka je desetostrukoj vrednosti novca itd. Ako bi, obrnuto, umesto da je svaki komad novca u godini poslužio za 10 kupovina, ukupna količina novca bila udesetostručena i svaki komad novca izvršio samo jednu razmenu, jasno je da bi svako povećanje ove mase prouzrokovalo srazmerno smanjenje vrednosti svakog zlatnika uzetog za sebe. Pošto se pretpostavlja da masa svih roba za koje se novac može razmeniti ostaje ista, vrednost celokupne mase novca posle povećanja njegove količine nije postala veća nego što je bila pre. Ako se pretpostavi da je nastupilo povećanje za jednu desetinu, vrednost svakog alikvotnog dela celokupne mase, naprimer jedne unče, mora se smanjiti za jednu desetinu. Ma koliki, dakle, bio stupanj smanjenja ili povećanja celokupne mase novca, ako količina ostalih stvari ostane ista, ta celokupna masa i svaki njen deo doživljava

odgovarajuće srazmerno smanjenje ili povećanje. Jasno je da ova postavka pretstavlja apsolutnu istinu. Kad god je vrednost novca doživela porast ili pad i kad god su količina roba za koju se novac mogao razmeniti i brzina cirkulacije ostali isti, ova promena morala je imati za uzrok srazmerno povećanje ili smanjenje novca i nije se mogla pripisati nikakvom drugom uzroku. Smanji li se masa robâ, dok količina novca ostane ista, onda je kao da se ukupna suma novca povećala, i obrnuto. Slične promene su rezultat svake promene u brzini cirkulacije. Svako povećanje broja opticaja proizvodi isti efekat kao povećanje ukupne količine novca; smanjenje tog broja neposredno izaziva obrnuto dejstvo... Ako se jedan deo godišnje proizvodnje uopšte ne razmeni, kao, naprimer, ono što proizvođači sami troše, tada taj deo ne ulazi u račun. Pošto se ne razmenjuje za novac, on u pogledu novca kao da uopšte i ne postoji... Kad god povećanje i smanjenje novca može slobodno da nastupi, celokupna njegova količina koja postoji u nekoj zemlji regulisana je vrednošću plemenitih metala... A zlato i srebro su robe čija se vrednost, kao i vrednost svih ostalih roba, određuje troškovima njihove proizvodnje, količinom u njima sadržanog rada.¹⁴³

Sva Millova oštroumnost svodi se na niz isto toliko proizvoljnih koliko i apsurdnih pretpostavki. On želi da dokaže da je cena roba ili vrednost novca određena „ukupnom količinom novca koji postoji u nekoj zemlji“. Pod *pretpostavkom* da masa i prometna vrednost roba u prometu ostanu iste, a isto tako i brzina prometa i troškovima proizvodnje određena vrednost plemenitih metala, i pod istovremenom *pretpostavkom* da se ipak količina metalnog novca u *prometu* poveća ili smanji u odnosu na masu novca koji *postoji* u zemlji, zaista postaje „očigledno“ da se pretpostavilo ono što se htelo da dokaže. Uostalom, Mill pada u istu grešku u koju i Hume uzimajući da cirkulišu upotrebne vrednosti, a ne robe date prometne vrednosti, i stoga je njegova postavka pogrešna čak i ako se prihvate sve njegove „pretpostavke“. Brzina prometa može da ostane ista, isto tako vrednost pleme-

¹⁴³ L. c., p. 128—136 passim.

nitih metala, isto tako *količina* roba u prometu, a ipak može da bude, u vezi s promenom njihove prometne vrednosti, za njihov promet potrebna čas veća, čas manja masa novca. Mill uočava činjenicu da jedan deo novca koji postoji u zemlji optiče, dok drugi miruje. Pomoću krajnje smešnog računanja proseka, on *pretpostavlja* da uistinu optiče sav novac koji se nalazi u nekoj zemlji, mada u stvarnosti izgleda drukčije. Ako pretpostavimo da 10 miliona srebrnih talira optiču dva puta u toku godine u nekoj zemlji, onda bi, kad bi svaki talir izvršio samo jednu kupovinu, moglo opticati 20 miliona. A ako celokupna suma srebra koje se u bilo kome obliku nalazi u jednoj zemlji iznosi 100 miliona talira, onda se može pretpostaviti da tih 100 miliona mogu opticati ako svaki komad novca izvrši jednu kupovinu u toku pet godina. Moglo bi se pretpostaviti i to da sav novac sveta optiče u Hempsteadu, ali da svaki njegov alikvotni deo, umesto da u jednoj godini izvrši, naprimer, tri opticaja, izvrši jedan opticaj u 3,000.000 godina. Za određivanje odnosa između sume robnih cena i količine opticajnih sredstava jedna pretpostavka je isto tako važna kao i druga. Mill oseća da je za njega od odlučne važnosti da robe neposredno dovede u vezu ne sa količinom novca koja se nalazi u prometu, već sa celokupnom zalihom novca koji u datom momentu postoji u nekoj zemlji. On priznaje da se ukupna masa robe neke zemlje ne razmenjuje „odjednom“ za ukupnu masu novca, već da se razni delovi roba u raznim periodima godine razmenjuju za razne delove novca. Da bi odstranio ovu nezgodu, on *pretpostavlja* da ona ne postoji. Uostalom, cela ova pretpostava o neposrednom sučeljavanju roba i novca i njihovoj neposrednoj razmeni izvodi se iz kretanja prostih kupovina i prodaja ili iz funkcije novca kao kupovnog sredstva. Ali već u kretanju novca kao platežnog sredstva nestaje ova istovremena pojava robe i novca.

Trgovinske krize u toku XIX veka, a naročito veće krize od 1825 i 1836 godine, nisu izazvale dalje razvijanje Ricardove teorije novca, ali su izazvale njenu novu primenu. Sad to više nisu bili pojedini ekonomski fenomeni, kao kod Huma depresijacija plemenitih metala u XVI i XVII veku ili kao kod Ricarda depresijacija papir-

nog novca u toku XVIII i početkom XIX veka, već su to bile velike oluje na svetskom tržištu u kojima izbija antagonizam između svih elemenata buržoaskog procesa proizvodnje, oluje kojima se poreklo, baš kao i odbrana od njih, tražilo u granicama najpovršnije i najapstraktnije sfere ovog procesa, naime sfere novčanog prometa. Čisto teoretska pretpostavka od koje polazi škola ekonomskih nadrimeteorologa ne sastoji se ustvari ni u čemu drugom već u dogmi da je Ricardo otkrio zakone čisto metalnog prometa. Njima je samo preostajalo da kreditni i banknotni promet podvedu pod te zakone.

Najopštiji i najuočljiviji fenomen trgovinskih kriza je nagli opšti pad robnih cena koji nastupa posle dužeg, opšteg njihovog porasta. Opšti pad robnih cena može se izraziti kao porast relativne vrednosti novca u poređenju sa svima robama, a opšti porast cena, obrnuto, kao pad relativne vrednosti novca. U oba načina izražavanja fenomen je iskazan, ali nije objašnjen. Da li postavljam zadatak: objasniti opšti periodični porast cena koji smenjuje njihov opšti pad, ili isti zadatak formulišem: objasniti periodični pad i porast relativne vrednosti novca u poređenju s robama, — različna frazeologija ne menja zadatak, kao što ga ne bi menjalo ni njegovo prevođenje sa nemačkog na engleski jezik. Ricardova teorija novca je stoga neobično dobrodošla, pošto tautologiji daje izgled kauzalnog odnosa. Odakle potiče periodični opšti pad robnih cena? Od periodičnog porasta relativne vrednosti novca. Odakle, obrnuto, potiče opšti periodični porast robnih cena? Od periodičnog pada relativne vrednosti novca. S istom tačnošću bi se moglo reći da periodični porast i pad cena potiče od njihovog periodičnog porasta i pada. Sam zadatak je postavljen pod pretpostavkom da imanentna vrednost novca, tj. njegova vrednost određena troškovima proizvodnje plemenitih metala ostaje *nepromenjena*. Ako ova tautologija ima da bude nešto više od tautologije, onda se ona zasniva na neshvatanju najelementarnijih pojmova. Ako prometna vrednost A merena u B pada, znamo da to može da potiče isto tako od pada vrednosti A kao i od porasta vrednosti B. Isto tako i obrnuto, ako prometna vrednost A merena u B raste. Prihvatimo li se jednom pretvaranja tautologije u kau-

zalni odnos, sve ostalo sledi sa lakoćom. Porast robnih cena proističe iz pada vrednosti novca, a pad vrednosti novca, kao što znamo od Ricarda, od prevelikog opticaaja, tj. odatle što masa novca u opticaaju raste preko nivoa određenog njegovom sopstvenom imanentnom vrednošću i imanentnom vrednošću roba. Isto tako i obrnuto, opšti pad robnih cena proističe iz porasta vrednosti novca iznad njegove imanentne vrednosti usled premalog opticaaja. Cene, dakle, rastu i padaju periodično, jer periodično optiče suviše mnogo ili suviše malo novca. Ako se sad, naprimer, dokaže da je porast cena nastupio istovremeno sa smanjenjem novčanog opticaaja, a pad cena sa povećanjem opticaaja, moći će se uprkos tome tvrditi da se usled nekog, iako statistički potpuno nedokazivog smanjenja ili povećanja robne mase u prometu, iako ne apsolutno ipak relativno povećala ili smanjila količina novca u opticaaju. Već smo videli da po Ricardovom mišljenju ova opšta kolebanja cena moraju nastupiti i kod čisto metalnog prometa, ali da se svojom naizmeničnošću izjednačuju tako što, naprimer, premali opticaaj izaziva pad robnih cena, pad robnih cena izvoz robe u inostranstvo, ovaj izvoz priliv novca u zemlju, a ovaj priliv novca opet porast robnih cena. Obrnuto se dešava pri prevelikom opticaaju, kad se robe uvoze, a novac izvozi. Ali pošto i pored ovih opštih kolebanja cena, koja proističu iz same prirode Ricardovog metalnog prometa, njihov burni i nasilni oblik, njihov krizni oblik, pripada periodima razvijenog kredita, postaje kao dan jasno da se izdavanje banknota ne reguliše tačno po zakonima metalnog prometa. Metalni promet nalazi leka u uvozu i izvozu plemenitih metala koji odmah stupaju u opticaaj kao moneta i tako svojim prilivom ili odlivom izazivaju pad ili porast robnih cena. Sada se pak od strane banaka mora oponašanjem zakona metalnog prometa veštački izazvati isto dejstvo na robne cene. Ako zlato pritiče iz inostranstva, onda je to dokaz da je opticaaj suviše mali, vrednost novca suviše visoka, a robne cene suviše niske, i da se stoga moraju baciti u promet banknote u srazmeri s novouvezenim zlatom. Obrnuto, one se moraju povući iz prometa u srazmeri u kojoj se zlato odliva iz zemlje. Drugim rečima, izdavanje banknota

mora se regulisati prema uvozu i izvozu plemenitih metala ili prema valutnom tečaju. Ricardova pogrešna pretpostavka da je zlato samo moneta i da stoga sve uvezeno zlato povećava novac u opticaju i stoga izaziva porast cena, a da sve izvezeno zlato smanjuje količinu monete i stoga izaziva pad cena, — ova teoretska pretpostavka postaje ovde *praktički eksperimentat da se u opticaj pušta toliko monete koliko u svakom datom slučaju postoji zlata*. Lord Overstone (bankar Jones Lloyd), pukovnik Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot i bezbroj drugih pisaca, poznatih u Engleskoj pod imenom škole „currency principle“, nisu samo propovedali ovu doktrinu već su je preko bankovnih zakona Sir Roberta Peela od 1844 i 1845 godine postavili kao osnovu postojećeg engleskog i škotskog bankovnog zakonodavstva. Njen bedan fijasko teoretski i praktički, posle eksperimenata izvršenih u najvećem nacionalnom merilu, može se prikazati tek u učenju o kreditu.¹⁴⁴ Ali već sad se vidi da Ricardova teorija, koja izoluje novac u njegovom tečnom obliku prometnog sredstva, završava time što povećanju i smanjenju plemenitih metala pripisuje takav apsolutni uticaj na buržoasku ekonomiju kakav praznoverje monetarnog sistema nije nikada ni sanjalo. Tako je Ricardo, koji proglašava papirni novac za najsavršeniji oblik novca, postao prorok buljonista.

¹⁴⁴ Nekoliko meseci pre izbijanja opšte trgovinske krize od 1857 zasedao je jedan komitet Doma komuna radi ispitivanja dejstva bankovnih zakona od 1844 i 1845. Lord Overstone, teoretski otac ovih zakona, izlio je u svom iskazu pred komitetom ovu bujicu pohvala: „Strogim i tačnim pridržavanjem principâ zakona od 1844 sve se pravilno i lako odvijalo; novčani sistem je siguran i neuzdrman, prosperitet zemlje je neosporan, javno poverenje u zakon od 1844 dnevno dobija na snazi. Ako komitet želi još dalje praktične ilustracije da su principi na kojima počiva ovaj zakon zdravi, a posledice koje je ovaj zakon obezbedio blagotvorne, evo mu istinitog i dovoljnog odgovora: pogledajte oko sebe; posmatrajte sadašnje stanje poslova u našoj zemlji, pogledajte zadovoljstvo naroda; pogledajte bogatstvo i prosperitet svih klasa društva, — i onda neka komitet odluči da li želi da spreči dalje važenje zakona pod kojim su postignuti takvi uspesi.“ Tako je slavodobitno trubio Overstone 14 jula 1857, a 12 novembra iste godine moralo je Ministarstvo na svoju sopstvenu odgovornost suspendovati taj čudotvorni zakon od 1844.

Pošto je tako Humova teorija, ili apstraktna suprotnost monetarnom sistemu, bila razvijena do poslednje konsekvence, *Thomas Tooke*¹⁴⁵ je najzad rehabilitovao Steuartovo konkretno shvatanje novca. Tooke ne izvodi svoje principe iz bilo koje teorije, već iz savesne analize istorije robnih cena od 1793 do 1856 godine. U prvom izdanju svoje *Istorije cena*, koja je izašla 1823 godine, Tooke je još potpuno sputan Ricardovom teorijom i uzaludno se muči da činjenice dovede u sklad s tom teorijom. Njegova brošura *On the Currency*, koja izlazi posle krize od 1825 godine, mogla bi se čak smatrati prvim doslednim iznošenjem shvatanja koje je docnije zastupao Overstone. Međutim, dalja istraživanja istorije robnih cena prisilila su ga da uvidi da je neposredna povezanost između cena i količine optičajnih sredstava, koju teorija pretpostavlja, puka utvara, da su ekspanzija i kontrakcija optičajnih sredstava, pri nepromenjenoj vrednosti plemenitih metala, uvek posledica a nikada uzrok kolebanja cena, da je optičaj novca uopšte samo sekundarno kretanje i da novac u stvarnom procesu proizvodnje dobija još sasvim druge određenosti oblika pored one prometnog sredstva. Tookova detaljna istraživanja spadaju u drugu oblast, a ne u oblast prostog metalnog prometa, i zbog toga se o njima na ovom mestu ne može još raspravljati, kao ni o istraživanjima *Wilsona* i *Fullartona*,¹⁴⁶ koji pripadaju istom pravcu. Svi ovi pisci ne shvataju novac jednostrano, već u njegovim raznim momentima, ali samo materijalno, bez ikakve žive veze bilo tih momenata međusobno, bilo sa celokupnim sistemom ekonomskih kategorija. Stoga oni novac, za razliku od *prometnog sredstva* brkaju s *kapitalom* ili čak s robom, mada su opet, s druge strane, prinuđeni da ponekad istaknu da se on od njih

¹⁴⁵ Steuartovo delo bilo je Tooku potpuno nepoznato, kako se može videti iz njegove „History of Prices from 1839 — 1847“, London 1848, u kojoj daje pregled istorije teorijâ o novcu.

¹⁴⁶ Tookovo najznačajnije delo, pored „History of Prices“, koje je njegov saradnik Newmarch izdao u šest tomova, jeste „An Inquiry into the Currency Principle, the Connection of Currency with Prices etc.“, 2d edition, London 1844. *Wilsonovo* delo već smo citirali. Konačno treba pomenuti i *John Fullarton*, „On the Regulation of Currencies“, 2d edition, London 1845.

razlikuje.¹⁴⁷ Ako se, naprimer, zlato šalje u inostranstvo, ustvari se u inostranstvo šalje kapital, ali se isto dešava i kad se izvozi gvožđe, pamuk, žito, ukratko svaka roba. Oboje su kapital i, prema tome, ne razlikuju se kao kapital, već kao novac i roba. Uloga zlata kao međunarodnog sredstva razmene ne potiče, dakle, od njegove određenosti oblika kao kapitala, već od njegove specifične funkcije kao novca. Isto tako kad zlato ili banknote umesto zlata funkcionišu kao platežno sredstvo u unutrašnjoj trgovini, oni su istovremeno kapital. Ali, kapital u obliku robe, kao što to, naprimer, veoma opipljivo pokazuju krize, ne bi mogao stupiti na njihovo mesto. Opet je, dakle, razlika zlata kao novca od robe, a ne njegovo postojanje kao kapitala, ono usled čega zlato postaje platežno sredstvo. Čak i onda kad se kapital izvozi baš kao kapital, da bi se izvestan iznos vrednosti, naprimer, pozajmio inostranstvu uz kamate, zavisi od konjunktura da li se izvozi u obliku robe ili zlata, a ako se izvozi u obliku zlata, to se dešava zbog specifične određenosti oblika plemenitih metala kao novca nasuprot robi. Uopšte, ovi pisci ne posmatraju novac najpre u apstraktnoj formi, kako se on razvija u okviru prostog robnog prometa i kako nastaje iz odnosa samih roba koje se nalaze u procesu. Oni se usled toga stalno kolebaju između apstraktnih određenosti oblika koje novac prima nasuprot robi i onih njegovih određenosti u kojima se kriju konkretniji odnosi, kao kapital, revenue [dohodak] i slično.¹⁴⁸

¹⁴⁷ „Treba da razlikujemo zlato kao robu, to jest kapital, i zlato kao prometno sredstvo.“ (Tooke, „An Inquiry into the Currency Principle etc.“, p. 10.) „Može se smatrati da će zlato i srebro pošto budu pribavljeni gotovo tačno pokriti zahtevanu sumu... zlato i srebro imaju beskrajno preimućstvo pred svima drugim robama... usled okolnosti što su svuda u upotrebi kao moneta... Inostrani ili domaći dugovi obično se prema ugovoru ne plaćaju u čaju, kavi, šećeru ili indigu, već u moneti, i zato slanje novca bilo u ugovorenim monetama bilo u polugama koje se odmah mogu pretvoriti u tu monetu od strane kovnica, ili na tržištu zemlje u koju se šalju, pretstavlja za pošiljaoca uvek najsigurniji, najneposredniji i najtačniji način plaćanja, bez rizika da će pretrpeti gubitak zbog pomanjkanja tražnje ili kolebanja cena.“ (Fullarton, l. c., p. 132, 133.) „Svaki drugi artikal (izuzev zlata i srebra) može po količini ili vrsti da bude izvan obične tražnje one zemlje u koju se šalje.“ (Tooke, „An Inquiry etc.“)

¹⁴⁸ Pretvaranje novca u kapital razmatraćemo u III glavi, koja govori o kapitalu i pretstavlja kraj ovog prvog odeljka.

UVOD U KRITIKU POLITIČKE EKONOMIJE

SADRŽAJ:

A. *Uvod*

- 1) Proizvodnja uopšte
- 2) Opšti odnos proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje
- 3) Metod političke ekonomije
- 4) Sredstva za proizvodnju (proizvodne snage) i odnosi proizvodnje, — odnosi proizvodnje i prometni odnosi itd.

A. *Uvod*I. PROIZVODNJA, POTROŠNJA, RASPODELA,
RAZMENA (PROMET)

I. PROIZVODNJA

a) Predmet o kome raspravljamo jeste, pre svega, *materijalna proizvodnja*.

Naravno, polaznu tačku čine individue koje proizvode u društvu — pa stoga društveno određena proizvodnja individua. Pojedinačni i osamljeni lovac i ribar, s kojima počinju Smith i Ricardo, spadaju među uobraženja XVIII veka, lišena fantazije. To su robinzonade, koje nikako ne znače samo reakciju na prefinjenosti i vraćanje pogrešno shvaćenom prirodnom životu, kako to uobražavaju istoričari kulture, baš kao što na ovakvom naturalizmu ne počiva ni Rousseauov *contrat social*¹, koji subjekte, po pri-

¹ Društveni ugovor. — *Prev.*

rodi nezavisne, dovodi u odnos i vezu pomoću ugovora. Ovo je samo privid, i to estetski privid malih i velikih robinzonada. Naprotiv, one znače anticipaciju „građanskog društva“, koje se pripremalo od XVI veka, a u XVIII je džinovskim koracima hitalo svojoj zrelosti. U tome društvu slobodne konkurencije pojedinac se pojavljuje razrešen prirodnih veza itd., koje su ga za ranijih istoriskih epoha činile pripadnikom određenog, ograničenog ljudskog konglomerata. Pred očima proroka XVIII veka, na čijim plećima još potpuno stoje Smith i Ricardo, lebdi ova individua XVIII veka — proizvod, s jedne strane, raspadanja feudalnih oblika društva, a, s druge strane, novih proizvodnih snaga koje su se razvile od XVI veka naovamo — kao ideal čija egzistencija pripada prošlosti. Ne kao istoriski rezultat, već kao polazna tačka istorije. Jer, lebdi kao prirodna individua, saobrazno njihovoj pretstavi o ljudskoj prirodi, ne kao istoriski nastala, već kao od prirode data. Ovakva zabluda bila je dosad svojstvena svakoj novoj epohi. Steuart, koji u mnogo čemu stoji u suprotnosti sa XVIII vekom, i, kao aristokrat, više na istoriskom tlu, izbegao je tu ograničenost.

Što dublje zalazimo u istorisku prošlost, to više se individua — pa stoga i proizvođača individua — pojavljuje kao nesamostalna, kao pripadnica veće celine: prvo još na sasvim prirodan način u porodici i u porodici proširenoj u pleme; docnije u zajednici proizašloj iz suprotnosti i stapanja plemena, u njenim različitim oblicima. Tek u XVIII veku, u „građanskom društvu“, istupaju različiti oblici društvene veze prema pojedincu kao puko sredstvo za njegove privatne svrhe, kao spoljašnja nužnost. Ali epoha koja rađa ovo stanovište, stanovište osamljenog pojedinca, upravo je epoha dosad najrazvijenijih društvenih (opštih sa ovoga stanovišta) odnosa. Čovek je u najdoslovnijem smislu reči ζῷον πολιτικόν, ne samo društvena životinja, nego životinja koja se samo u društvu može osamiti. Proizvodnja osamljenog pojedinca izvan društva — retkost koja se civilizovanom čoveku, koji je dinamično već imao u sebi društvene snage, doista može da dogodi kad slučajno zabasa u divljinu — isto je takva besmislica kao i razvijanje jezika bez individua koje zajedno žive i između sebe govore. Na ovome se nemamo zašto dalje za-

državati. Mi se te tačke ne bismo ni doticali da tu glupost, koja je imala smisla i mogla se razumeti kod ljudi XVIII veka, nisu Bastiat, Carey, Proudhon itd. ozbiljno ponovo uvukli usred najnovije ekonomije. Za Proudhona i druge naravno da je ugodno da poreklo jednog ekonomskog odnosa, čiji istoriski postanak on ne poznaje, objasni istorisko-filozofski time što mitologiče da je Adam, ili Prome-tej, došao na gotovu misao, da je ova onda bila uvedena itd. Ništa suvoparnije i dosadnije nego kad locus commu-nis² stane maštati.

Prema tome, kad je reč o proizvodnji, uvek je reč o proizvodnji na nekom određenom stupnju društvenog razvitka — o proizvodnji društvenih individua. Zato bi moglo izgledati da, ako uopšte hoćemo da govorimo o pro-izvodnji, moramo ili da pratimo proces istoriskog razvitka u njegovim različnim fazama, ili da unapred izjavimo da se bavimo jednom određenom istoriskom epohom, napri-mer, modernom buržoaskom proizvodnjom, koja nam, ustvari, i jeste prava tema. No, sve epohe proizvodnje imaju izvesna zajednička obeležja, zajedničke odredbe. *Proizvodnja uopšte* jeste apstrakcija, ali razumna apstrak-cija ukoliko stvarno ističe, fiksira, ono zajedničko i time nam ušteđuje ponavljanje. Međutim, ovo *opšte*, ili upore-đivanjem izdvojeno zajedničko, i sâmo je nešto mnogo-struko raščlanjeno, nešto što se rastavlja na različite od-redbe. Ponešto od toga pripada svima epohama; ponešto je nekolikima zajedničko. [Neke] odredbe biće zajedničke najnovijoj i najstarijoj epohi. Bez njih se neće moći za-misliti nikakva proizvodnja; međutim, ako i najrazvijeni-ji jezici imaju zakone i odredbe zajedničke sa najnerazvi-jenijima, onda je baš razlika od tog zajedničkog i opšteg ono što sačinjava njihov razvitak. Odredbe koje važe za pro-izvodnju uopšte baš se moraju izdvojiti, da se zbog jedin-stva — koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovečan-stvo, i objekt, priroda, isti — ne bi zaboravila suštinska različnost. U tome zaboravljanju je, naprimer, sva mudrost modernih ekonomista koji dokazuju večnost i harmoniju postojećih socijalnih odnosa, naprimer da nikakva proiz-vodnja nije moguća bez nekog oruđa za proizvodnju, pa

* Opšte mesto, banalnost. — *Prev.*

ma to oruđe bila samo ruka, da nikakva proizvodnja nije moguća bez minulog, nagomilanog rada, pa ma taj rad bio samo ona umešnost koja se ponavljanim vežbanjem skupila i koncentrisala u ruci divljaka. Kapital je, između ostalog, takođe oruđe za proizvodnju, takođe minuli, objektivisani rad. Prema tome, kapital je opšti, večni prirodni odnos, tj. kad izostavim baš ono specifično što „oruđe za proizvodnju“, „nagomilani rad“, tek čini kapitalom. Zbog toga se čitava istorija odnosâ proizvodnje, naprimer kod Careya, pojavljuje kao falsifikat koji su u zloj nameri udesile vlade. Kad nema proizvodnje uopšte, nema ni opšte proizvodnje. Proizvodnja je uvek posebna grana proizvodnje — naprimer, zemljoradnja, stočarstvo, manufaktura itd., ili je celokupnost. Samo što politička ekonomija nije tehnologija. Odnos opštih odredaba proizvodnje na datom stupnju društva prema posebnim oblicima proizvodnje treba izložiti na drugom mestu (kasnije). Naposljetku, proizvodnja nije ni samo posebna. Štaviše, uvek je samo izvestan društveni organizam, izvestan društveni subjekat taj koji dejstvuje u većoj ili oskudnijoj celokupnosti grana proizvodnje. Odnos koji naučno prikazivanje ima prema realnom kretanju takođe još ne spada ovamo. Proizvodnja uopšte. Posebne grane proizvodnje. Celokupnost proizvodnje.

U ekonomiji vlada moda da se napred stavi opšti deo, a to je upravo deo koji figuriše pod naslovom „Proizvodnja“ (vidi, naprimer, J. St. Mill), u kome se pretresaju *opšti uslovi* svake proizvodnje. Taj opšti deo sastoji se ili tobože treba da se sastoji:

1) iz uslova bez kojih proizvodnja nije moguća. To, ustvari, znači samo da se navode bitni momenti svake proizvodnje. A ovo se, kao što ćemo videti, svodi na nekoliko vrlo jednostavne odredbe koje se naširoko raspredaju u površne tautologije;

2) iz uslova koji više ili manje unapređuju proizvodnju, kao naprimer progresivno ili stagnantno društveno stanje Adama Smitha. Da bi se to što kod njega ima svoju vrednost kao aperçu³ podiglo do naučnog značaja, bila bi potrebna istraživanja o periodima *stepenâ proizvodno-*

³ Napomena. — *Prev.*

sti u razvitku pojedinih naroda — istraživanje koje leži izvan pravnih granica teme, a ukoliko spada u nju, treba ga uneti pri izlaganju konkurencije, akumulacije itd. U opštoj formulaciji odgovor se svodi na opšte: da se neki industrijski narod nalazi na vrhuncu svoje proizvodnje u času kad se uopšte nalazi na svom istoriskom vrhuncu. Dosta. Industrijski vrhunac nekog naroda [postoji] dok mu glavna stvar još nije dobit nego dobijanje. Utoliko su Jenki iznad Engleza. Ili pak: da su, naprimer, izvesne rase, urođena sposobnost, klimati, prirodni uslovi kao pomorski položaj, plodnost tla itd. povoljniji za proizvodnju od drugih. Pa i to opet izlazi na tautologiju da se bogatstvo stvara utoliko lakše ukoliko u većem stepenu ima njegovih elemenata, subjektivnih i objektivnih.

Ali sve ovo nije ono do čega je ekonomistima stvarno stalo u tom opštem delu. Naprotiv, proizvodnja — vidi, naprimer, Mill — treba da bude prikazana, za razliku od raspodele itd., kao obuhvaćena večnim, od istorije nezavisnim prirodnim zakonima, kojom prilikom se onda sasvim ispod žita poturaju *buržoaski* odnosi kao neoborivi prirodni zakoni društva *in abstracto*⁴. Ovo je više ili manje svesna svrha čitavog postupka. Nasuprot tome, kod raspodele kao da su ljudi sebi dozvolili svakojaku samovolju. Da nikako i ne uzmemo u obzir grubo raskidanje proizvodnje i raspodele i njihov stvarni odnos, mora unapred biti toliko jasno da, ma koliko raspodela i mogla biti različna na različnim stupnjima društva, ipak mora da bude moguće da se, isto onako kao i u proizvodnji, izvuku zajedničke odredbe, a isto tako da bude moguće da se sve istoriske razlike smešaju i zbrišu u *opšteljudskim* zakonima. Naprimer rob, kmet, najamni radnik, — svi oni dobijaju izvesnu količinu hrane koja im omogućava da žive kao rob, kao kmet, kao najamni radnik. Osvajač koji živi od danka, ili činovnik koji živi od poreza, ili zemljovlasnik koji živi od rente, ili kaluđer koji živi od milostinje, ili levit koji živi od desetka, — svi oni dobijaju neki deo društvene proizvodnje, koji se određuje po drukčijim zakonima nego deo roba itd. Dve glavne tačke, koje svi ekonomisti stavljaju pod tu rubriku, jesu: 1) svojina;

⁴ Uopšte. — *Prev.*

2) njeno obezbeđenje pomoću pravosuđa, policije itd. Na ovo se ima dati vrlo kratak odgovor:

ad. 1. Svaka proizvodnja jeste prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U ovom je smislu tautologija kazati da je svojina (prisvajanje) uslov proizvodnje. A smešno je odatle napraviti skok na neki određeni oblik svojine, naprimer privatne svojine. (Što povrh toga pretpostavlja kao uslov takođe i suprotni oblik, *nesvojину*.) Naprotiv, istorija pokazuje da je zajednička svojina (naprimer kod Indijaca, Slovena, starih Kelta itd.) bila prvobitni oblik, oblik koji pod vidom opštinske svojine još dugo igra značajnu ulogu. Ovde još nikako nije reč o pitanju da li se bogatstvo razvija bolje pod ovim ili pod onim oblikom svojine. Ali da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine, jeste tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jeste *contradictio in subjecto*⁵.

ad 2. Obezbeđenje stečenoga itd. Kad se ove trivijalnosti svedu na svoju pravu sadržinu, onda one kažu više nego što znaju njihovi propovednici. Naime, da svaki oblik proizvodnje stvara svoje sopstvene pravne odnose, oblik vladavine itd. Sirovost i neshvatanje sastoji se upravo u tome što se ono što je organski povezano dovodi slučajno u uzajamni odnos, u čisto mislenu vezu. Buržoaskim ekonomistima lebdi pred očima samo to da se s modernom policijom daje bolje proizvoditi nego, naprimer, pod pravom pesnice. Samo što zaboravljaju da je i pravo pesnice pravo i da pravo jačega produžuje da živi pod drugim oblikom i u njihovoj „pravnoj državi“.

Kad društveni odnosi koji odgovaraju nekom određenom stupnju proizvodnje tek nastaju, ili kad već iščezavaju, prirodno je da nastupaju poremećaji proizvodnje, mada u različitom stepenu i s različitim dejstvom.

Da svedemo: postoje odredbe koje su zajedničke svima stupnjevima proizvodnje i koje mišljenje fiksira kao opšte; ali takozvani *opšti uslovi* svake proizvodnje nisu ništa drugo do ovi apstraktni momenti, pomoću kojih se ne obuhvata nikakav stvarni istoriski stupanj proizvodnje.

⁵ Protivrečnost u sebi. — *Prev.*

Pre no što zađemo dalje u analizu proizvodnje, potrebno je da zaustavimo pogled na različitim rubrikama koje ekonomisti stavljaju pored nje.

Evo pretstave koja je jasna kao dan: u proizvodnji članovi društva prilagođavaju (izrađuju, oblikuju) proizvode prirode ljudskim potrebama; raspodela određuje u kojoj srazmeri pojedinac ima udela u tim proizvodima; razmena mu dostavlja posebne proizvode za koje on ima volju da razmeni deo koji mu je pripao raspodelom; naposljetku, u potrošnji postaju proizvodi predmeti užitka, individualnog prisvajanja. Proizvodnja izrađuje predmete koji odgovaraju potrebama; raspodela ih razdeljuje prema društvenim zakonima, razmena ponovo razdeljuje prema pojedinačnoj potrebi ono što je već razdeljeno; naposljetku, u potrošnji proizvod izlazi iz ovog društvenog kretanja, on postaje neposredno predmet i sluga pojedinačne potrebe i zadovoljava je u užitku. Tako se proizvodnja pojavljuje kao polazna tačka, potrošnja kao završna tačka, a raspodela i razmena kao sredina, koja je sama opet dvostruka, pošto je raspodela određena kao momenat koji polazi od društva, a razmena kao momenat koji polazi od individua. U proizvodnji se objektivije ličnost, u ličnosti se objektivije stvar; u raspodeli društvo preuzima posredništvo između proizvodnje i potrošnje u obliku opštih, vladajućih odredaba; u razmeni ovo posredništvo vrši slučajna određenost individue.

Raspodela određuje srazmeru (količinu) u kojoj proizvodi dolaze na individuu; razmena određuje proizvode u kojima individua zahteva udeo koji joj je dodeljen raspodelom.

Na taj način proizvodnja, raspodela, razmena i potrošnja sačinjavaju pravi pravcati silogizam; proizvodnja opštost, raspodela i razmena posebnost, potrošnja pojedinačnost u kojoj je obuhvaćena celina. Ovo je svakako neka veza, ali površna. Proizvodnju određuju opšti prirodni zakoni; raspodelu društvena slučajnost, pa stoga može da utiče na proizvodnju manje ili više povoljno; razmena stoji između jedne i druge kao formalno društveno kretanje,

a završni čin potrošnje, koji se ne shvata samo kao krajnja meta, nego i kao krajnja svrha, leži, ustvari, izvan ekonomije, osim ukoliko ne dejstvuje nazad na polaznu tačku i ponovo otvara čitav proces.

Protivnici političkih ekonomista — bili to protivnici iz njihove oblasti ili izvan nje — koji im prebacuju da varvarski raskidaju ono što spada zajedno, stoje ili na istom tlu kao oni, ili ispod njih. Najobičniji je prekor da su politički ekonomisti razmatrali proizvodnju suviše isključivo kao samosvrhu. Raspodela je isto toliko važna Osnovicu ovog prekora sačinjava upravo pretstava ekonomista da raspodela postoji pored proizvodnje kao samostalna, nezavisna sfera. Ili [im se prebacuje da se] svi momenti ne obuhvataju u njihovom jedinstvu. Kao da ovo raskidanje nije iz stvarnosti prodrlo u udžbenike, nego, obrnuto, iz udžbenika u stvarnost, i kao da se ovde radi o nekom dijalektičkom izmirenju pojmova, a ne o razjašnjenju realnih odnosa!

a) *Proizvodnja je neposredno i potrošnja*

Dvostruka potrošnja, subjektivna i objektivna: individua koja u proizvođenju razvija svoje sposobnosti takođe ih i izdaje, troši u činu proizvodnje, sasvim onako kao što je prirodno plodjenje izvesna potrošnja životnih snaga. Drugo: potrošnja sredstava za proizvodnju koja se upotrebljavaju i rabate, a delimično (kao, naprimer, pri sagorevanju) opet rastavljaju na opšte elemente. Takođe i potrošnja sirovine koja ne zadržava svoj prirodni oblik i svojstvo, nego ovi, naprotiv, bivaju razoreni. Zbog toga je čin same proizvodnje u svima svojim momentima i čin potrošnje. Ali ovo ekonomisti priznaju. Proizvodnju kao neposredno identičnu s potrošnjom, potrošnju kao neposredno podudarnu s proizvodnjom, nazivaju oni *proizvodna potrošnja*. Ova identičnost proizvodnje i potrošnje izlazi na Spinozinu postavku: *Determinatio est negatio*⁶.

Ali ovo određenje proizvodne potrošnje postavlja se upravo samo zato da bi se potrošnja identična s proizvod-

⁶ Određivanje je poricanje. — *Prev.*

njom rastavila od prave potrošnje, koja se, naprotiv, shva-
ta kao uništavajuća suprotnost proizvodnje. Pogledajmo,
dakle, pravu potrošnju.

Potrošnja je neposredno i proizvodnja, kao što je i u
prirodi potrošnja elemenata i hemiskih materija proizvo-
dnja biljke. Da, naprimer, u hranjenju, koje je jedan oblik
potrošnje, čovek proizvodi svoje sopstveno telo, jasno je.
Ali ovo važi i za svaku drugu vrstu potrošnje koja na ovaj
ili onaj način sa izvesne strane proizvodi čoveka. Potro-
šna proizvodnja. Ali, kaže ekonomija, ova s potrošnjom
identična proizvodnja jeste druga proizvodnja, koja proiz-
lazi iz uništenja prvog proizvoda. U prvoj se proizvođač
pretvorio u stvar, u drugoj se stvar koju je on napravio
pretvara u ličnost. Prema tome, ova potrošna proizvodnja
— iako sačinjava neposredno jedinstvo između proizvo-
dnje i potrošnje — bitno se razlikuje od prave proizvodnje.
Neposredno jedinstvo u kome se proizvodnja poklapa s po-
trošnjom, a potrošnja s proizvodnjom, ne ukida njihovo
neposredno dvojstvo.

Proizvodnja je, prema tome, neposredno potrošnja,
potrošnja je neposredno proizvodnja. Svaka je neposredno
svoja suprotnost. Ali se u isti mah među njima vrši jedno
posredničko kretanje. Proizvodnja posreduje potrošnju,
kojoj stvara materijal, kojoj bi bez nje nedostajao pred-
met. Ali potrošnja posreduje proizvodnju, pošto tek ona
proizvodima stvara subjekat za koji oni i jesu proizvodi.
Proizvod dobija poslednji finish⁷ tek u potrošnji. Železnica
na kojoj se ne vrši vožnja, koja se, dakle, ne rabiti, ne
troši, jeste železnica samo *δυνάμει*⁸, ne i stvarno. Bez
proizvodnje nema potrošnje; ali i bez potrošnje nema pro-
izvodnje, jer bi proizvodnja tada bila bez svrhe. Potro-
šnja proizvodi proizvodnju dvostruko: 1) time što proiz-
vod tek u potrošnji postaje stvarni proizvod. Naprimer,
neka haljina postaje stvarno haljina tek činom nošenja;
kuća koja nije nastanjena nije doista stvarna kuća; dakle,
kao proizvod, za razliku od prirodnog predmeta, potvrđuje
se, *postaje* proizvod tek u potrošnji. Tek potrošnja, uni-
štavajući proizvod, daje ovome finishing stroke⁹; jer pro-

⁷ Dopršenost. — *Prev.*

⁸ U mogućnosti. — *Prev.*

⁹ Poslednji udarac čekićem. — *Prev.*

izvod je proizvodnja ne samo kao delatnost pretvorena u stvar, nego samo kao predmet za aktivni subjekat, 2) time što potrošnja stvara potrebu *nove* proizvodnje, dakle onaj idealni unutrašnji motiv proizvodnje koji je njena pretpostavka. Potrošnja stvara pobudu proizvodnji; ona stvara i predmet koji je u proizvodnji aktivan kao element koji određuje svrhu. Ako je jasno da proizvodnja pruža potrošnji predmet spolja, onda je otuda isto toliko jasno da potrošnja *postavlja* predmet proizvodnji *idealno*, kao unutrašnju sliku, kao potrebu, kao pobudu i kao svrhu. Ona stvara predmete potrošnje u još subjektivnoj formi. Bez potrebe nema proizvodnje. A potrošnja reprodukuje potrebu.

Ovome od strane proizvodnje odgovora da proizvodnja

1) Pruža potrošnji materijal, predmet. Potrošnja bez predmeta nije potrošnja; dakle, u ovom pogledu proizvodnja proizvodi potrošnju.

2) Ali proizvodnja ne stvara potrošnji samo predmet. Ona potrošnji daje i njenu određenost, njen karakter, njen finish. Isto onako kao što je potrošnja dala proizvodu njegov finish kao proizvodu, proizvodnja daje potrošnji njen finish. *Stvar stoji tako* da predmet nije neki predmet uopšte, već je određeni predmet koji se mora potrošiti na određeni način, a i ovaj način posreduje opet sama proizvodnja. Glad je glad, ali glad koja se utoljava kuvanim mesom pomoću noža i viljuške drukčija je od gladi koja pomoću ruke, nokata i zuba guta sirovo meso. Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet potrošnje, nego i način potrošnje, ne proizvodi je, dakle, samo objektivno nego i subjektivno. Proizvodnja, dakle, stvara potrošača.

3) Proizvodnja ne dostavlja samo materijal potrebi, nego i potrebu materijalu. Kad potrošnja iziđe iz svoje prve prirodne sirovosti i neposrednosti — a i samo ostajanje u njoj još bi bilo rezultat proizvodnje koja ne može da se makne iz prirodne sirovosti — onda je ona čak i kao pobuda posredovana predmetom; potreba koju ona za njim oseća stvara se posmatranjem tog predmeta. Umetnički predmet — a tako i svaki proizvod — stvara publiku koja ima smisla za umetnost i koja ume da uživa u lepom. Otuda proizvodnja ne proizvodi samo predmet

za subjekat, već i subjekat za predmet. Otuda proizvodnja proizvodi potrošnju: 1) stvarajući materijal za nju; 2) određujući način potrošnje; 3) stvarajući u potrošaču kao potrebu one proizvode koje je tek ona stvorila kao predmet. Ona, dakle, proizvodi predmet potrošnje, način potrošnje, pobudu potrošnje. Isto tako potrošnja proizvodi *sklonost* proizvođača, potstičući u njemu potrebu koja određuje svrhu.

Identičnosti između potrošnje i proizvodnje pojavljuju se, prema tome, trostruko:

1) *Neposredna identičnost*: proizvodnja je potrošnja; potrošnja je proizvodnja. Potrošna proizvodnja. Proizvodna potrošnja. Ekonomisti nazivaju jedno i drugo proizvodnom potrošnjom. Ali prave još jednu razliku. Prva figuriše kao reprodukcija; druga kao proizvodna potrošnja. Sva istraživanja o prvoj jesu istraživanja o proizvodnom i neproizvodnom radu; o drugoj su to istraživanja o proizvodnoj i neproizvodnoj potrošnji.

2) Da se svaka pojavljuje kao sredstvo one druge; da je posredovana njome, što se izražava kao njihova uzajamna zavisnost; kretanje kojim se dovode u uzajamni odnos i pojavljuju kao neophodne jedna za drugu, a ipak još ostaju spoljašnje jedna drugoj. Proizvodnja stvara materijal kao spoljašnji predmet za potrošnju; potrošnja stvara potrebu kao unutrašnji predmet, kao svrhu za proizvodnju. Bez proizvodnje nema potrošnje; bez potrošnje nema proizvodnje. Ovo figuriše u ekonomiji u mnogo oblika.

3) Proizvodnja nije samo neposredno potrošnja, a potrošnja neposredno proizvodnja; niti je proizvodnja samo sredstvo za potrošnju, a potrošnja svrha za proizvodnju, tj. da jedna drugoj pruža njen predmet, proizvodnja potrošnji spoljašnji, a potrošnja proizvodnji zamišljeni; nego svaka od njih nije samo neposredno ona druga, niti samo posreduje drugu, nego svaka od njih, izvršujući sebe, stvara drugu, sebe kao drugu. Potrošnja izvršuje čin proizvodnje tek time što dovršava proizvod kao proizvod, što ga razara, što mu uništava samostalni oblik stvari, time što potrebom ponavljanja podiže na stepen umešnosti onu sklonost koja se razvila u prvom činu proizvodnje; ona, dakle, nije samo završni čin kojim proizvod postaje proizvod, nego i čin kojim proizvođač postaje proizvođač. S

druge strane, proizvodnja proizvodi potrošnju stvarajući određeni način potrošnje, a zatim time što stvara draž potrošnje, samu sposobnost potrošnje kao potrebu. Ova poslednja identičnost, određena pod 3), u ekonomiji se mnogostruko razjašnjava u odnosu tražnje i ponude, predmeta i potrebâ, potrebâ koje je stvorilo društvo i prirodnih potreba.

Prema tome, za nekog hegelovca nije ništa prostije nego da proizvodnju i potrošnju stavi kao identične. A to su i uradili ne samo socijalistički beletristi, nego i sami prozaični ekonomisti, naprimer Say u ovom obliku: ako se posmatra neki narod, njegova proizvodnja je njegova potrošnja. Ili čovečanstvo in abstracto¹⁰. Storch je dokazao Sayu da nije u pravu, pošto neki narod, naprimer, ne troši čisto svoj proizvod, već stvara i sredstva za proizvodnju itd., stalni kapital itd. Osim toga, posmatrati društvo kao *jedan* jedini subjekat, znači posmatrati ga pogrešno, — spekulativno. Kod jednog subjekta proizvodnja i potrošnja pojavljuju se kao momenti jednog čina. Najvažnije je tu sad istaknuto, naime da se proizvodnja i potrošnja, ako se posmatraju kao delatnosti jednog subjekta ili pojedinih individua, svakako pojavljuju kao momenti procesa u kome je proizvodnja stvarna polazna tačka, pa zato i dominantni momenat. Sama potrošnja kao nužda, kao potreba, jeste unutrašnji momenat *proizvodne* delatnosti; ali ova poslednja je polazna tačka realizacije; a otud i momenat koji dominira tom realizacijom, čin u kome čitav proces ponovo počinje da teče. Individua proizvodi neki predmet i potrošnjom tog predmeta vraća se opet u sebe, ali kao proizvodna individua i kao individua koja samu sebe reprodukuje. Tako se potrošnja pojavljuje kao momenat proizvodnje.

U društvu, međutim, proizvođačev odnos prema proizvodu, čim je ovaj gotov, jeste spoljašnji odnos, a vraćanje proizvoda subjektu zavisi od njegovih odnosa prema drugim individuama. On ne postaje gospodar proizvoda neposredno. Njemu neposredno prisvajanje ovoga i nije svrha kad proizvodi u društvu. Između proizvođača i proizvoda stupa *raspodela*, koja pomoću društvenih zakona

¹⁰ Uopšte. — *Prev.*

određuje njegov udeo u svetu proizvoda, dakle stupa između proizvodnje i potrošnje.

Pa da li raspodela stoji kao samostalna sfera pored proizvodnje i izvan nje?

b) *Proizvodnja i raspodela*

1) Ako razgledamo obične političke ekonomije, mora nam prvo pasti u oči da se u njima sve postavlja dvostruko. Naprimer, u raspodeli figurišu zemljišna renta, najamnina, kamata i profit, dok u proizvodnji figurišu zemlja, rad i kapital kao agenti proizvodnje. U pogledu kapitala jasno je već unapred da je postavljen dvostruko, 1) kao agent proizvodnje; 2) kao izvor prihoda: kao određujući i u isto vreme određeni oblik raspodele. Stoga kamata i profit figurišu takođe kao takvi u proizvodnji, ukoliko su oblici u kojima se kapital povećava, raste, dakle kao momenti proizvodnje samog kapitala. Kamata i profit kao oblici raspodele pretpostavljaju kapital kao agenta proizvodnje. Oni su načini raspodele koji imaju za pretpostavku kapital kao agenta proizvodnje. Oni su isto tako načini reprodukcije kapitala.

Isto tako najamnina je najamni rad posmatran pod drugom rubrikom: određenost koju rad ima ovde kao agent proizvodnje pojavljuje se kao odredba raspodele. Kada rad ne bi bio određen kao najamni rad, ne bi se način na koji on učestvuje u proizvodima pojavljivao kao najamnina, kao, naprimer, u sistemu ropstva. Naposletku, zemljišna renta, da odmah uzmemo najrazvijeniji oblik raspodele u kome zemljišna svojina učestvuje u proizvodima, ima za pretpostavku krupnu zemljišnu svojinu (ustvari krupnu zemljoradnju) kao agenta proizvodnje, a ne prosto zemlju, kao što ni najamnina nema za pretpostavku prosto rad. Zbog toga se odnosi i načini raspodele pojavljuju samo kao naličja agenata proizvodnje. Neka individua koja u obliku najamnog rada učestvuje u proizvodnji učestvuje u obliku najamnine u proizvodima, rezultatima proizvodnje. Struktura raspodele potpuno je određena strukturom proizvodnje. Sama raspodela je proizvod proizvodnje, ne samo po predmetu, zato što se samo

rezultati proizvodnje mogu raspodeljivati, nego i po obliku, zato što određeni način učešća u proizvodnji određuje naročite oblike raspodele, oblik u kome se učestvuje u raspodeli. Čista je iluzija stavljati zemlju u proizvodnju, zemljišnu rentu u raspodelu itd.

Zbog toga su ekonomisti kao Ricardo, kojima je najviše prebacivano da imaju u vidu samo proizvodnju, odredili isključivo raspodelu kao predmet ekonomije, jer su oblike raspodele instinktivno uzimali kao najodređeniji izraz u kome se u datom društvu fiksiraju agenti proizvodnje.

Prema pojedinačnoj individui raspodela se, naravno, pojavljuje kao društveni zakon koji uslovljava njeno mesto u proizvodnji u čijem okviru ona proizvodi, dakle tako da prethodi proizvodnji. Od samog početka individua nema kapitala, nema zemljišne svojine. Ona je od rođenja upućena na najamni rad društvenom raspodelom. Ali sama ova upućenost jeste rezultat (toga) što kapital i zemljišna svojina postoje kao samostalni agenti proizvodnje.

Posmatrajući cela društva, čini se da raspodela još sa jeone strane prethodi proizvodnji i nju određuje; takoreći kao preekonomska činjenica. Neki osvajački narod podeli zemlju među osvajače i nametne na taj način određenu raspodelu i oblik zemljišne svojine; usled toga on određuje proizvodnju. Ili on pretvori osvojeni narod u roblje i na taj način učini robovski rad osnovicom proizvodnje. Ili neki narod razbije revolucijom krupnu zemljišnu svojinu u parcele; dakle, ovom novom raspodelom daje proizvodnji nov karakter. Ili zakonodavstvo ovekoveči zemljišnu svojinu u izvesnim porodicama, ili podeli rad kao naslednu privilegiju pa ga na taj način fiksira kastinski. U svima tim slučajevima, a svi su oni istoriski, čini se da raspodela ne dobija svoju strukturu i određenost od proizvodnje, već proizvodnja od raspodele.

U najpovršnijem shvatanju raspodela se pojavljuje kao raspodela proizvoda, pa je tako još više udaljena i quasi¹¹ samostalna prema proizvodnji. Ali pre no što je raspodela proizvoda, ona je: 1) raspodela oruđa za proizvodnju i 2) — što je samo dalja odredba istog odnosa —

¹¹ Takoreći. — *Prev.*

raspodela članova društva među različne vrste proizvodnje. (Podređivanje individua pod određene odnose proizvodnje.) Raspodela proizvodâ očevidno je samo rezultat ove raspodele koja je uključena u samom procesu proizvodnje i koja određuje strukturu proizvodnje. Posmatrati proizvodnju ne uzimajući u obzir ovu raspodelu koja je u njoj uključena pretstavlja, očigledno, šuplju apstrakciju, dok je, obrnuto, raspodela proizvodâ sama po sebi data ovom raspodelom koja od samog početka sačinjava jedan momenat proizvodnje. Ricardo, kome je bilo stalo do toga da modernu proizvodnju shvati u njenoj određenoj društvenoj strukturi i koji je *par excellence*¹² ekonomist proizvodnje, upravo zbog toga *ne* proglašava proizvodnju već raspodelu glavnom temom moderne ekonomije. A otud opet potiče besmislica ekonomista koji proizvodnju izlažu kao večnu istinu, dok istoriju progone u oblast raspodele.

Kakav odnos zauzima prema proizvodnji ova raspodela koja određuje samu proizvodnju, jeste, očigledno, pitanje koje spada u okvir same proizvodnje. Ako bi neko rekao da bar tada, pošto je proizvodnja zavisna od izvesne raspodele oruđa za proizvodnju, raspodela u ovom značenju prethodi proizvodnji, da sačinjava njenu pretpostavku, onda na to treba odgovoriti da proizvodnja ima doista takve uslove i pretpostavke koji su momenti raspodele. U samom početku ovi momenti mogu izgledati samonikli. Sam proces proizvodnje pretvara ih iz samoniklih u istoriske, pa ako se za neki period pokazuju kao prirodna pretpostavka proizvodnje, za neki drugi period bili su njen istoriski rezultat. Oni se stalno menjaju u okviru same proizvodnje. Naprimer, primena mašina menja raspodelu kako oruda za proizvodnju, tako i proizvodâ. Sama moderna krupna zemljišna svojina jeste rezultat kako moderne trgovine i industrije, tako i primene ove poslednje na zemljoradnju.

Sva gore nabačena pitanja svode se u poslednjoj instanci na to kako opšteistoriski uslovi intervenišu u proizvodnji i kakav je njen odnos prema istoriskom kretanju uopšte. Ovo pitanje očevidno spada u raspravljavanje i izlaganje same proizvodnje.

¹² U prvom redu. — *Prev.*

Međutim, u onom trivijalnom obliku u kome su gore nabačena, može se s njima raščistiti po isto tako kratkom postupku. Pri svima osvajanjima moguće su tri stvari. Osvajački narod podvrgne osvojeni narod svome načinu proizvodnje (naprimer u ovom veku Englezi u Irskoj, delimično u Indiji); ili ostavi stari način proizvodnje i zadovolji se dankom (naprimer Turci i Rimljani); ili nastupi uzajamni uticaj kojim nastane nešto novo, neka sinteza (delimično u osvojenjima Germana). U svima ovim slučajevima način proizvodnje, bilo osvajača, bilo osvojenog naroda, bilo onaj koji proizide iz stapanja oba načina, određuju novu raspodelu koja nastupa. Tako je ova, mada se pojavljuje kao pretpostavka za nov period proizvodnje, i sama opet proizvod proizvodnje, ne samo uopšte istoriske proizvodnje, već određenje istoriske proizvodnje.

Pustošeći Rusiju, Mongoli su, naprimer, radili saobrazno svojoj proizvodnji, gajenju stoke, za koju su velike, nenastanjene površine glavni uslov. Germanski varvari, za koje je tradicionalna proizvodnja bila zemljoradnja sa neslobodnim ljudima i izolovan život na selu, mogli su utoliko lakše da podvrgnu rimske provincije tim uslovima što je koncentracija zemljišne svojine, koja je u ovima bila izvršena, već sasvim bila srušila starije odnose u zemljoradnji.

Tradicionalno je shvatanje da se u izvesnim periodima živelo samo od pljačke. Ali da bi se moglo pljačkati, mora da postoji nešto za pljačkanje, dakle proizvodnja. A i sama vrsta pljačke opet je određena vrstom proizvodnje. Neka stockjobbing nation¹³ ne može se pljačkati [na isti način] kao neka nacija govedara.

Kad se pljačka rob, neposredno se pljačka orude za proizvodnju. Ali tada proizvodnja zemlje za koju je on opljačkan mora da bude tako organizovana da dopušta robovski rad ili se (kao u Južnoj Americi itd.) mora stvoriti način proizvodnje koji odgovara robovskom radu.

Zakoni mogu neko sredstvo za proizvodnju, naprimer zemlju, ovekovečiti u izvesnim porodicama. Ovi zakoni dobijaju ekonomski značaj samo ako je krupna zemljišna svojina u skladu s društvenom proizvodnjom, kao, napri-

¹³ Nacija berzanskih špekulanata. — *Prev.*

mer, u Engleskoj. U Francuskoj je vodena sitna zemljoradnja uprkos krupnoj zemljišnoj svojini, zbog čega je revolucija ovu i razbila. Ali ovekovečenje parcelne svojine, naprimer putem zakona? Uprkos tim zakonima svojina se opet koncentriše. Uticaj zakonâ u pravcu održavanja odnosa raspodele, a time i njihovo dejstvo na proizvodnju, treba posebno odrediti.

c) *Naposletku razmena i promet*

Sam promet je samo određeni momenat razmene ili i razmena posmatrana u svojoj celokupnosti, ukoliko je *razmena* samo momenat koji posreduje između proizvodnje i njome određene raspodele, s jedne strane, i potrošnje, s druge strane; ali ukoliko se potrošnja i sama pojavljuje kao momenat proizvodnje, očigledno je i razmena obuhvaćena u proizvodnji kao momenat.

Jasno je, prvo, da razmena delatnosti i sposobnosti koja se vrši u samoj proizvodnji neposredno pripada njoj i nju u suštini sačinjava. Drugo, to isto važi za razmenu proizvoda, ukoliko je ona sredstvo za izradu gotovog proizvoda namenjenog neposrednoj potrošnji. Utoliko je sama razmena čin obuhvaćen u proizvodnji. Treće, takozvana *exchange*¹⁴ između *dealers*¹⁵ i *dealers* isto je tako po svojoj organizaciji potpuno određena proizvodnjom kao i sama proizvođača delatnost. Kao nezavisna pored proizvodnje, indiferentna prema njoj, razmena se pojavljuje samo u poslednjem stadijumu, kad se proizvod razmenjuje neposredno za potrošnju. Ali 1) nema razmene bez podele rada, pa bila ova samonikla ili već i sama istoriski rezultat; 2) privatna razmena ima za pretpostavku privatnu proizvodnju; 3) intenzivnost razmene, kao i njena ekspanzija, kao i njena vrsta, određene su razvitkom i strukturom proizvodnje. Naprimer, razmena između grada i sela; razmena na selu, u gradu itd. Tako se razmena pojavljuje u svima svojim momentima ili kao direktno obuhvaćena u proizvodnji ili određena njome.

¹⁴ Razmena. — *Prev.*

¹⁵ Proizvođača robe. — *Prev.*

Rezultat do kojega dolazimo nije da su proizvodnja, raspodela, razmena i potrošnja identične, već da sve one sačinjavaju članove jedne celokupnosti, razlike u okviru jednog jedinstva. Proizvodnja dominira kako nad samom sobom u suprotnoj odredbi proizvodnje, tako i nad ostalim momentima. Od nje proces počinje stalno iznova. Da razmena i potrošnja ne mogu da budu dominantne, jasno je samo po sebi. Isto važi i za raspodelu kao raspodelu proizvoda. A kao raspodela agenata proizvodnje ona je sama momenat proizvodnje. Prema tome, određena proizvodnja određuje određenu potrošnju, raspodelu, razmenu, *određene međusobne odnose ovih različitih momenata*. Na svaki način, i proizvodnju *u njenom jednostranom obliku* određuju, sa svoje strane, drugi momenti. Naprimer kad se proširi tržište, tj. sfera razmene, proizvodnja raste u obimu i dublje se diferencira. S promenom raspodele menja se proizvodnja; naprimer koncentracijom kapitala, različitim raspodelom stanovništva na grad i selo itd. Naposletku, potrebe potrošnje određuju proizvodnju. Vršiti se međusobni uticaj između različitih momenata. To se događa kod svake organske celine.

3. METOD POLITIČKE EKONOMIJE

Kada datu zemlju posmatramo sa stanovišta političke ekonomije, počinjemo s njenim stanovništvom, njegovom podelom na klase, gradom, selom, morem, različnim granama proizvodnje, izvozom i uvozom, godišnjom proizvodnjom i potrošnjom, robnim cenama itd.

Izgleda da je ispravno početi s realnim i konkretnim, sa stvarnom pretpostavkom, dakle, naprimer, u ekonomiji sa stanovništvom, koje je osnova i subjekat čitavog društvenog čina proizvodnje. Međutim, pri bližem posmatranju, to se pokazuje kao pogrešno. Stanovništvo je apstrakcija ako izostavim, naprimer, klase iz kojih je sastavljeno. Ove klase su, opet, prazna reč ako ne poznam elemente na kojima one počivaju, naprimer najamni rad, kapital itd. Ovi, opet, imaju za pretpostavku razmenu, podelu rada, cene itd. Kapital, naprimer, nije ništa bez najamnog rada, bez vrednosti, novca, cene itd.

Počnem li, dakle, sa stanovništvom, bila bi to haotična pretstava celine i ja bih bližim određivanjem dolazio analitičkim putem na sve jednostavnije pojmove; od zamišljenog konkretnog na sve mršavija apstraktna, dok ne bih dospeo do najjednostavnijih odredaba. Odatle bih morao krenuti natrag, dok opet ne bih stigao do stanovništva, ali ovog puta ne kao haotične pretstave celine, već kao bogate celokupnosti mnogih odredaba i odnosa. Onaj prvi put jeste put kojim je ekonomija istoriski pošla u svom postanku. Ekonomisti XVII veka, naprimer, uvek počinju od žive celine, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opšte odnose, kao podelu rada, novac, vrednost itd. Čim su ovi pojedinačni momenti bili više ili manje fiksirani i apstrahovani, počeli su nicati ekonomski sistemi koji se od jednostavnog, kao rad, podela rada, potreba, prometna vrednost, penju do države, razmene među nacijama i svetskog tržišta. Očito je da je ovaj drugi metod naučno ispravan. Konkretno je konkretno zato što je ono sjedinjenje mnogih odredaba, dakle jedinstvo mnogostrukog. Zbog toga se ono u mišljenju pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat, ne kao polazna tačka, mada ono jeste stvarna polazna tačka, pa usled toga i polazna tačka opažanja i pretstave. Onim prvim putem bila je puna pretstava rasplinjena u apstraktnu odredbu; ovim drugim apstraktne odredbe dovode do reprodukovanja konkretnog putem mišljenja. Zbog toga je Hegel pao u iluziju da realno treba shvatiti kao rezultat mišljenja koje se u sebi sjedinjuje, u sebi udubljuje i iz samog sebe kreće, dok je metod penjanja od apstraktnog ka konkretnom samo način pomoću kojega mišljenje prisvaja konkretno, reprodukuje ga kao duhovno konkretno. Ali ni u kom slučaju proces postanja samog konkretnog. Naprimer, najprostija ekonomska kategorija, recimo prometna vrednost, ima za pretpostavku stanovništvo, stanovništvo koje proizvodi u određenim odnosima; takođe i izvesnu vrstu porodice ili opštine ili države itd. Prometna vrednost nikad ne može postojati osim kao apstraktni, *jednostrani* odnos već date konkretne, žive celine. Naprotiv, kao kategorija, prometna vrednost živi prepotopskim životom. Zbog toga se za

svest — a filozofska svest je tako određena da je za nju logičko mišljenje stvarni čovek, a logički shvaćeni svet tek kao takav stvarni svet — kretanje kategorija pojavljuje kao stvarni čin proizvodnje — koji, nažalost, dobija potstrek samo spolja — čiji je rezultat svet; a ovo je — što je opet tautologija — utoliko tačno što je konkretna celokupnost kao misleni konkretum, doista proizvod mišljenja, poimanja; ali nikako proizvod pojma koji misli izvan ili iznad opažanja i pretstave i koji sam sebe rada, već proizvod prerade opažanja i pretstave u pojmove. Celina, kako se pojavljuje u glavi kao mislena celina, jeste proizvod glave koja misli, koja prisvaja svet na jedini način koji joj je moguć, na način koji je drukčiji od umetničkog, religioznog, praktičnoduhovnog prisvajanja toga sveta. Realni subjekt produžuje da postoji sve vreme izvan glave u svojoj samostalnosti; dokle god se glava odnosi prema njemu samo spekulativno, samo teoriski. Stoga i pri teoriskom metodu pretstava mora stalno imati u vidu subjekt, društvo, kao pretpostavku.

Ali zar ove jednostavne kategorije nemaju i neku nezavisnu istorisku ili prirodnu egzistenciju pre onih konkretnijih? Ča d'epend.¹⁶ Hegel, naprimer, ispravno počinje filozofiju prava s posedom kao s najjednostavnijim pravnim odnosom subjekta. Ali ne postoji nikakav posed pre porodice ili pre odnosa gospodstva i potčinjenosti, koji su mnogo konkretniji odnosi. Naprotiv, bilo bi pravilno kazati da postoje porodice, plemenske celine, koje još samo *poseduju*, a nemaju *svojine*. Jednostavnija kategorija pojavljuje se, dakle, kao odnos jednostavnih porodičnih ili plemenskih zajednica prema svojini. U višem društvu ona se pojavljuje kao jednostavniji odnos razvijenije organizacije. Međutim, uvek je pretpostavljen konkretniji supstrat, čiji je odnos posed. Moguće je pretstaviti sebi pojedinačnog divljaka koji poseduje. Ali tada posed nije pravni odnos. Netačno je da se posed istoriski razvija u porodicu. Naprotiv, on uvek pretpostavlja ovu „konkretniju pravnu kategoriju“. Ipak bi tada još uvek ostalo toliko da su jednostavne kategorije izraz prilika u kojima se nerazvijena konkretnost može realizovati a da još nije

¹⁶ Zavisi od prilika. — *Prev.*

postavila mnogostraniji odnosili mnogostraniju vezu koja je duhovno izražena u konkretnoj kategoriji, dok razvijenija konkretnost zadržava istu kategoriju kao podređen odnos. Novac može postojati i postojao je istoriski pre no što je postojao kapital, pre no što su postojale banke, pre no što je postojao najamni rad itd. S te strane može se, dakle, kazati da jednostavnija kategorija može izražavati odnose koji vladaju u nerazvijenijoj celini ili podređene odnose neke razvijenije celine, [odnose] koji su istoriski već imali egzistenciju pre no što se celina razvila u pravcu koji je izražen u konkretnijoj kategoriji. Utoliko bi tok apstraktnog mišljenja, koje se od najjednostavnijeg penje ka složenom, odgovarao stvarnom istoriskom procesu.

S druge strane, može se kazati da ima veoma razvijenih ali istoriski nezrelih društvenih oblika u kojima imamo najviše oblike ekonomije, naprimer kooperaciju, razvijenu podelu rada itd., a da ne postoji nikakav novac, naprimer Peru. I kod slovenskih opština novac i razmena koja ga uslovljava ne pokazuju se ili se malo pokazuju u okviru pojedine opštine, nego na njenoj granici, u saobraćaju s drugima, kao što je i uopšte pogrešno stavljati razmenu usred opština kao primarno konstitutivni element. Naprotiv, ona se na početku više pokazuje u odnosu jednih opština prema drugima nego li za članove u okviru jedne iste opštine. Dalje: mada novac vrlo rano i svestrano igra izvesnu ulogu, ipak se on u antičkom svetu nalazi kao dominantan element samo kod jednostrano određenih nacija, trgovačkih nacija. A čak i u najrazvijenijih naroda antičkog sveta, kod Grka i Rimljana, njegov puni razvitak, koji je u modernom buržoaskom društvu pretpostavka, pojavljuje se samo u periodu njihovog propadanja. Prema tome, ova sasvim jednostavna kategorija pojavljuje se istoriski u svojoj intenzivnosti tek u najrazvijenijim društvenim prilikama. Nikako ne prožimajući sve ekonomske odnose. Naprimer, u Rimskoj Imperiji, u vreme njenog najvišeg razvitka, naturalni porez i naturalna davanja ostadoše osnovice. Novčani sistem bio je tamo potpuno razvijen ustvari samo u vojsci. On nije nikad obuhvatio celinu rada. I tako, mada je jednostavnija kategorija istoriski mogla da postoji pre konkretnije kategorije

ona može u svom punom intenzivnom i ekstenzivnom razvitku da pripada upravo samo složenijim oblicima društva, dok je konkretnija bila potpunije razvijena u nekom manje razvijenom obliku društva.

Rad izgleda kao sasvim jednostavna kategorija. I pretstava o njemu u toj opštosti — kao o radu uopšte — prastara je. Pa ipak, shvaćen ekonomski u ovoj jednostavnosti, „rad“ je kategorija isto toliko moderna koliko i odnosi koji rađaju tu jednostavnu apstrakciju. Monetarni sistem, naprimer, postavlja bogatstvo još sasvim objektivno, kao stvar izvan sebe u novcu. Bio je veliki napredak prema ovakvom gledištu kada je manufaktorni ili komercijalni sistem stavio izvor bogatstva iz predmeta u subjektivnu delatnost — u trgovački ili manufaktorni rad [—], a ipak još uvek shvatao tu delatnost samo u njenoj ograničenosti, kao delatnost koja pravi novac. Prema ovom sistemu, (napredak je) fiziokratski sistem, koji postavlja određeni oblik rada — zemljoradnju — kao rad koji stvara bogatstvo, a sam objekat ne više prerušen u novac, već kao proizvod uopšte, kao opšti rezultat rada. Ipak ovaj proizvod, saobrazno ograničenom karakteru delatnosti, još uvek je proizvod određen prirodom, proizvod zemljoradnje, proizvod zemlje par excellence.

Ogroman napredak načinio je Adam Smith što je odbacio svaku određenost delatnosti koja stvara bogatstvo — [stavivši na to mesto] prosto-naprosto rad, ni manufaktorni, ni trgovački, ni poljoprivredni rad, već i ovaj i onaj. A sa apstraktnom opštosti ove delatnosti koja stvara bogatstvo [pojavljuje se] i opštost predmeta određenog kao bogatstvo, proizvod uopšte, ili opet rad uopšte, ali kao minuli, opredmećen rad. Koliko je ovaj prelaz bio težak i velik vidi se iz toga što je i sam Adam Smith s vremena na vreme opet padao u fiziokratski sistem. Moglo bi izgledati da je time nađen samo apstraktan izraz za najjednostavniji i prastari odnos u kome ljudi — bilo u kom obliku društva — istupaju kao proizvođači. To je, s jedne strane, tačno. S druge strane, — nije. Ravnodušnost prema određenoj vrsti rada pretpostavlja veoma razvijenu celokupnost stvarnih vrsta rada, od kojih više ni jedna ne gospodari nad svima. Najopštije ap-

strakcije uopšte i postaju samo pri najbogatijem konkretnom razvitku, u kome se jedno pojavljuje kao zajedničko mnogima, kao svima opšte. Tada prestaje mogućnost da se ono zamišlja jedino u posebnom obliku. S druge strane, ova apstrakcija rada uopšte nije samo duhovni rezultat neke konkretne celokupnosti radova. Ravnodušnost prema određenom radu odgovara obliku društva u kome individue s lakoćom prelaze s jednog rada na drugi, pa im je određena vrsta rada slučajna i zato indiferentna. Tu je rad ne samo u kategoriji, nego i u stvarnosti postao sredstvo za stvaranje bogatstva uopšte i prestao je da kao odredba bude srasten sa individuama u nekoj posebnosti. Takvo je stanje najrazvijenije u najmodernijem obliku postojanja buržoaskih društava — u Sjedinjenim Državama. Tek tu apstrakcija kategorije „rad“, „rad uopšte“ rad sans phrase, polazna tačka moderne ekonomije, postaje praktično istinita. Prema tome, najjednostavnija apstrakcija, koju moderna ekonomija stavlja na čelo i koja izražava prastari odnos koji važi za sve društvene oblike, pojavljuje se kao praktično istinita u toj apstrakciji ipak samo kao kategorija najmodernijeg društva. Moglo bi se kazati da se ono što se u Sjedinjenim Državama javlja kao istoriski proizvod — ova ravnodušnost prema određenom radu — kod Rusa, naprimer, pojavljuje kao urođena sklonost. Ali je vraška razlika da li varvari imaju sklonost da budu upotrebljeni za sve, ili civilizovani ljudi sami sebe upotrebljavaju za sve. A onda, ovoj ravnodušnosti prema određenosti rada kod Rusa odgovara tradicionalna prikovanost za neki određeni rad iz kojega ih izbacuju samo uticaji spolja.

Ovaj primer rada ubedljivo pokazuje kako su čak i najapstraktnije kategorije, uprkos tome što — baš zbog svoje apstraktnosti — važe za sve epohe, u samoj određenosti ove apstraktnosti isto toliko proizvod istorijskih prilika i da u punoj meri važe samo za te prilike i u njihovom okviru.

Buržoasko društvo je najrazvijenija i najraznolikija istoriska organizacija proizvodnje. Stoga kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumevanje njegove strukture, daju u isto vreme uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživelih društvenih oblika čijim se ruševinama

i elementima ono izgradilo, od kojih se u njemu delimice još povlače nesavladani ostaci, dok su se delimice puki nagoveštaji razvili u izrađena značenja itd.: anatomija čoveka ključ je za anatomiju majmuna. Nasuprot tome, u nižim životinjskim vrstama mogu se nagoveštaji ka nečem višem razumeti samo ako je to više već poznato. Tako buržoaska ekonomija daje ključ za antičku itd. Ali nikako na način ekonomista koji brišu sve istoriske razlike i u svima društvenim oblicima vide buržoaski oblik. Danak, desetak itd. mogu se razumeti kad se poznaje zemljišna renta. Ali se oni ne smeju identifikovati. Pošto je, dalje, buržoasko društvo samo antagonistički oblik razvitka, to će se u njemu odnosi ranijih oblika često moći da nađu samo sasvim zakržljali ili čak prerušeni, naprimer, opštinska svojina. Stoga, ako je istina da kategorije buržoaske ekonomije sadrže istinu za sve druge društvene oblike, treba to uzeti samo cum grano salis.¹⁷ One mogu da ih sadrže razvijene, zakržljale, karikirane itd., uvek sa bitnom razlikom. Takozvani istoriski razvitak počiva uopšte na tome što poslednji oblik smatra prošle oblike kao stepenice ka samom sebi, pa pošto je on retko, i to pod sasvim određenim uslovima, sposoban da kritikuje samog sebe — ovde naravno nije reč o takvim istoriskim periodima koji sami sebi izgledaju kao doba rasula — to ih on uvek shvata jednostrano. Hrišćanska religija bila je sposobna da doprinese objektivnom razumevanju ranijih mitologija čim je njena samokritika bila do izvesnog stepena. takoreći *δύναμις*¹⁸, gotova. Tako je buržoaska ekonomija došla do razumevanja feudalnog antičkog i orijentalnog društva čim je započela samokritika buržoaskog društva. Ukoliko se buržoaska ekonomija, mitologizirajući, nije čisto identifikovala s prošlošću, njena kritika ranijeg [društva], osobito feudalnog s kojim je još imala direktno da se bori, ličila je na kritiku koju je hrišćanstvo vršilo nad paganstvom ili protestanstvo nad katoličanstvom.

Kao uopšte u svakoj istoriskoj, socijalnoj nauci, tako i pri izlaganju ekonomskih kategorija treba uvek imati na umu da je subjekat, u našem slučaju moderno bur-

¹⁷ Sa zrncom soli, tj. u ograničenom značenju. — *Prev.*

¹⁸ U mogućnosti, potencijalno. — *Prev.*

žoasko društvo, dat i u stvarnosti i u glavi, te da zbog toga kategorije izražavaju oblike postojanja, odredbe egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva, ovog subjekta, i da ono stoga *i u naučnom pogledu* ne počinje tek tamo gde se o njemu govori *kao o takvome*. Ovo treba imati na umu, jer to odmah pruža odlučujuće uputstvo za raspored. Naprimer, ništa ne izgleda prirodnije nego početi sa zemljišnom rentom, sa zemljišnom svojinom, jer je ova vezana za zemlju, izvor svake proizvodnje i svake egzistencije i za prvi oblik proizvodnje svih donekle učvršćenih društava — zemljoradnju. Ali ništa ne bi bilo pogrešnije od toga. U svima društvenim oblicima postoji određena proizvodnja koja određuje rang i uticaj svima ostalim i čiji odnosi zbog toga određuju rang i uticaj svima ostalim. Ovo je opšte osvetljenje, u koje se utapaju sve ostale boje i koje ih modifikuje u njihovoj posebnosti. To je naročiti etar koji određuje specifičnu težinu svakoj egzistenciji koja se u njemu istakne. Naprimer, kod pastirskih naroda. (Narodi koji su samo lovci i ribari leže izvan tačke od koje počinje pravi razvitak.) Kod njih dolazi do izvesnog, sporadičkog, oblika zemljoradnje. Time je određena i zemljišna svojina. Ona je zajednička i zadržava taj oblik više ili manje, već prema tome da li se ti narodi više ili manje još drže svojih tradicija, naprimer opštinska svojina kod Slovena. Kod naroda sa sedelačkom zemljoradnjom — već samo to sedelaštvo je veliki napredak — gde zemljoradnja prevladuje, kao što je u antičkom i u feudalnom društvu, imaju čak i industrija i njena organizacija, kao i oblici svojine koji joj odgovaraju, više ili manje zemljovlasnički karakter; ili [društvo] potpuno zavisi od nje, kao kod starih Rimljana, ili u gradu i u njegovim odnosima podražava seosku organizaciju, kao u Srednjem veku. Sam kapital u Srednjem veku — ukoliko nije čisto novčani kapital — kao tradicionalni zanatski alat itd. itd., ima taj zemljovlasnički karakter. U buržoaskom društvu stvar je obrnuta. Zemljoradnja postaje sve više samo jedna grana industrije i potpuno je pod vlašću kapitala. Isto tako i zemljišna renta. U svima oblicima u kojima vlada zemljišna svojina prevladuje još prirodni odnos. U onima u kojima vlada kapital — prevladuje element

stvoren društveno, istoriski. Zemljišna renta ne može se razumeti bez kapitala. Ali kapital može bez zemljišne rente. Kapital je ekonomska sila buržoaskog društva koja svim vlada. On mora sačinjavati i polaznu i završnu tačku, i mora se izložiti pre zemljišne svojine. Pošto jedno i drugo bude odvojeno razmotreno, moraće se razmatrati njihov uzajamni odnos.

Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su istoriski bile određujuće. Naprotiv, njihov redosled određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u buržoaskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodni odnos ili što odgovara redu istoriskog razvitka. Ne radi se o mestu koje ekonomski odnosi istoriski zauzimaju u uzastopnom sledovanju različitih društvenih oblika. Još manje o njihovom redosledu „u ideji“ (Proudhon) (jednoj izopačenoj pretstavi istoriskog kretanja). Radi se o njihovoj strukturi u modernom buržoaskom društvu.

Čistota (apstraktna određenost) u kojoj se trgovački narodi — Feničani, Kartaginjani — pojavljuju u Starom svetu data je upravo prevlađivanjem samih zemljoradničkih naroda. Kapital kao trgovinski ili novčani kapital pojavljuje se u toj apstraktnosti upravo tamo gde kapital još nije vladajući element društva. Lombardani i Jevreji zauzimaju isto mesto prema srednjevekovnim društvima koja se bave zemljoradnjom.

Kao još jedan primer različitog položaja koji na različitim stupnjevima društva zauzimaju iste kategorije: jedan od poslednjih oblika buržoaskog društva: *joint-stock-companies*¹⁹. Ali ona se pojavljuju i u njegovom početku u vidu velikih privilegovanih i monopolom snabdevenih trgovačkih kompanija.

I sam pojam nacionalnog bogatstva uvlači se kod ekonomista XVII veka tako — a ova pretstava produžuje da živi delimično i kod ekonomista XVIII veka — da se bogatstvo stvara samo za državu, a da njena moć stoji u srazmeri prema tom bogatstvu. Bio je to još nesvesno licemerni oblik u kome su se samo bogatstvo i njegovo

¹⁹ Akcionarska društva. — *Prev.*

proizvođenje oglašavali kao svrha modernih država, a ove samo još smatrale kao sredstvo za proizvodnje bogatstva.

Jasno je da raspored treba načiniti tako da budu izložene 1) opšte apstraktne odredbe, koje usled toga više ili manje pripadaju svima društvenim oblicima, ali u gore objašnjenom smislu. 2) kategorije koje sačinjavaju unutrašnju strukturu buržoaskog društva i na kojima počivaju osnovne klase. Kapital, najamni rad, zemljišna svojina. Njihov međusobni odnos. Grad i selo. Tri velike društvene klase. Razmena među njima. Promet. Kredit (privatni). 3) Obuhvatanje buržoaskog društva u obliku države. Posmatrano u odnosu prema samom sebi. „Neproizvodne“ klase. Porezi. Državni dug. Javni kredit. Stanovništvo. Kolonije. Iseljavanje. 4) Međunarodni odnos proizvodnje. Međunarodna podela rada. Međunarodna razmena. Izvoz i uvoz. Menični kurs. 5) Svetsko tržište i krize.

4. PROIZVODNJA. SREDSTVA ZA PROIZVODNJU I ODNOSI PROIZVODNJE. ODNOSI PROIZVODNJE I ODNOSI PROMETA. OBLICI DRŽAVE I OBLICI SVESTI U ODNOSU PREMA ODNOSIMA PROIZVODNJE I ODNOSIMA PROMETA. PRAVNI ODNOSI. PORODIČNI ODNOSI

Notabene²⁰ u pogledu tačaka koje ovde treba pomenuti i koje se ne smeju zaboraviti:

1) Rat je usavršen ranije nego mir: način kako su se ratom i u armijama itd. razvili izvesni ekonomski odnosi, kao najamni rad, mašine itd., ranije nego u unutrašnjosti buržoaskog društva. I odnos između proizvodne snage i prometnih odnosa osobito je očigledan u armiji.

2) *Odnos dosadašnje idealne istoriografije prema realnoj. Osobito takozvana kulturna istorija, istorija starih religija i država. Tom prilikom može se nešto reći i o različnim vrstama dosadašnje istoriografije. Takozvana objektivna. Subjektivna. (Moralna i druge.) Filozofska.*

3) *Drugostepeno i trećestepeno. Uopšte izvedeni, preneseni, ne originalni odnosi proizvodnje. Ovde uticaj međunarodnih odnosa.*

²⁰ Imaj na umu. — *Prev.*

4) *Prebacivanja materijalizmu ovog shvatanja.* Odnos prema naturalističkom materijalizmu.

5) *Dijalektika pojmova proizvodna snaga (sredstvo za proizvodnju) i odnos proizvodnje, dijalektika čije granice treba odrediti i koja ne ukida realnu razliku.*

6) *Nejednak odnos razvitka materijalne proizvodnje, naprimer prema umetničkoj.* Uopšte pojam napretka ne treba uzimati u običnoj apstrakciji. U umetnosti itd. ova disproporcija još nije toliko važna ni teška za razumevanje kao u samim praktično-socijalnim odnosima. Naprimer odnos obrazovanosti Sjedinjenih Država prema Evropi. Ali stvarno teška tačka, koju ovde treba raspraviti, jeste kako odnosi proizvodnje stupaju kao pravni odnosi u nejednak razvitak. Dakle, naprimer, odnos rimskog privatnog prava (u krivičnom i javnom pravu to je manje slučaj) prema modernoj proizvodnji.

7) *Ovo shvatanje pojavljuje se kao nužan razvitak.* Ali, opravdanost slučajnosti. *Varia*²¹. (Između ostalog i sloboda.) Uticaj saobraćajnih sredstava. Svetska istorija nije uvek postojala; istorija kao svetska istorija je rezultat.

8) *Polazna tačka, naravno, od prirodne određenosti subjektivno i objektivno.* Plemena, rase itd. 1. Kod umetnosti je poznato da određena doba njenog procvata nikako ne stoje u srazmeri prema opštem razvitku društva, pa, dakle, ni prema materijalnoj osnovici, takoreći kosturu njegove organizacije. Naprimer, Grci u poređenju s modernima ili i sa Shakespeareom. O izvesnim oblicima umetnosti, naprimer o epu, čak je priznato da se oni nikad ne mogu proizvoditi u njihovom svetsko-epohalnom, klasičnom vidu čim nastane umetnička proizvodnja kao takva; dakle, da su u oblasti same umetnosti izvesni njeni važni oblici mogućni samo na nekom nerazvijenom stepnju razvitka umetnosti. Ako je to slučaj u odnosu različitih rodova umetnosti u okviru oblasti same umetnosti, već je manje neobično što je to slučaj u odnosu cele oblasti umetnosti prema opštem razvitku društva. Teškoća se sastoji samo u opštoj formulaciji tih protivrečnosti. Čim se one specifikuju, već su i objašnjene.

²¹ Razno. — *Prev.*

Uzmimo, naprimer, odnos grčke umetnosti i onda Shakespearea prema sadašnjici. Poznato je da grčka mitologija nije samo arsenal grčke umetnosti, nego i njeno tle. Da li je pretstava prirode i društvenih odnosa, koja leži u osnovici grčke fantazije pa otud i grčke [umetnosti], mogućna uz Selfactors²², železnice, lokomotive i električne telegrafe? Gde ostaje Vulkan prema Roberts & Co, Jupiter prema gromobranu i Hermes prema Crédit mobilier! Svaka mitologija savlađuje prirodne sile, ovladava njima i oblikuje ih u uobrazilji i pomoću uobrazilje: dakle, iščezava kad se njima stvarno ovlada. Kud će Fama kraj Printinghousesquare²³? Grčka umetnost pretpostavlja grčku mitologiju, tj. prirodu i društvene oblike koje je već narodna fantazija preradila na nesvesno umetnički način. To je njen materijal. Ne svaka koja bilo mitologija, tj. ne svaka koja bilo nesvesno umetnička prerada prirode (uključujući u ovo sve predmetno, dakle i društvo). Egipćanska mitologija nije nikad mogla biti tle ili materinsko krilo grčke umetnosti. Ali u svakom slučaju jedna mitologija. Dakle, ni u kom slučaju neki društveni razvitak koji isključuje svaki mitološki odnos prema prirodi, svaki mitologizirajući odnos prema njoj; koji, dakle, od umetnika traži fantaziju nezavisnu od mitologije.

S jedne druge strane: je li Ahil moguć s prahom i olovom? Ili uopšte *Ilijada* sa štamparskom presom ili čak sa štamparskom mašinom? Zar pevanje, predanje i muza ne prestaju nužno sa štamparskim valjkom, zar, dakle, ne iščezavaju nužni uslovi epske poezije?

Ali teškoća nije u tome da se razume da su grčka umetnost i ep vezani za izvesne oblike društvenog razvitka. Teškoća je u tome da se razume što nam oni još pružaju umetničko uživanje i što u izvesnom pogledu važe kao norma i nedostižni uzor.

Čovek ne može da opet postane dete, osim da podeti. Ali, zar se on ne raduje naivnosti deteta i zar on sam ne mora opet na nekom višem stupnju težiti za tim da reprodukuje svoju istinu? Zar u detinjoj prirodi ne oživi u svakoj epohi njen sopstveni karakter u svojoj

²² Automatske predilice. — *Prev.*

²³ Skver, trg u Londonu oko koga su velike štamparije. — *Prev.*

prirodnoj istinitosti? Zbog čega istorisko detinjstvo čovečanstva, gde se ono najlepše rascvetalo, ne bi značilo većitu draž kao stupanj koji se više nikad neće vratiti? Ima dece nevaspitane i dece starmale. Mnogi od starih naroda spadaju u tu kategoriju. Normalna deca bili su Grci. Draž njihove umetnosti za nas nije u protivrečnosti prema nerazvijenom stupnju društva na kome je izrasla. Ona je, naprotiv, njegov rezultat i, naprotiv, nerazdvojno je vezana za to što se nezreli društveni uslovi pod kojima je nastala i pod kojima je jedino mogla nastati nikad ne mogu povratiti.

K. MARKS, „PRILOG KRITICI POLITIČKE
EKONOMIJE“

I

U svim naučnim oblastima Nemci su već davno dokazali da su ravni ostalim civilizovanim nacijama, a u većini tih oblasti da su i jači od njih. Samo jedna nauka nije zabeležila ni jedno jedino nemačko ime među svojim korifejima: politička ekonomija. Razlog je jasan. Politička ekonomija je teoriska analiza modernog buržoaskog društva i, prema tome, pretpostavlja razvijene buržoaske odnose, odnose koji u Nemačkoj stolecima — od vremena reformaciskih i seljačkih ratova, a naročito od vremena Tridesetogodišnjeg rata — nisu mogli da nastanu. Otcepljenje Holandije od Rajha potisnulo je Nemačku od svetske trgovine i svelo njen industrijski razvitak od samog početka na najsitnije razmere; i dok su se Nemci s mnogo muke i sporo oporavljali od pustošenja građanskih ratova, dok su svu svoju građansku energiju, koja nikad nije bila veoma velika, traćili na jalovu borbu protiv carinskih barijera i besmislenih trgovinskih propisa, koje je svaki mali knez i rajhsbaron nametao industriji svojih podanika, dok su slobodni gradovi propadali u esnafštini i patricistvu — dotle su Holandija, Engleska i Francuska osvajale prva mesta u svetskoj trgovini, osnivale koloniju za kolonijom i razvile manufakturnu industriju do najvećeg procvata, dok najzad nije Engleska, blagodareći pari koja je tek dala vrednost njenim nalazištima uglja i gvozdene rude, stupila na čelo modernog buržoaskog razvoja. Ali sve dotle dok je još trebalo voditi borbu protiv tako smešno zastarelih ostataka Srednjeg veka, koji su do 1830 sputavali:

materijalni buržoaski razvitak Nemačke, nikakva nemačka politička ekonomija nije bila moguća. Tek s osnivanjem Carinskog saveza došli su Nemci u položaj u kome su uopšte političku ekonomiju mogli samo *razumeti*. Od tog vremena započeo je, ustvari, uvoz engleske i francuske ekonomije za potrebe nemačke buržoazije. Uskoro se visokoučeni i birokratski svet dočepao uvezenog materijala i preradio ga na način koji „nemačkom duhu“ nije činio mnogo časti. Iz šarenog društva hohštaplera, trgovaca, profesora i birokrata koji su se dali u spisateljstvo, nastala je onda nemačka ekonomska literatura, koja po dosadnosti, plitkosti, bezidejnosti, opširnosti i plagijatstvu ima svoj pandan samo u nemačkom romanu. Među ljudima s praktičnim ciljevima obrazovala se najpre protekcionistička škola industrijalaca, čiji je autoritet, List, još uvek najbolje što je dala nemačka buržoasko-ekonomska literatura, mada je on celo svoje slavno delo prepisao od Francuza Ferriera, teoriskog autora kontinentalnog sistema. Nasuprot ovom pravcu nastala je četrdesetih godina škola slobodne trgovine kod trgovaca iz baltičkih provincija, koji su u naivnoj, ali sasvim sebičnoj, veri loše ponavljali argumente engleskih fritredera. Najzad, među profesorima i birokratima koji su se morali baviti teoretskom stranom discipline, bilo je nekritičkih, suvih herbarijumskih sabirača, kao gospodin Rau, duboko mudrih spekulanta koji su postavke inostranih autora prevodili na nesvarljivi Hegelov jezik, kao g. Stein, ili upola beletrističkih paljetkovačica po „kulturno-istoriskoj“ oblasti, kao Riehl. Iz svega toga se na kraju krajeva dobila kameralistika, kaša od svega i svačega, podlivena eklektičko-ekonomskim sosom — ono što je bilo korisno da zna jedan vladin činovnik za državni ispit.

Dok su se buržoazija, profesori i birokratija u Nemačkoj još trudili da osnovne elemente englesko-francuske ekonomije nauče napamet kao neprikosnovene dogme i da ih sebi unekoliko objasne, pojavila se nemačka proleterska partija. Čitavo njeno teorisko biće proizašlo je iz izučavanja političke ekonomije, i od trenutka njene pojave datira i naučna samostalna *nemačka ekonomija*. Ova nemačka ekonomija zasniva se u svojoj suštini na *materijalističkom shvatanju istorije*, čije su glavne crte ukratko

izložene u predgovoru gorenavedenog dela. Ovaj predgovor je u svom najvažnijem delu već bio objavljen u listu *Das Volk*; zbog toga upućujemo na njega. Ne samo za ekonomiju, nego i za sve istoriske nauke (a izuzev prirodnih nauka sve su nauke istoriske) bila je revolucionarno otkriće ova postavka: „da način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte“; da se svi društveni i državni odnosi, svi religiozni i pravni sistemi, sva teoriska shvaćanja koja se pojavljuju u istoriji mogu samo onda shvatiti kad se shvate materijalni uslovi života svake odgovarajuće epohe i kad se svi oni izvedu iz ovih materijalnih uslova. „Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest.“ Ova postavka je tako prosta da bi morala biti sama po sebi razumljiva svakome ko nije okoreo u idealističkim obmanama. Ali stvar ima ne samo za teoriju nego i za praksu vrlo revolucionarne konsekvence: „Na izvesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha *socijalne revolucije*. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje... Buržoaski odnosi proizvodnje su poslednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, antagonistički ne u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potiče iz društvenih životnih uslova individua, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uslove za rešenje toga antagonizma.“ Stoga se pri daljem razvijanju naše materijalističke teze i njenoj primeni na sadašnjost otvara pred nama odmah perspektiva velike, najveće revolucije svih vremena.

Ali pri bližem posmatranju odmah se pokazuje da ova naizgled tako prosta postavka da svest ljudi zavisi od njihovog bića, a ne obrnuto, već u svojim prvim konsekvencama direktno ugrožava svaki, pa i najskriveniji idealizam. Ona negira sva tradicionalna i uobičajena shva-

tanja o svemu istoriskom. Ceo tradicionalni način političkog rezonovanja ruši se i pada; patriotska blagorodnost razgnevljeno se opire takvom grubom shvatanju. Stoga je nov način gledanja nužno naišao na otpor ne samo kod pretstavnika buržoazije, nego i kod većine francuskih socijalista koji hoće da preokrenu svet čarobnom formulom: *liberté, égalité, fraternité*. A naročito veliki gnev je izazvao kod nemačkih vulgarnodemokratskih bukača. Pa i pored toga, oni su s osobitom ljubavlju pokušavali da nove ideje plagijatorski eksploatišu, ipak sa retkim nerazumevanjem.

Izlaganje materijalističkog shvatanja, ma samo i na jednom jedinom istoriskom primeru, bilo je naučni rad koji je zahtevao dugogodišnje mirne studije, jer je očigledno da se tu s golom frazom ništa ne može uraditi, da samo masovan, kritički filtrovan, potpuno savladan istoriski materijal može omogućiti rešenje takvog zadatka. Februarska revolucija bacila je našu partiju na političku pozornicu i time joj onemogućila postizanje čisto naučnih ciljeva. I pored toga, ovo osnovno gledanje provlači se kao crvena nit kroz sve literarne proizvode partije. U svima njima je, kod svakog pojedinog slučaja, pokazano kako je akcija svaki put dolazila iz neposrednih materijalnih pobuda, a ne iz fraza koje ih prate; kako su, naprotiv, političke i pravne fraze isto tako nastale iz materijalnih pobuda kao i politička akcija i njeni rezultati.

Posle poraza revolucije od 1848/49 nastupio je momenat kada je bilo sve manje moguće uticati na Nemačku iz inostranstva. Tada je naša partija prepustila polje emigrantskih svađa — jer to je ostalo jedina moguća akcija — vulgarnoj demokratiji. Dok se vulgarna demokratija do mile volje kavžila, danas čerupala da bi se sutra bratimila, a prekosutra opet iznosila pred svet celo svoje prljavo rublje, dok je ona kroz celu Ameriku prosjačila da bi odmah zatim napravila nov skandal oko podele nekoliko iskamčenih talira — naša partija je bila srećna što je opet našla malo mira za studiranje. Ona je imala to veliko preimućstvo što je za teorisku osnovu imala novo naučno gledanje, razrađivanje kojega joj je davalo dosta posla; već i zbog toga ona se nikad nije mogla tako duboko demoralisati kao „veliki ljudi“ emigracije.

Prvi plod ovih studija je knjiga koja je pred nama.

U spisu kao što je ovaj pred nama ne može biti govora o nekoj površnoj kritici pojedinih glava iz ekonomije, o izolovanom tretiranju ovog ili onog spornog ekonomskog pitanja. Naprotiv, on je od samog početka usmeren na sistematsko obuhvatanje čitavog kompleksa ekonomske nauke, na povezano izlaganje zakona buržoaske proizvodnje i buržoaske razmene. Budući da ekonomisti nisu ništa drugo do tumači i apologeti tih zakona, ovo izlaganje je ujedno i kritika celokupne ekonomske literature.

Posle Hegelove smrti jedva da je učinjen i jedan pokušaj da se neka nauka razvije u njenoj sopstvenoj, unutrašnjoj vezi. Zvanična Hegelova škola usvojila je od učiteljeve dijalektike samo manipulaciju najprostijim majstorijama, koje je primenjivala na sve i sva, a često još i sa smešnom nesprennošću. Cela Hegelova zaostavština ograničavala se, za tu školu, na čisti šablon pomoću kojeg se udešavala svaka tema, i na registar reči i obrta koji nisu imali nikakvu drugu svrhu nego da se u prvo vreme umetnu tamo gde su nedostajale misli i pozitivno znanje. Tako se dogodilo da ti hegelovci, kao što je rekao neki profesor iz Bonna, nisu ni od čega ništa shvatali, a mogli su o svemu pisati. Zaista je tako i bilo. Međutim, ta su gospoda, i pored svoje uobraženosti, bila toliko svesna svoje slabosti da su se držala što je moguće dalje od velikih problema: stara pedantska nauka držala je svoj teren nadmoćnošću u pozitivnom znanju; i tek kad je Feuerbach uništio spekulativni pojam, hegelovstvo se postepeno ugasilu, i izgledalo je kao da je carstvo stare metafizike sa svojim fiksnim kategorijama ponovo zavladao u nauci.

Ta stvar je imala svoj prirodni razlog. Posle režima Hegelovih dijadoha, koji je završio u čistim frazama, došla je, prirodno, epoha u kojoj je pozitivna sadržina nauke opet prevagnula nad formalnom stranom. Ali u isto vreme Nemačka se sa sasvim izvanrednom energijom bacila na prirodne nauke, što je odgovaralo snažnom buržoaskom razvitku posle 1848; a sa ulaženjem u modu ovih nauka, u kojima spekulativni pravac nikad nije držao ni do kakvog većeg značenja, prodirao je i stari, metafizički način

mišljenja, sve do krajnjih Wolfovih plitkosti. Hegel je bio iščezao, razvio se novi prirodnonaučni materijalizam, koji se teoriski gotovo ni po čemu ne razlikuje od materijalizma XVIII veka i većim delom ima samo to preimućstvo što raspolaže bogatijim prirodnonaučnim, naročito hemiskim i fiziološkim materijalom. Krajnje plitku reprodukciju borniranog filistarskog načina mišljenja pretkantovskog doba nalazimo kod Büchnera i Vogta; pa čak i Moleschott, koji se kune u Feuerbacha, zapliće se svakog časa, na veoma zabavan način, u najprostijim kategorijama. Kljuse običnog buržoaskog razuma zastaje, naravno, u nedoumici pred jarkom koji deli suštinu od pojave, uzrok od posledice. Ali ako neko ide u par-force lov po jako izrivenom terenu apstraktnog mišljenja, onda neka ne jaše kljuse.

Tu je, dakle, trebalo rešiti drugo pitanje, koje s političkom ekonomijom kao takvom nema nikakve veze. Kako bi trebalo tretirati nauku? Na jednoj strani stajala je Hegelova dijalektika, u sasvim apstraktnom, „spekulativnom“ obliku u kojem ju je Hegel ostavio; na drugoj strani ordinarni, u suštini volfovsko-metafizički metod, koji je sad ponovo bio ušao u modu, po kome su i buržoaski ekonomisti pisali svoje debele knjige bez unutrašnje veze. Ovaj poslednji metod su Kant i, naročito, Hegel teoretski tako uništili, da su samo inercija i nedostatak nekog drugog *jednostavnog* metoda mogli omogućiti njegovo praktično dalje postojanje. S druge strane, Hegelov metod bio je u svom *tadašnjem* obliku apsolutno neupotrebljiv. On je bio u suštini idealistički, a ovde je trebalo razvijati pogled na svet koji je bio materijalističkiji od svih ranijih. On je polazio od čistog mišljenja, a ovde je trebalo polaziti od najtvrdokornijih činjenica. Metod koji je, po svom vlastitom priznanju, „došao od ničega kroz ništa do ničega“ nije u tom obliku nipošto bio ovde na mestu. No i pored toga, od svega *tadašnjeg* logičkog materijala taj metod je bio jedino na šta se bar moglo nadovezati. On nije bio kritikovan, nije bio savladan; nijedan od protivnika velikog dijalektičara nije bio kadar da načini brešu u njegovoj ponosnoj zgradi; on je bio iščezao, jer Hegelova škola nije znala šta da s njim počne. U prvom

redu trebalo je, dakle, Hegelov metod podvrgnuti temeljnoj kritici.

Hegelov način mišljenja odlikovao se od načina mišljenja svih drugih filozofa ogromnim istoriskim smislom na kome je bio zasnovan. Ma koliko da je po obliku bilo apstraktno i idealističko, ipak je razvoj njegovih misli uvek išao paralelno s razvojem svetske istorije, i ovaj je, ustvari, trebalo da bude samo potvrda onog prvog. Iako je time pravi odnos bio izvrnut i postavljen na glavu, ipak je realna sadržina svuda prodirala u filozofiju, utoliko više što se Hegel od svojih učenika razlikovao po tome što se nije, kao oni, razmetao ignorancijom, već je bio jedan od najučenijih glava svih vremena. On je bio prvi koji je pokušao da u istoriji dokaže razvoj, unutrašnju vezu; i ma koliko nama sad čudno izgledalo mnogo štošta u njegovoj filozofiji istorije, grandioznost samog osnovnog pogleda još i danas vredna divljenja, bilo da s njim uporedimo njegove prethodnike ili pak one koji su posle njega dopuštali sebi opšte refleksije o istoriji. U „Fenomenologiji“, „Estetici“, „Istoriji filozofije“, svuda se provlači ovo grandiozno shvatanje istorije i svuda se grada tretira istoriski, u određenoj, iako apstraktno izvrnutoj vezi sa istorijom.

Ovo epohalno shvatanje istorije bilo je neposredna teoriska pretpostavka novog materijalističkog pogleda, pa je već otud proizlazila i za logički metod ona tačka na koju se mogao nadovezati. Ako je ta iščezla dijalektika već sa stanovišta „čistog mišljenja“ dovela do takvih rezultata, ako je ona uz to kao od šale izišla na kraj s čitavom predašnjom logikom i metafizikom, onda mora da je u njoj bilo nešto više od sofistike i cepidlačenja. Ali kritika ovog metoda, od koje je zazirala i još sada zazire čitava zvanična filozofija, nije bila mala stvar.

Marx je bio i ostao jedini koji se mogao poduhvatiti tog posla da iz Hegelove logike izvuče jezgro koje sadrži stvarna Hegelova otkrića u toj oblasti i da dijalektički metod, oslobođen od njegovih idealističkih omotača, uspostavi u prostom obliku u kojem on postaje jedino pravilna forma razvijanja misli. Razradu metoda na kome je zasnovana Marxova kritika političke ekonomije smatramo za rezultat koji po svom značenju teško da zaostaje za osnovnim materijalističkim pogledom.

Kritika ekonomije, čak i pošto je metod dobijen, mogla se dati na dva načina: istoriski ili logički. Budući da u istoriji, kao i u njenom literarnom odražavanju, razvoj takođe ide, uzevši u celini, od najprostijih odnosa ka složenijim, to je i istoriski razvoj političkoekonomске literature bio prirodna rukovodna nit na koju se kritika mogla da nadoveže, a ekonomske kategorije, uzevši u celini, pojavljivale bi se pritom istim redom kao i u logičkom razvijanju. Ova forma prividno ima preimućstvo veće jasnoće, jer se prati *stvarni* razvitak, ali faktički bi time, u najboljem slučaju, postala samo popularnija. Istorija često ide u skokovima i u cikcaku i trebalo bi je pritom svuda pratiti, što bi značilo ne samo uzimanje u obzir mnogo građe neznačajne važnosti, nego bi i tok misli morao biti često prekidan; usto se istorija ekonomije ne bi mogla pisati bez istorije buržoaskog društva, a to bi posao produžilo u beskonačnost, jer nedostaju sve predradnje. Logični način tretiranja bio je, dakle, jedino na mestu. A ovaj, ustvari, nije ništa drugo do istoriski način tretiranja, samo oslobođen istoriske forme i svih slučajnosti koje smetaju. Čime počinje ova istorija, time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz, u apstraktnoj i teoriski konsekventnoj formi, istoriskog procesa; odraz korigovan, ali korigovan po zakonima koje pruža sam istoriski proces, pri čemu se svaki momenat može posmatrati na razvojnoj tački njegove pune zrelosti. njegovog klasiciteta.

Pri tom metodu mi polazimo od prvog i najprostijeg odnosa koji se istoriski, faktički, nalazi pred nama, ovde, dakle, od prvog ekonomskog odnosa koji zatičemo. Ovaj odnos raščlanjujemo. U tome što je on odnos već je sadržano to da ima dve strane *koje se odnose jedna prema drugoj*. Svaku od tih strana posmatramo zasebno; iz toga proizlazi način na koji se one odnose jedna prema drugoj, njihovo uzajamno dejstvo. Pokazaće se protivrečnosti koje traže rešenje. Ali zato što ovde ne posmatramo apstraktni proces mišljenja koji se vrši samo u našim glavama, već stvarni proces koji se bilo kad zaista vršio ili se još vrši, mora da su se i ove protivrečnosti u praksi razvijale i verovatno našle svoje rešenje. Pratićemo način toga rešavanja i videćemo da je rešenje postignuto uspostavlja-

njem jednog novog odnosa, čije ćemo dve suprotne strane tek imati da razvijamo itd.

Politička ekonomija počinje sa *robom*, sa onim momentom kad se proizvodi, bilo od strane pojedinaca bilo od strane prvobitnih zajednica, jedan za drugog razmenjuju. Proizvod koji ulazi u razmenu jeste roba. Ali on je roba samo time što se na *stvar*, na proizvod, vezuje izvestan odnos između dva lica ili dve zajednice, odnos između proizvođača i potrošača, koji tu više nisu sjedinjeni u jednom istom licu. Tu imamo odmah primer naročite činjenice, koja se provlači kroz celu ekonomiju i koja je proizvela strašnu zbrku u glavama buržoaskih ekonomista: ekonomija ne raspravlja o stvarima, nego o odnosima između ljudi i, u poslednjoj instanci, između klasa; ti su odnosi, međutim, svagda *vezani za stvari i pojavljuju se kao stvari*. Ovu vezu, koju je ovaj ili onaj ekonomist svakako naslućivao, prvi je otkrio Marx u njenom značenju za čitavu ekonomiju i time toliko uprostio i objasnio najteža pitanja da će ih sada moći shvatiti čak i buržoaski ekonomisti.

Ako sad posmatramo robu s njenih različitih strana, i to robu potpuno razvijenu, a ne onakvu kakva se tek s mukom razvija u primitivnoj razmeni između dve prvobitne zajednice, onda nam se ona pokazuje u dva aspekta, upotrebne vrednosti i prometne vrednosti, i mi odmah stupamo na područje ekonomske debate. Ko hoće da ima ubedljiv primer za to da nemački dijalektički metod na svom sadašnjem stupnju razvitka nadmašuje stari plitko-brbljavi, metafizički metod bar onoliko koliko železnica nadmašuje transportna sredstva Srednjeg veka, taj neka pročitaj kod Adama Smitha, ili nekog drugog zvaničnog ekonomista od imena, koliko muke su toj gospodi zadavale prometna vrednost i upotrebna vrednost, kako im je teško da čestito odele jednu od druge i svaku shvate u njenoj naročitoj određenosti, i onda neka uporedi jasno, jednostavno izlaganje kod Marxa.

Pošto su upotrebna vrednost i prometna vrednost objašnjene, roba se pretstavlja kao neposredno jedinstvo jedne i druge, onako kako ulazi u proces *razmene*. Kakve se protivrečnosti tu pokazuju, čitalac će naći na str. 20 i 21 (31 i 32 ovog izdanja). Primećujemo samo da ove pro-

tivrečnosti nisu samo od teoriskog, apstraktnog interesa, već da one ujedno odražavaju i teškoće koje proizlaze iz prirode neposrednog odnosa razmene, iz proste trampe, odražavaju nemogućnosti na koje taj prvi sirovi oblik razmene neizbežno nailazi. Rešenje ovih nemogućnosti nalazi se u tome što se svojstvo pretstavljanja prometne vrednosti svih drugih robâ prenosi na specijalnu robu — na *novac*. Novac ili prost promet izlaže se zatim u drugoj glavi, i to: 1. novac kao *mera vrednosti*, pri čemu vrednost merena novcem, *cena*, dobiva svoju bližu odredbu; 2. kao *prometno sredstvo* i 3. kao *jedinstvo* obe odredbe, kao *realan novac*, kao predstavnik celokupnog materijalnog buržoaskog bogatstva. Ovim se završava izlaganje prve sveske, a prelaz novca u kapital ostavlja se za drugu svesku.

Mi vidimo da se kod ovog metoda logično izlaganje nipošto ne mora držati čisto apstraktne oblasti. Naprotiv, njemu je potrebna istoriska ilustracija, stalan dodir sa stvarnošću. Stoga su i ubačeni najraznovrsniji primeri, i to ne samo u obliku ukazivanja na stvarni istoriski tok na različitim stupnjevima društvenog razvoja nego i u obliku ukazivanja na ekonomsku literaturu, kojima se od samog početka ide za tim da se dobiju jasne odredbe ekonomskih odnosa. Kritika pojedinih više ili manje jednostranih ili konfuznih shvatanja uglavnom je već data u samom logičnom izlaganju i može se ukratko rezimirati.

U trećem članku preći ćemo na ekonomsku sadržinu knjige.¹

¹ Treći članak nije zbog obustavljanja lista bio napisan. —
Izd.

- Arbuthnot, George* (1802—1865), engleski publicist, sekretar Roberta Peela — 170
- Aretino, Pietro* (1492—1556), talijanski književnik epohe Renesance, satiričar i pisac pamfleta — 153
- Aristotel* (384—322 pre n. e.), veliki grčki filozof, kolebao se između materijalizma i idealizma — 15, 30, 38, 55, 103, 123, 141
- Arrivabene, Jean, comte de* (1787—1881), talijanski politički emigrant, inicijator kongresa ekonomista u Bruxellesu 1874, prevodio politička ekonomska dela na francuski — 119
- Athenaeus iz Naukrata* (početak III v.), grčki retoričar — 60
- Attwood, Thomas* (1783—1856), engleski političar i ekonomist — 69
- Bailey, Samuel* (1791—1870), engleski filozof i ekonomist, polemizirao sa Ricardom — 58, 129
- Barbon, Nicholas* (1640—1698), engleski ekonomist, protivnik merkantilizma, pobornik slobodne trgovine — 65
- Bastiat Frédéric* (1801—1850), francuski vulgarni ekonomist, pristalica slobodne trgovine, apologet kapitalizma — 25, 175
- Berkeley, George* (1685—1753), irski episkop, kao filozof subjektivni idealist; u političkoj ekonomiji kritičar merkantilizma — 23, 65, 66, 104
- Bernier, François* (1625—1688), francuski književnik i filozof — 115, 116
- Blake William*, engleski ekonomist. — 90, 164
- Blanc, Louis* (1811—1882), francuski sitnoburžoaski socijalist, historičar, član Privremene vlade 1848, od 1848—1870 živeo u emigraciji — 152
- Boisguillebert, Pierre le Pesant* (1646—1714), francuski ekonomist, preteča fiziokrata. S njim počinje klasična buržoaska ekonomija u Francuskoj — 40, 42, 43, 49, 82, 90, 110, 111, 112, 132
- Bonaparte, Napoleon I* (1769—1821), — 163
- Bosanquet, James Whatman* (1804—1877), engleski ekonomist, bankar i krupni trgovac; pobijao Ricardova učenja — 84, 159
- Bray, John Francis* (1809—1895), engleski socijalist-utopist, pristalica Owena, tipografski radnik — 73
- Brougham, Henry Peter* (1778—1868), engleski pravnik, publicist i političar (vigovac) — 49

- Buchanan, David* (1779—1848), engleski ekonomist, protivnik fiziokrata — 99
- Burleigh, William Cecile, lord* (1520—1598), engleski političar — 129
- Büsch, Johann Georg* (1728—1800), nemački ekonomist, profesor matematike — 153
- Carey, Henry Charles* (1793—1879), američki ekonomist, protivnik Ricardove teorije o zemljišnoj renti, početka pristalica slobodne trgovine, kasnije pristalica zaštitnih carina — 175, 176
- Carli, Giovanni Rinaldo* (1720—1795), talijanski astronom i ekonomist, protivnik merkantilista — 136
- Castlereagh, Robert Stewart* (1769—1822), engleski državnik, torijevac, dugogodišnji ministar spoljnih poslova — 68
- Charles II* (1630—1685), engleski kralj 1660—1685 — 42
- Clay* (1791—1869), engleski političar — 170
- Cobbett, William* (1763—1835), engleski političar i publicist, predstavnik sitnoburžoaskog radikalizma, borio se za demokratizaciju engleskog političkog sistema — 83
- Cooper, Thomas* (1759—1840), američki naučnik i političar, istaknuti predstavnik buržoaske političke ekonomije u SAD — 24
- Corbet, Thomas*, engleski ekonomist iz prve polovine XIX veka, pristalica D. Ricarda — 84
- Cotton, William* (1786—1866), engleski trgovac, pronalazač automatske vage za zlato — 97
- Cromwell, Oliver* (1599—1658), vođa engleske buržoaske revolucije 1648—49, „lord-protektor“ engleske Republike 1653—1658 — 42
- Daire, Eugène* (1798—1847), francuski ekonomist, izdavač dela iz oblasti političke ekonomije — 82
- Dante, Alighieri* (1265—1321), veliki talijanski pesnik — 11
- Darimon, Alfred* (1819—1902), francuski političar, prudonist. Urednik listova „Réprésentant du Peuple“, „Voix du Peuple“ i „Peuple“, kasnije saradnik „Presse“ — 73
- Dodd, George* (1808—1881), engleski publicist — 95
- Edvard III „of Windsor“* (1312—1377), engleski kralj 1327—1377 — 62
- Engels, Friedrich* (1820—1895) — 9
- Euripid* (450—406 pre n.e.), veliki grčki dramatičar — 123
- Ferrier, François Louis Auguste* (1777—1861), francuski ekonomist, carinski inspektor za vreme Prvog carstva — 204
- Feuerbach, Ludwig* (1801—1872), nemački filozof-materijalist — 208
- Filip II* (1528—1598), španski kralj — 114
- Forbonnais, François Veron de* (1772—1806), francuski ekonomist, merkantilist, protivnik fiziokrata — 149
- Franklin, Benjamin* (1706—1790), američki političar i ekonomist, najznačajniji predstavnik prosvetljenosti u Americi — 44, 45, 104, 149
- Fullarton, John* (1780—1849), engleski ekonomist — 171, 172
- Galiani, Ferdinando* (1728—1815), talijanski diplomat, merkantilist, protivnik fiziokrata — 22, 46, 59, 76, 91, 138
- Garnier, Germain, comte de* (1754—1821), francuski ekonomist, prevodilac i komentator A. Smitha — 60, 95

- Genovesi, Antonio* (1712—1769), talijanski filozof, učenik J. Lockea, merkantilist — 110
- Gladstone, William Ewart* (1809—1898), engleski državnik, najpre konzervativac, a kasnije vođa liberala — 51
- Gottsched, Johann Christoph* (1700—1766), nemački estetičar i književni istoričar — 153
- Gray, John* (1798—1850), socijalist-utopist, učenik Owena — 70, 71, 72, 73
- Grimm, Jakob* (1785—1863), nemački lingvist — 140
- Guizot, François Pierre Guillaume* (1787—1874), francuski istoričar i državnik, reakcionar, ministar predsednik 1840—1848, predstavnik interesa francuske krupne buržoazije — 8
- Đorđe II* (1683—1760), engleski kralj 1727—1760 — 60, 62
- Đorđe III* (1738—1820), engleski kralj 1760—1820 — 59
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (1770—1831), najznačajniji predstavnik nemačke klasične filozofije, objektivni idealist, svestrano razradio idealističku dijalektiku — 191, 192, 204, 207, 208, 209
- Hobbes, Thomas* (1588—1679), engleski filozof, predstavnik mehanističkog materijalizma — 41
- Hodgskin, Thomas* (1787—1869), engleski ekonomist i publicist, kritikovao kapitalizam sa pozicija utopiskog socijalizma. Iz Ricardova učenja izvlačio socijalističke zaključke — 39
- Homer*, polulegendarni grčki epski pesnik (*Ilijada, Odiseja*) — 153
- Horacije, Kvint Flak* (65—8 pre n. e.), rimski lirski pesnik, pisao ode i satire — 119
- Hume, David* (1711—1776), engleski filozof, subjektivni idealist, agnostičar. Kao ekonomist, protivnik merkantilista, pristalica slobodne trgovine, a-utor tzv. kvantitativne teorije novca — 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 155, 156, 166, 167, 171
- Hume, James Deacon* (1774—1842), engleski publicist, pristalica slobodne trgovine — 164
- Jacob, William* (1762—1851), engleski statističar i ekonomist — 95, 121
- Jovellanos, Ramirez Gaspar Melchior de* (1744—1811), španski pisac i političar — 43
- Julius, Gustav* (1810—1851), nemački publicist (mladohegelovac) i ekonomist — 153
- Katon Stariji (Cato, Marcus Portius)* (234—149 pre n. e.), rimski pisac i državnik — 114
- Kolumbo Hristofor* (1446—1506) — moreplovac, poreklom iz Đenove, 1492 otkrio Ameriku — 143
- Körner, M. Georg* (?—1772) — 141
- Ksenofon* (430 pre n. e. — ?), grčki vojskovođa i istoričar, učenik Sokratov — 120, 122, 123
- List, Friedrich* (1789—1846), nemački vulgarni ekonomist, protekcionista — 25, 204
- Law, John* (1671—1729), engleski ekonomist, ministar finansija u Francuskoj (1719—1720), čuven po špekulaciji u vezi s izdavanjem papirnog novca koja je svršila velikim krahom — 152
- Lessing, Gotthold Ephraim* (1729—1781), nemački prosvetitelj, dramatičar i književni kritičar — 152
- Locke, John* (1632—1704), engleski filozof-idealista, ekonomist — 63, 64, 65, 106, 132, 145, 153
- Lowndes, William* (1652—1724), engleski ekonomist — 64, 106

- Luj XIV* (1638—1715), kralj Francuske 1643—1715 — 43
- Luther, Martin* (1483—1546), vođa Reformacije u Nemačkoj, osnivač protestantizma (luteranstva), ideolog nemačkog građanstva. U Nemačkom seljačkom ratu istupao zajedno s knezovima protiv revolucionarnih seljaka i gradske sirotinje — 116, 131
- Mac Culloch, John Ramsay* (1789—1864), engleski ekonomist, predstavnik vulgarne političke ekonomije — 23, 41
- Maclaren, James*, škotski ekonomist — 57, 152, 153
- Macleod, Henry Dunning* (1821—1902), škotski pravnik i ekonomist — 50, 128, 129
- Malthus, Thomas Robert* (1766—1834), engleski pastor, ekonomist, autor reakcionarne teorije o populaciji — 25, 83, 84
- Mandeville, Jean de* („Sir John Mandeville“), književno ime autora jednog kompilatorskog putopisa pisanog na francuskom jeziku (1356—1357) i prevedenog na mnoge druge jezike — 104
- Martyr (Anghiera), Pedro* (1457—1526), talijanski historičar, lekar francuskog kralja Luja XI, zatim vaspitač na dvoru Izabele od Španije; napisao više dela o velikim otkrivačima i konkvistadorima — 139
- Mendelssohn, Moses* (1729—1786), nemački sitnoburžoaski filozof — 152
- Mill, James* (1773—1836), engleski filozof i ekonomist, vulgarizator Ricardove teorije; u filozofiji pristalica J. Bentham — 83, 164, 166, 167
- Mill, John Stuart* (1806—1873), engleski filozof-pozitivist, eklektik, epigon klasične škole političke ekonomije, pristalica slobodne trgovine — 83, 176, 177
- Misselden, Edward* (1608—1654), engleski ekonomist, trgovac, direktor jedne trgovačke kompanije u Delftu, bio u službi Istočnoindijske kompanije — 111, 114, 115, 116
- Montanari, Geminiano* (1633—1687), talijanski matematičar, historičar i ekonomist merkantilističkog pravca — 28, 138
- Montesquieu, Charles Louis de* (1689—1755), francuski pisac, sociolog i ekonomist, teoretičar ustavne monarhije — 145, 150
- Müller, Adam* (1779—1829), nemački reakcionarni publicist i ekonomist, protivnik A. Smitha — 59, 60
- Norman, G. Warde* (1793—1882), engleski ekonomist, direktor Engleske banke — 170
- Opdyke, George* (1805—1880), američki ekonomist, njujorški bankar, kasnije gradonačelnik Njujorka — 84
- Overstone, lord (Samuel Jones Lloyd)* (1796—1883), engleski bankar — 159, 170, 171
- Owen Robert* (1771—1851), veliki engleski socijalist-utopist — 49
- Peel, Robert* (1788—1850), engleski državnik, umereni torijevac, po njemu je dobio ime zakon o bankama iz 1844; uz podršku vigovaca (liberala) sproveo ukidanje žitnih zakona — 51, 60, 159, 170
- Pereire, Isaac* (1806—1880), francuski bankar, sensimonist, jedan od osnivača „Crédit Mobilier“ — 82
- Petar Veliki* (1672—1725), ruski car 1682—1725 (imperator od 1721) — 102

- Petty, William* (1823—1887), engleski ekonomist i statističar, prvi predstavnik klasične buržoaske političke ekonomije u Engleskoj — 23, 40, 41, 42, 43, 51, 111
- Platon* (427—347 pre n. e.), grčki filozof-idealista — 103
- Plinije (Stariji)* (23—79), rimski naučnik, pisac obimnog dela „*Historia naturalis*“, poginuo prilikom provale Vezuva — 118
- Propercije Sekst* (52—15), rimski elegičar iz doba Augusta — 16
- Proudhon, Pierre Joseph* (1809—1865), francuski publicist, vulgarni ekonomist i sociolog, ideolog sitne buržoazije, jedan od začetnika anarhizma — 10, 43, 50, 70, 73, 175, 198
- Ricardo David* (1772—1823), engleski ekonomist, pored Smitha najznačajniji predstavnik klasične buržoaske ekonomije — 40, 48, 49, 50, 84, 144, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 186, 187
- Riehl, Wilhelm Heinrich von* (1823—1897), nemački publicist, pripovedač, profesor u Münchenu — 204
- Rousseau, Jean Jacques* (1712—1778), francuski prosvetitelj, pedagog i filozof, demokrat, ideolog revolucionarne sitne buržoazije uoči Velike francuske revolucije — 173
- Saint-Simon, Claude Henry comte de* (1760—1825), veliki francuski socijalist-utopist — 82
- Say, Jean Baptiste* (1767—1832), francuski vulgarni ekonomist — 25, 50, 83, 103, 153, 184
- Schapper, von* — 7
- Senior, William Nassau* (1790—1864), engleski vulgarni ekonomist — 119, 129
- Sismondi, Jean Charles Sismonde de* (1773—1842), švajcarski ekonomist i istoričar; kritikovao klasičnu buržoasku ekonomiju sa sitnoburžoaskog stanovišta — 40, 49, 83, 84
- Smith, Adam* (1723—1790), engleski ekonomist, jedan od najkrupnijih predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije — 40, 43, 47, 48, 131, 153, 154, 173, 174, 176, 194, 211
- Smith, Thomas* (1514—1577), engleski pravnik i diplomat — 129
- Spence, William* (1788—1860), engleski publicist, pristalica starih žitnih zakona — 83
- Spinoza, Baruh* (1632—1677), holandski filozof-materijalist — 152
- Stein, Lorenz von* (1815—1890), nemački pravnik i ekonomist, profesor na univerzitetu u Kielu, zatim u Beču. Bio tajni agent pruske vlade — 16, 23, 204.
- Steuart, Sir James* (1712—1780), engleski ekonomist, jedan od poslednjih predstavnika merkantilizma — 64, 65, 66, 67, 68, 147, 150, 151, 152, 153, 171
- Storch, Andrej Karlović* (1766—1835), ruski ekonomist, statističar i istoričar, epigon klasične škole političke ekonomije — 103, 119, 184
- Thompson, William* (1785—1833), irski ekonomist, pristalica R. Owena; iz Ricardove teorije izvodio socijalističke zaključke — 73
- Tooke, Thomas* (1774—1858), engleski ekonomist, pripadao klasičnoj školi političke ekonomije; kritičar Ricardove teorije novca — 84, 162, 164, 171, 172
- Torrens, Robert* (1780—1864), engleski ekonomist, pristalica slobodne trgovine — 170

Urquhart David (1805—1877), engleski diplomat i publicist, protivnik Palmerstonove rusofilske politike — 61

Uztariz, Jerónimo (1689 — ?), španski ekonomist, merkantilist — 43

William III (Viljem Oranski) (1650—1702), guverner Nizo-

zemske, engleski kralj 1689 — 1702 — 63, 68

Wilson, James (1805—1860), engleski ekonomist, pristalica slobodne trgovine, urednik časopisa „Economist“ — 162, 171

Young, Arthur (1741—1820), engleski publicist i statističar — 152

- Akcionarska društva* 198
Akumulacija 118, 119, 132, 177
Amerika, novac 61, 66n, 154
 — moderni oblik postojanja buržoaskog društva 44, 195
 — odnos prema Evropi 200
 — proizvodnja zlata 10, 93, 121, 142, 145, 146
 — robovski rad 188
Amsterdamski bankovni novac 67, 68
Analiza 191
 — novca 51
 — prometne vrednosti 44, 45
 — robe 40, 46, 72
Antagonizam buržoaskog društva 9, 82, 205; upor. Protivrečnost
Antički svet, novac 103, 130, 134, 141, 142, 146, 147, 193
 — obrazovanje blaga 113, 114, 119
 — odnosi proizvodnje 9, 188, 196, 197
 — socijalna revolucija 133, 134
 — trgovački narodi 193, 198
 — umetnost 200—203
 — zajednička svojina 22n
Apstrakcija kao opšta odredba 175, 178, 199
 — istoriski uslovljena 195
 — kapitala 198
 — pojma napredak 200
 — rada 194, 195
 — šuplja 187
 — u procesu mišljenja 191
Aritmetika, politička 41
Asignati, francuski 68, 154
Asketizam zgrtača blaga 116, 119
Azija, način proizvodnje 9
 — novac 142
 — obrazovanje blaga 113, 120, 135
 — zajednička svojina
 Upor. Kina; Indija; Japan
Bakarni novac 98, 99, 100, 102, 103, 134
Banka i bankarstvo 70, 71n, 72, 132, 147, 154, 169, 193
Banknota 68, 69, 70, 71, 154, 158, 169 i sl., 172; upor. Papirni novac
 — promet (cirkulacija) banknota 78, 154, 168, 169, 172
Bankovna rezerva 122, 153
Bankovno zakonodavstvo, englesko 51, 60, 105, 154, 159, 170
Biće, društveno 8, 205
Bilans, trgovinski 161, 164
 — platni 136
Blago 113, 117, 118, 120, 122, 123, 133, 136, 146
 — večno 115, 143
Bogatstvo, apstraktno 110, 113, 117, 119n, 120, 123, 143, 144
 — buržoasko 15, 43, 45, 66, 131, 140, 143, 212
 — društveno (opšte) 16, 29, 44, 45, 47, 60, 113, 114, 118—121, 123, 143, 177, 178
 — izvori bogatstva 23, 24, 25,

42, 45, 47, 143, 177, 194, 195
 — materijalno 24, 25, 38, 41, 42, 47, 110, 114, 117, 123, 131
 Upor. Nacionalno bogatstvo
 — prirodno 43, 113, 118
 — prirodno nastali oblik bogatstva 112, 140
Brzina novčanog optičaja 90—93, 98, 122, 129, 130, 133, 148; upor. Količina; Brzina prometa
Brzina prometa 90, 91, 92, 93, 95, 122, 166; upor. Brzina novčanog optičaja
Buljon-komitet 155, 164, 170
Cena 48n, 50, 53—61, 63, 66, 75 —79, 89, 90, 91, 92, 101, 102, 105, 110, 126, 137, 145, 150, 152, 156, 159, 166, 167, 212
 — i prometna vrednost 56, 57, 71, 72, 74, 76, 78, 100, 101, 146
 — i radno vreme 56, 75
 — kolebanje cena 54, 91 i sl., 106 i sl., 121, 122, 145 i sl., 148, 151n, 154—158, 160, 161, 162, 163, 164, 168—171
 — nivo cena 90, 91
 — realizacija cene 76, 77, 78, 79, 87, 89, 90, 91, 101, 128
 — suma cene 90 i sl., 92, 93, 122, 129, 130, 133, 157, 167
 Upor. Cena u zlatu; Mera vrednosti; Monetna cena; Tržišna cena
Cena u zlatu 53, 54, 107, 146, 163; upor. Tržišna cena; Monetna cena
Currency 152, 153n, 160, 161, 162
Currency principle 170
Čin proizvodnje, društveni 190
 — logički 192
Čovečanstvo 9, 175, 184, 202
Čovek (ljudi) 25, 174, 181, 192, 194; upor. Individua

Danak 188, 196
Demokratija, vulgarna 206
Depresijacija, metalnog novca 141, 160, 161, 167; upor. Lizanje novca
 — novčanih znakova 154, 155, 157—162, 167, 168
Desetak 196, 177
Dijalektika 200, 207, 208, 209, 210; upor. Antagonizam; Protivrečnost
Društveni (socijalni) odnosi — 175, 178
Društvo 8, 9, 55n, 205, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179 i sl.; 184, 186, 187, 192, 196, 197
 — buržoasko 9, 10, 49, 72, 85, 86, 117, 137, 143, 174, 193 — 199, 203, 205, 210
 — oblici društva 42, 82, 174, 193—199, 201
 — stupnjevi društva 176, 177, 198, 202
 Upor. Izmjena materije, društvena; Odnos, društveni; Proces, društveni; Rad, društveni; Razvitak, društveni; Subjekt, društveni; Zakoni, društveni
Država 7, 191, 199
 — oblici države 8; upor. Pridružni tečaj
Državni dugovi 64, 65n, 68, 199
Dužnik, vidi: Verovnik
Dvojaki oblik rada 40, 55, 56
Egipat 113
Ekonomija (način proizvodnje) 183
 — antička 113, 196
 — aziska 120
 — buržoaska 46, 49, 120, 134, 143, 144, 170, 196
 — feudalna 196
 — orijentalna 196
Ekonomija, politička (Nacionalna ekonomija) 8, 16, 39, 41, 44, 45, 83, 176, 190, 208, 211
 — buržoaska 7, 39, 46, 84n, 144, 145, 154, 168, 176, 183, 184—187, 196, 198, 207, 208, 221

- engleska 19n, 39, 40 i sl., 43, 46, 49, 83, 92, 164, 170, 204,
- francuska 40n, 43, 204
- istorisko-materijalistička 204, 207, 208, 209, 210 i sl.
- klasična 40, 49
- moderna (buržoaska) 23, 44, 175, 187, 195
- nemačka 203, 204
- romantična 59n
- španska 43n
- talijanska 43n, 46, 145; upor. Istorija političke ekonomije

Ekonomistička apologetika 83

Engleska, industrijski razvoj 203

- filozofija 65

- i Irska 188

- novac 57n, 62, 63, 66, 94, 97, 98, 99, 100, 109, 120, 121, 128, 129n, 132, 152—155, 162, 163, 164, 170

- trgovina 40n, 63, 162—164

- zemljišna svojina, krupna 188, 189; upor. Engleska banka

Engleska banka 68, 97, 154, 155, 164

Ep 200, 201

Evropa, novac 121, 148

- i SAD 267

- trgovina 135

Falsifikovanje monete, vidi: Falsifikovanje novca

Falsifikovanje novca 64, 96, 106 i sl.

Februarska revolucija 206

Feničani 198

Fetišizam, fetiš 23n, 140

Feudalizam; vidi: Srednji vek

Filozofija, nemačka 8, 10, 192, 207

- 209

- engleska 65

Filozofija prava, Hegelova 8, 192

Finansiski aristokrati 64

Fiziokrati 45, 194

Francuska 43, 62, 189, 203

Fritrederi 204

Germani 22n, 188

Grad i selo (odnos) 91, 189, 190, 197, 199

Grane proizvodnje 176, 187, 190

Grci, vidi: Antički svet

Holandija 41n, 93, 109, 203

Hrišćanska religija 116, 196

Idealizam 65, 205, 208; upor. Shvatanja istorije, idealističko

Identitet proizvodnje i potrošnje 180, 181, 183

Ideologija 9; upor. Svest; Nadgradnja

Imalac robe (čuvar robe) 30, 32, 33, 37, 38, 39, 48, 49, 75, 78, 81, 82, 84, 86 i sl., 112, 113 i sl., 117, 120, 124—127, 128—131, 135, 137, 138

Indija, način proizvodnje 188

- novac 62, 125

- obrazovanje blaga 115, 116, 120

- zajednička svojina 22n, 178

Individua i proces razmene 30, 40, 82

- i društvena proizvodnja 9, 21, 22, 173 i sl., 178, 179, 184, 186, 187, 205

Individualnost, ljudska 81, 82, 118

Industrija, antička 25, 197

- ekstraktivna 26

- feudalna 197

- kao buržoaski oblik rada 47

- moderna 137, 187, 197

- seosko-patrijarhalna 21

Upor. Manufaktura

Inke, vidi: Peruanci

Irska 188

Istorija 174, 177, 189, 199, 210

- odnosa proizvodnje 176

- političke ekonomije 10, 210

- robnih cena 171; upor. Proces, istoriski; Razvitak istorije; Svetska istorija

Istoriografija 199

Izmena materije, društvena 40, 73, 115, 117, 121, 124, 143
 — između čoveka i prirode 24, 25
 — međunarodna 135, 136, 137
 — u robnoj razmeni 73, 74, 83, 87, 109, 113
Izvoz 103n, 160, 190, 199
 — kapitala 172
 — plemenitih metala 160 i sl., 163, 169—172
 — robe 169

Japan 142
Jedinica mere novca 57n, 63—66, 68, 107, 155
 — idealna 63, 68 i sl.
 — zakonski određena 60, 61, 96
Jednakost 55n, 206
Jevreji 265
Jezici, indogermanski 140
 — razvitak jezika 174, 175

Kamata 185
Kamatna stopa 132, 151
Kameralistika 204
Kapital (kao ekonomska kategorija) 7, 23, 47, 171, 172, 193, 197, 198
 — industrijski 49
 — i novac 144, 171, 172, 193, 197
 — i prometna vrednost rada 50
 — i roba 171, 172
 — i zemljišna svojina 197, 198
 — izvoz kapitala 171, 172
 — kao agent proizvodnje 176, 185 i sl.
 — koncentracija kapitala 190
 — stalni (fiksni) 184
 — trgovinski 198
 — u Srednjem veku 197
Kapitalist 120n, 131
Kategorija 192, 193
 — ekonomska 9, 23, 39, 46, 171, 191—199, 210
Katoličanstvo 196
Kelti 22n, 178
Kina 61, 62, 103, 142

Klase 7, 211, 190, 199
Klima 177
Kmet (neslobodan seljak) 177, 188
Količina novca u opticaju 90—93, 108, 121, 122, 129 i sl., 132, 133, 145, 146 i sl., 151, 151n, 153, 155—158, 159, 160, 162, 165—167, 169, 171
 — monete u opticaju 100, 106, 107, 108, 130, 153, 170
 — papirnog novca u opticaju 104—108, 151n, 156, 157
 — platežnih sredstava u opticaju 129, 130
 — prometnih sredstava u opticaju 91 i sl., 93, 145 i sl., 152, 155 i sl., 159, 161, 162
Upor. Brzina optičaja; Optičaj; Promet
 — zlata u opticaju 90—93, 96, 107, 108, 121, 122, 136, 148 i sl., 156—161
Kolonije 61, 66n, 121, 154, 199
Kompanije, trgovačke 198
Koncentracija kapitala 190
 — plaćanja 130
Konkretno 190—193
Konkurencija 42 i sl., 48 i sl., 51, 151, 151n, 174, 177
Kontinentalna blokada 163 i sl., 204
Konvertibilnost banknota 70, 158
Kooperacija 193
Kovanje novca (Münzwesen) 59, 96
Kozmopolitizam imaoća robe 137
Kredit 128, 130, 151, 169
Kreditni promet 153, 155, 168
Kreditni sistem 128, 132
Kriza 164, 169, 172, 199
 — novčana 131
 — svetskog tržišta 131, 168, 199
 — trgovinska 63, 81n, 83, 84, 127, 167, 168, 170n
Kružni tok novca 88
 — robe 74
Kulturna istorija 199
Kupac i prodavac 81, 82, 83, 84, 85 i sl., 111, 112

- kao verovnik i dužnik 124 i sl.
- Kupovina i prodaja* 39n, 74, 76—81, 111, 112, 125 i sl., 167
— odvajanje kupovine od prodaje 82, 83, 84, 111, 112
- Kupovno sredstvo*, vidi: Novac kao kupovno sredstvo
- Literatura, ekonomska* 207, 212
- Lizanje (abanje) metalnog novca* 94 i sl., 99, 100, 104n
- Lombardani* 198
- Lovački narodi* 197
- Luksuzna roba*, vidi: Zlatna roba
- Manufaktura* 47, 176
- Manufakturna industrija* 26, 203
- Manufakturni rad* 194
- Manufakturni sistem* 194
- Materijalizam* istoriski i dijalektički 205, 206, 208, 209
— naturalistički (prirodnoučni) 206, 208; upor. Shvatanja istorije
- Mašina* 25, 187, 199
- Menični kurs*, vidi: Valutni tečaj
- Mera vrednosti* 28, 35, 44, 52—58, 58n, 62, 66, 67, 71, 76, 92, 97, 98, 103n, 106, 107, 109, 110, 126, 131, 133, 134, 135, 150, 212
- Merilo cena* 57 i sl., 60, 61, 66, 67, 96, 102, 106, 134
— novca (novčano merilo) 60, 62, 96
- Merkantilni sistem* 43n, 143, 144, 146, 150, 153
- Metafizika* 207—209
- Metali*, kao instrumenti proizvodnje 139
— plemeniti, vidi: Plemeniti metali
- Metamorfoza robe* 74—81, 85 i sl., 88, 89, 91 i sl., 100, 101, 108, 111, 113, 114, 121, 123, 124, 127, 130, 144; upor. Promena oblika
- Metod*, vidi: Mišljenje; Dijalektika; Metafizika
- Mišljenje (Proces mišljenja)* 191, 193, 210
- Mitologija* 196, 201
- Moneta* (kovani novac) 66, 93—101, 104, 106, 107, 112, 130, 134, 135, 145, 147, 148, 149, 153
— kao znak vrednosti 103 i sl., 106, 107, 145
— pomoćna (supsidijarna) 98 i sl., 102, 148
— suspendovan 112, 123; upor. Bakarni novac; Kvantitet; Moneta u opticaju; Sitna moneta
- Monetarni sistem* 23, 42, 131, 132, 143 i sl., 146, 149, 154, 194
- Monetna cena* 59n, 61, 63, 64, 93, 102, 105, 106, 107
— i tržišna cena 65n, 68, 96, 154
- Monetno ime* 93, 94, 100, 105, 106
- Monetna rezerva* 112, 122, 123, 132
- Mongoli* 188
- Monopol* 198
- Nacije* (trgovačke) 41n, 193, 198
- Nacionalna ekonomija*, v. Politička ekonomija
- Nacionalno bogatstvo* 198
- Način proizvodnje* 8, 9, 73, 91, 188, 205
- Nadgradnja, ideološka* 9, 205; upor. Ideologija; Svest
- Nadnica* (plata za rad, najamnina)
— 46, 50, 185
- Najamnina*, vidi: Nadnica
- Najamni rad* 7, 47, 50, 185, 186, 190, 193, 199
- Najamni radnik* 177
- Napredak* 200
- Narodi*, pastirski 197
— seljački 120
— zemljoradnički 197, 198
- Naturalna davanja* 21, 193
- Naturalni porez* 193
- Naturalne usluge* 21
- Nauka* 46, 197, 204, 205, 207, 208
- Nemačka* 116n, 163, 203, 204, 206, 207

Nominalna vrednost (nominalna sadržina) 62, 95, 98, 100, 104n, 108, 158

Novac kao opšti ekvivalent 52, 53, 77, 117, 126, 131

— i kapital 144, 171, 172, 193, 197

— kao blago 117 i sl., 122 i sl., 128, 132, 152n

— kao bogatstvo 42, 117, 123, 131, 143, 194, 212

— kao društveni odnos 23, 39, 51

— kao kupovno sredstvo 85, 87, 114, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 135, 167

— kao mera vrednosti 57, 58n, 60, 66, 103n, 104, 107, 126, 131, 134, 135, 212

— kao moneta (kovani novac) 66, 93, 95, 122, 123, 124, 130, 135, 147, 148, 161

— kao opredmećeni rad 42, 45, 49, 56

— kao platežno sredstvo 126, 133, 136, 167

— kao prometno sredstvo 82, 85, 87, 88, 102, 103n, 107, 112, 118, 122, 123, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 144, 145, 153, 159, 170, 171, 212

— kao prometna vrednost 37, 41, 42, 45, 117, 125, 126, 129, 131, 143, 144, 212

— kao (realni) novac 76n, 212

— kao roba 37 i sl., 42, 51, 81, 82, 84, 85n, 129, 131

— kao sredstvo razmene 82, 103n

— kao znak vrednosti (vrednosni znak) 65, 66, 100 i sl., 103, 103n, 155, 156, 160, 161, 162

— kreditni 51, 102, 152, 154, 155

— papirni 100, 101, 102, 152, 154, 155, 157, 158, 159, 167, 168, 170

— računski 60, 61, 63, 66, 67, 93, 101, 133, 139, 148

— radni 73

— simbolički (misleni) — 55, 99, 100, 102, 110, 151, 152

— suprotnost novca i robe 83, 85n

— svetski 134, 135, 136, 137, 152, 164

— u antičkom svetu 193

— u robnom prometu 74, 77 i sl., 82, 85—103, 108, 109, 123 i sl., 126 i sl., 135, 136, 144

Upor. Akumulacija; Banknote; Brzina optičaja; Količina papirnog novca u optičaju; Određenost oblika; Optičaj novca; Upotrebna vrednost; Vrednost; Zlato

Novčani promet, vidi: *Promet novca*; Količina novca u optičaju

Novčani oblik cene 55, 56

— robe 47, 72, 73, 79, 82, 84, 101, 115, 117, 123, 124, 132n, 137, 153

— zlata 42, 51, 53, 55, 60, 73, 76, 79, 111, 114, 120, 124, 133, 137, 140, 144, 149, 172

Nužnost 127, 174, 200

Obilje 113, 114

Oblik vladavine 178

Obrazovanje (zgrtanje) blaga 114

—116, 117, 118 i sl., 122, 123, 127, 132, 136, 139, 152n

Obrazovanje novca (Proces obrazovanja novca) 39, 40, 83

Odnos, društveni 22, 23, 81, 130, 191, 192

— ekonomski 31, 193, 199, 210

Odnosi, buržoaski 51, 177

— društveni 124, 174, 205

— ekonomski 193, 198, 212

— opšteistoriski 187

— socijalni 175; upor. *Produkcioni odnosi*; *Pravni odnosi*; *Saobraćajni odnosi*

Odnos razmene 81, 212

Odnos vrednosti zlata i srebra 54, 62, 63n, 105, 106, 107, 134, 135, 141, 146

- Odnosi gospodstva i potčinjenosti* 118, 192
- Odnosi proizvodnje*, vidi: *Produkcioni odnosi*
- Određenost oblika novca* 88, 123 i sl., 128, 145, 149, 150, 171, 172
- Opštinska svojina* 178, 196, 197
- Opticaj novca* 87—92, 93 i sl., 99, 100, 112, 121, 122, 123, 129, 130, 131, 132, 133, 147, 150, 152; upor. *Kvantitet*; *Promet*
- Oruđe (instrument) proizvodnje* 139, 176, 186, 187, 188
- Osvajanja* 168, 186, 188
- Otuđenje robe* 30—36, 56, 57, 79, 123
- Paraziti* 84
- Partija, proleterska* 204, 206
- Pauperi* 64
- Peruanci* 48, 193
- Plaćanja* 129 i sl., 132, 133, 153
- Plata za rad*, vidi: *Nadnica*
- Platežno sredstvo* 126—133, 135, 136, 167
- Platni bilans (visina salda)* 130, 138; upor. *Trgovinski bilans*
- Pleme (plemenska zajednica)* 174, 192, 200
- Plemeniti metali* kao novčani materijal 37, 59, 138, 140, 142
 — izvoz i uvoz plemenitih metala 146, 148, 151, 169, 170
 — kao međunarodni novac 134, 135, 156, 164, 172
 — kao mera vrednosti 44, 66, 71, 83, 134, 148
 — kao merilo cena 59, 66, 150, 159, 169
 — kao luksuzna roba 120, 121, 140, 151
 — kolebanja vrednosti plemenitih metala 120, 121, 129n, 134, 135, 141, 146, 148, 167; upor. *Srebro*; *Troškovi proizvodnje*; *Zlato*
 — u polugama 93, 96, 121, 134, 140, 158
- Pljačka* 188
- Podela rada* 39, 189, 190, 191
 — kao opšti oblik celokupnog društvenog rada 39, 40, 47
 — međunarodna 199
 — prirodna 21
 — razvijena 39, 73, 193
- Poljoprivreda* 26, 47
 — patrijarhalna poljoprivreda 47
- Ponuda i tražnja* 50, 151, 184
- Poremećaji proizvodnje* 178
- Porodica* 26, 38n, 174, 186, 188, 191, 192
- Posed kao kategorija* 192
- Potreba* 15, 16, 21, 30—32, 35, 36, 38, 49, 110, 111, 114, 119, 179, 182—184, 190, 191
- Potrošač* 31, 182, 211
- Potrošnja* 15, 38, 140
 — i proizvodnja 179—185, 189, 190
 — i promet 75, 85; upor. *Identitet*
 — proizvodna 180 i sl.
- Poverilac i dužnik* 126, 128, 129, 134
- Požuda za zlatom* 43, 118, 143
- Pravna država* 178
- Pravni odnosi* 8, 178, 192, 200
- Pravo pesnice* 178
- Pravna škola, istoriska* 182
- Predistorija* 9
- Priroda i čovečanstvo* 175
 — i mitologija 200, 201
- Prirodna određenost* 200
- Prirodne nauke* 205, 207; upor. *Nauka*
- Prirodne sile* 51, 201
- Prinudni tečaj* 102, 103, 104, 105, 106, 108, 125, 154, 157; upor. *Jedinica mere zakonski određena*
- Prirodni zakoni* 177, 179
- Privilegija* 186
- Proces, društveni* 30, 43, 48, 140
 — istoriski 193; upor. *Društvo*; *Proces proizvodnje*
- Proces proizvodnje* 84, 88, 139, 187
 — buržoaski 144, 168
 — društveni 9, 19, 37, 82, 102, 205

- Proces razmene* 22, 30—40, 41, 42, 43, 55, 73, 77, 83, 100, 126, 132, 134, 149, 189, 190, 211
- Prodaja*, vidi: Kupovina; Terminske prodaje
- Prodavac*, vidi: Kupac
- Produkcioni odnosi* 8, 9, 109, 120, 122, 176, 187, 195, 199, 200, 205
- buržoaski 9, 48, 132n, 205
 - društveni 16, 23, 40
- Profit* 185
- Proizvod rada* 21, 22, 50, 194
- kao roba 40, 50, 143, 211;
 - mišljenja 192
 - odicđen prirodnom 194
- Upor. Potrošnja; Raspodela
- Proizvodne snage* 71, 174, 176, 177
- društvene 8, 9, 26, 141, 205
 - rada 25, 26, 40n, 54, 119, 141, 156
- Proizvodnja* 38, 119, 175—178, 187, 188, 189, 195
- agent proizvodnje 185, 186, 190
 - buržoaska 47, 82, 109, 128, 131, 132, 136, 140, 143, 144, 146, 175, 207; upor. Ekonomija
 - društvena 8, 21, 173, 175, 177, 188
 - industriska 49
 - i potrošnja 179, 180—184, 189 i sl.
 - i raspodela 177, 179, 184—188, 189, 190 i sl.
 - materijalna 173, 200
 - nacionalna 143
 - privatna 189
 - uslovi proizvodnje 9, 72, 176, 178
- Proizvođač* 181, 183, i sl., 211
- Promena oblika* (kretanje oblika) robe 31, 73, 85 i sl., 89, 113, 121, 124, 150; upor. *Metamorfaza*
- Promet* 137
- Promet* (cirkulacija, prometni proces) 40, 52, 93, 137, 189
- banknote 88, 154, 168, 169
 - i obrazovanje blaga 114, 115, 117, 118, 120—122, 134
 - kredita 151, 153, 154, 155, 168
 - međunarodni 135 i sl., 151, 152, 156
 - metalni 57, 58, 66, 103, 113, 120, 122, 138, 148, 149, 154, 156, 164, 168, 169, 171
 - novca (novčani promet) 67, 83, 86—89, 90, 93—95, 97—100, 103, 104, 107 i sl., 111, 114, 123, 124, 126—133, 143, 148, 150 i sl., 156, 157, 159, 160, 167, 171; upor. Količina novca u opticaju;
 - prost 54, 75, 109, 118, 121, 125n, 212
 - robâ 53, 56, 62, 73—81, 83—87, 89, 90, 93, 102, 108, 109, 111, 127 i sl., 143, 149, 172
 - unutrašnji 93, 99, 100, 102, 103n, 124, 134, 135, 152; upor. *Opticaj*
- Prometna vrednost* (robe) kao opredmećeni opšti rad 17, 18, 19, 20, 22, 24 i sl., 42, 45, 46, 47, 49
- i cena 56, 57, 72, 74, 76 i sl., 89, 90, 100, 101, 126, 146
 - i društveno (apstraktno) bogatstvo 47, 110, 115, 117, 131, 143
 - i količina novca u opticaju 155—160, 166
 - i obrazovanje blaga 114, 115, 118, 119, 120
 - i upotrebna vrednost 15, 16, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 76, 211
 - (i upotrebna vrednost) u procesu razmene 31—37, 38, 39, 41, 42, 100
 - izražena u zlatu 52 i sl., 76, 77, 89, 113, 146

- kao društveni odnos proizvodnje 16, 22, 23, 31
- kao izraz ščvrnutog radnog vremena 18, 20, 25, 28, 29, 44, 49, 50, 51, 52 i sl.
- kao kvantitativni odnos razmene 16, 17, 18, 23
- merena u upotrebnoj vrednosti drugih roba 26—29, 54
- predstavljena i osamostaljena u novcu 37, 41, 42, 45, 100 i sl., 117, 120, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 133, 143
- radu 50
- zlata 54, 139, 157, 158
- Prometni odnosi* 124, 199
- Prometno sredstvo* 66, 82, 85, 87, 88, 89, 93, 94, 96, 98, 102, 103n, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 122 i sl., 126, 128, 132, 134, 135, 139, 144, 145, 148, 149, 153n, 156, 157, 158, 159, 170, 171, 212; upor. Količina prometnih sredstava u opticaju; Novac; Zlato
- Protekcioniistička škola* 204
- Protestantstvo* 116, 196
- Protivrecnosti buržoaskog rada* 84
 - ekonomskih odnosa 9, 205, 210 i sl., upor. Antagonizam
 - između umetnosti i društvenog razvitka 200, 202
 - novca 131
 - procesa proizvodnje 168
 - procesa razmene 73, 77
- Puritanizam zgrtača blaga* 116
- Računska imena novca* (novčana imena) 59, 60, 61, 63, 64, 68, 69, 93, 96, 134
- Rad* (apstraktni) opšti 17, 19, 23, 24, 39, 45, 56, 57, 75, 110, 143, 194
 - buržoaski 42, 43, 44, 47, 48, 49, 83, 84
 - društveni 17, 18—22, 34, 37, 39 i sl., 45, 46 i sl., 49, 56, 71 i sl., 87, 110, 137, 141, 144

- feudalni 47
- individualni 17, 22, 33, 36, 45, 48, 56 i sl., 72 i sl., 81
- kao agent proizvodnje 185 i sl.
- kao izvor bogatstva 23, 24, 42, 43, 45, 47, 194, 195
- kao kategorija 194 i sl.
- kao prirodni uslov ljudske egzistencije 24
- koji određuje vrednost 44 i sl., 53, 69, 166
- koji proizvodi višak vrednosti 45
- koji stvara prometnu vrednost 17—22, 24 i sl., 25n, 37, 40 i sl., 44—50, 78, opredmećeni 17 i sl., 33, 52, 110, 143, 194
- kombinovani 141
- koristan, koji proizvodi upotrebne vrednosti 18, 24 i sl., 25n, 30, 33, 40, 45 i sl., 56, 75
- proizvođan i neproizvođan 183
- prost rad 17—19, 20, 141
- složeni 19
- zamenjen mašinom 25
- Upor. i Proizvodna snaga rada
- Radinost zgrtača blaga* — 114, 116
- Radno vreme*, (apstraktno) opšte 20, 21, 26 i sl., 31—36, 52, 53, 56, 57, 75, 87, 113, 137, 138
 - društveno 33, 75
 - individualno 31, 34
 - kao supstancija i mera (prometne) vrednosti 18—21, 25—29, 31—37, 42—57, 70 i sl., 75, 77—78, 87, 92, 101, 105, 112—113, 133, 137, 141, 155
 - potrebno 20—21, 49, 56
 - u zavisnosti od proizvodnih snaga 25 i sl., 28 i sl.
- Rase* 177, 200
- Raspodela* 177, 179, 180, 184—190
- Rat* 199

- Razmena* 179, 189, 190
 — privatna 48, 55, 83, 189
 — upor. Robna razmena
- Razvitak* društva 8, 9, 174, 175, 199, 203, 205, 212; upor. Društvo (oblici društva, Stupnjevi društva); Proces društveni
 — ljudskog duha 8
 — istorije 209 i sl.
- Rđave žetve* 162, 164
- Realna vrednost*, vidi: Nominalna vrednost
- Reformacijski ratovi* 203
- Religija*, vidi: Hrišćanstvo; Protestantstvo;
 — istorija starih religija 199
- Reprodukcija* 183, 185
- Revolucija*, francuska 189
 — i zemljišna svojina 186, 189
 — od 1848/49 206
 — socijalna 9, 133, 205
- Rezervni fond platežnih sredstava* 132, 136, 153; upor. Bankovna rezerva; Monetna rezerva
- Rimljani*, vidi: Antički
- Rob* 177, 186
 — kao oruđe proizvodnje 188
- Roba* 15, 138, 139, 211
 — apsolutna 131
 — izdvojena 35, 36, 52, 71
 — kao bogatstvo 15, 47
 — kao jedinstvo upotrebne i prometne vrednosti 15, 30, 39, 40, 55, 74, 76, 150, 211
 — kao kapital 171, 172
 — kao rovac 37 i sl., 41, 42, 47, 51, 52, 73, 74, 79, 80, 81, 82, 84, 109, 110, 115, 117, 123, 133, 137; upor. Suprotnost robe i novca; Učaurivanje robe u zlato
 — kao opredmećeno opšte radno vreme 28, 31, 33—36, 52, 53, 101
 — kao opredmećeni rad 17, 42, 56
 — kao opšti ekvivalent 24, 27, 28, 33, 34 i sl., 55, 62, 74, 75, 78, 79
- kao prometna vrednost, vidi: Prometna vrednost
 — kao sredstvo razmene 30, 36, 38
 — kao upotrebna vrednost; upor. Upotrebna vrednost robe
 — opšta (univerzalna) 36, 81, 137, 143
 — posebna 36, 37, 40, 81, 133, 143
 — specifična 52, 53, 62, 72, 98, 103n, 109; upor. Cena; Metamorfoza; Promena oblika; Promet; Protivrečnost; Salto mortale robe; Vrednost; Zlatne robe
- Robna-proizvodnja* 72, 119, 120, 156; upor. Proizvodnja
- Robna razmena* 15n, 17, 38, 39, 45, 51, 55n, 72, 78, 84, 108, 109, 113, 130, 134, 149, 150, 165, 211, 212
 — buržoaska 211
 — harmonija robne razmene 43
 — kao društvena izmena materije 40, 73, 74, 82
 — kao ekonomska kategorija 191, 199
 — međunarodna 54, 136, 191, 199; upor. Proces razmene; Promet; Razmena; Trampa
- Robni promet*, vidi: Promet
- Robni svet* (svet robâ) 39, 37, 75, 78, 80, 81, 89, 91, 93, 137, 149, 150
- Robinsonade* 173, 174
- Robovski rad* 186, 188
- ROPSTVO* 185
- Rusija*, način proizvodnje 195
 — novac 102
 — pustošenje Mongola 188
 — trgovina 61, 125, 135, 162n
- Salto mortale robâ* 75
- Saobraćajna sredstva* 142, 200
- Selo*, vidi: Grad
- Seljački ratovi* 203
- Sfera prometa* 54, 99, 100, 101, 102, 113, 118, 132, 136, 143, 168

- Shvatanje istorije, idealističko* 199, 209
 — materijalističko 199, 204, 205, 209
Simboličan karakter novca 97, 98, 99, 100, 102, 103; upor. Novac, simbolički
Sirovina 180
Sitna moneta 100, 134; upor. Barkarni novac; Moneta, pomoćna
Sloboda 200, 206
Sloveni 22n, 178, 193, 197
Slučajnost 179, 200
Socijalizam (socijalisti), engleski 50n, 73;
 — francuski 8, 43n, 50n, 73, 142n, 206
Srebro, kao bogatstvo (blago) 113, 115, 116, 120, 121, 133, 144
 — kao mera vrednosti 62, 65 i sl., 109, 133, 139, 155
 — kao moneta 61, 153
 — kao novac 42, 62, 63 i sl., 98—100, 104n, 113, 133, 144, 149
 — kao opšti ekvivalent 136 i sl.
 — kao opredmećeni rad (opredmećeno radno vreme) 54, 137, 138 i sl., 144, 155
 — kao prometno sredstvo 66, 109, 114, 135, 139, 144, 148, 149; upor. Odnos vrednosti; Plemeniti metali; Vrednost
 — kao računski novac; vidi: Zlato
 — kao svetski novac, vidi: Zlato
Srednji vek (Feudalizam): rad 47
 — društveni oblik 174
 — ekonomija 196, 197
 — način proizvodnje 9, 21, 197
 — novac 120, 142, 197
 — svojina 197
Sredstvo razmene 30, 36, 72, 103n
 — međunarodno 134, 135, 172
Sredstvo za proizvodnju 180, 184, 200
Svet 192
Svetska industrija 137
Svetska istorija 200, 209
Svetska (međunarodna) trgovina 7, 137, 143, 203, 199
Svetski promet 137
Svetsko tržište 7, 43, 60, 97, 135—138, 152, 191, 199
Svest 8, 9, 205, 191—192
Subjekt 176, 184, 192, 196, 197
Suma vrednosti robâ 148, 159, 160
Suprotnost robe i novca 83, 85n; upor. Antagonizam; Protivrečnost
Supstancija vrednosti 56
Svojina 178, 189, 192
 — odnosi svojine 9, 205
 — privatna 22n, 178; upor. Opštinska svojina; Posed; Zemljišna svojina
Škrtost 114, 118
Španija 114, 115, 121
Štedljivost 114
Tehnologija 39, 141, 142, 176
Teorije novca 68, 153, 154, 155, 164, 167, 168, 170 i sl.
Termini plaćanja 130, 131, 132
Terminske prodaje 127
Trampa 38 i sl., 54, 61, 69, 77 i sl., 82, 84, 103n, 135, 211, 212
Transportna sredstva, vidi: Saobraćajna sredstva
Tražnja, vidi: Ponuda
Trgovina 41n, 45, 47, 49n, 84, 111n, 116, 117n, 128, 147, 163, 172; upor. Svetska trgovina; Trampa
Tridesetogodišnji rat 203
Troškovi proizvodnje plemenitih metala (— zlata, — novca) 69, 121, 133, 136, 141, 146, i sl., 157—161, 166, 168
Tržišna cena 63, 64, 65n, 68, 78n, 96, 146, 151, 154
Tržište 190; upor. Svetsko tržište
Turci 188
Učaurivanje robe u zlato 78, 111
Umetnost 182, 200—202

Upotrebna vrednost kao opredmećeni rad (kao opredmećeno radno vreme) 17, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 28, 29, 33, 39, 40, 42, 46, 56

- kao element materijalnog bogatstva 16, 24, 43, 47, 112
- kao predmet potreba 15 i sl., 21, 24, 30, 31, 35—37, 112, 113
- kao sredstvo razmene (prometno sredstvo) 30, 36, 39
- metala 139
- novca 87, 110, 113, 125
- robe 16 i sl., 24, 25 i sl., 29—33, 35—40, 46, 52, 54, 211
- u robnom prometu 75, 79, 87, 114, 124, 125, 127, 128
- u svom odnosu prema prometnoj vrednosti 15, 16, 17, 18, 22, 26, 27d, 36, 52, 54, 76, 113
- zlata 76, 110, 113, 139

Upor. Rad koji stvara upotrebne vrednosti

Usluga 25

Uvoz 103n, 160, 161, 169—172

Uzajamno dejstvo 210

Valuta, vidi: Currency

Valutni tečaj (menični kurs) 164, 170, 199

Vojska (armija) 193, 199

Vrednosni znak 66, 100—108, 145, 155 i sl., 159, 161, 162

Vrednost (veličina vrednosti) immanentna 149, 168, 169

- novca 147, 150, 156, 159, 160, 165 i sl., 168 i sl.
- papirnog novca 107, 108, 156
- plemenitih metala (zlata) 44, 54, 58, 61n, 64n, 69, 77, 78, 89, 92, 101, 105, 108, 113, 121, 133, 141, 145, 147 i sl., 150, 155, 157—162, 166
- rada 48n
- relativna 77, 168

- robe 27—31, 42, 45—48, 52 i sl., 66, 67, 69, 71, 78n, 108, 149, 155, 156, 161, 165, 166; upor. Depresija; Nominalna vrednost
- unutrašnja 46

Vrste rada 17, 18

Zajednica (opština) antička 103n

- prvobitna 22, 38, 134, 174, 193, 211

Zajednička svojina, prvobitna 22n, 178

Zakoni društveni 179, 184, 185, 186

- ekonomski 44, 105, 107, 109; upor. Prirodni zakoni
- opštjeljudski 170

Zakonodavstvo 186, 189; upor. Jedinica mere novca određena zakonom

Zgrtač blaga 114, 115, 116—120, 124, 126, 131

Zemlja 23, 185, 186, 197

Zemljišna renta 47, 51, 185, 186, 196, 197, 198

Zemljišna svojina 7, 72, 185, 186, 187, 189, 197, 198, 199

- parcelna 186, 189

Zemljoradnja 187

- krupna zemljoradnja 185
- odnosi u zemljoradnji 188, 197
- sitna zemljoradnja 185
- zemljoradnja kod fiziokrata 194; upor. Poljoprivreda

Zlato kao bogatstvo (blago) 110, 113 i sl., 120, 121, 133, 143, 144, 151, 153

- kao jedinica mere 57, 58, 60, 67, 69, 89
- kao kapital 172
- kao kupovno sredstvo 135
- kao mera vrednosti 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 71, 76, 97, 98, 110, 127, 133, 134, 138
- kao merilo cena 57, 58, 60, 61, 67, 96, 97, 146, 148
- kao moneta 93, 94, 97—102, 104, 107, 108, 134, 148, 151, 170

kao nosilac prometne vrednosti 76, 135
kao novac 42, 55, 62, 63, 73, 77, 78, 79, 109 i sl., 113, 114, 134, 137, 138, 139, 149, 172
kao opredmećeni rad (opredmećeno radno vreme) 52—55, 56, 57, 69, 77, 78, 87, 101, 110, 113, 137, 139, 144, 155
kao opšti ekvivalent 53, 55, 77, 91, 97, 110, 136, 137, 139
kao platežno sredstvo 135, 172
kao prometno sredstvo 66, 89, 93, 96, 109, 110, 114, 134, 139, 144, 149, 156, 157, 158, 159
kao računski novac 61, 63, 133, 139
kao roba 52, 72, 77, 109, 110, 133, 135, 136, 137, 149, 150
kao sredstvo razmene 134, 172
kao svetski novac 134d, 137, 152

— misleno (simbolično) 76, 97, 110
— otkrića zlata 10, 93, 137, 142, 145, 146
— u međunarodnom prometu 135d, 149, 156
— u robnom prometu 74—79, 85, 87, 91, 109, 111, 113, 114
— uvoz i izvoz 62, 116n, 135, 148, 160 i sl., 163, 164, 169, 170, 171, 172

Upor. Cena; Kvantitet; Odnos vrednosti; Plemeniti metali; Proizvodnja; Prometna vrednost; Troškovi proizvodnje; Vrednost

Zlatna roba 120, 121, 122, 140, 149, 150

Znak vrednosti, vidi: Vrednosni znak

Znak zlata 101, 102

Život, društveni 17

— materijalni 8, 9, 205

Životni uslovi (odnosi), društveni 9, 205

— ekonomski 7

— materijalni 8, 205

Životno sredstvo 15, 17

SADRŽAJ

	Str
Predgovor našem prevodu	5
Predgovor autora	7
Prilog kritici političke ekonomije	15
Uvod u kritiku političke ekonomije	173
F. Engels: K. Marks, <i>Prilog kritici političke ekonomije</i>	203
Registar imena	213
Predmetni registar	219

Korektor Ljubimka Mandić

Izdavačko preduzeće „Kultura“, Beograd, Dečanska 29.

Štamparija „Kultura“, Makedonska 4.